

HA
1.759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM

2005

2

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM 2005. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magister Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

LÁNG BENEDEK

Angyalok a kristály körül: Ulászló király imádságos könyve¹

Bevezetés: a kristálymágia középkori gyakorlata

Bár a középkori kristály és tükör mágia praktikáiról szóló források meglehetősen szórványosak, e gyakorlatok alapvető szabályai viszonylag jól rekonstruálhatóak.² A rekonstrukció során leghasznosabb forrásként általában nem a középkori teológia legismertebb szerzőinek életműve szolgál, hanem olyan természettudományos megfontolások, inkvizitori feljegyzések és perbe fogott mágusokkal kapcsolatos jogi anyagok, amely szövegek szerzői talán kevésbé ismertek a nagyközönség előtt, de akiknek mind kíváncsiságuk, mind lehetőségeik miatt első kézből volt alkalmuk ismereteket szerezni bizonyos mágikus módszerekről, és akik – bár erről csak közvetetten és visszafogottan nyilatkoznak – nem ritkán alaposan átolvasták az ilyen módszereket tárgyaló mágikus kézikönyveket.

Guillaume d' Auvergne, Párizs püspöke (ca. 1180–1249) például, a tanult mágiáról szóló nagy áttekintésében meglehetősen elfogadóan nyilatkozik a kristály gömböknek a jövő és a titkos dolgok kifürkészése céljából történő használatáról (pontosabban: fénylő felületű tárgyak vizsgálatáról „inspectio corporum lucidorum”). Számára e módszerek a természetes mágia viszonylag ártatlan – értsd: nem démonikus – kategóriájába tartoznak, amelyek ugyanakkor könnyen veszélyessé válhatnak, részben, mivel a fénylő vagy áttetsző tárgyak könnyen károsíthatják a szemünket, részben pedig, mert rosszindulatú démonok akkor is szerephez juthatnak a folyamatokban, ha a felhasználó egyáltalán nem is akarta őket meg-

¹ Az itt összefoglalt kutatásaimat a Közép-Európai Egyetem és a Norddeutsche Landesbank Warburg-Wolfenbüttel Fellowship (2001–2002) támogatásával végeztem, a cikk megírásakor pedig a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Filozófia és Tudománytörténet Tanszékén működő Magyar Tudományos Akadémia által támogatott kutatócsoportban dolgoztam, és a Deák Ferenc ösztöndíj támogatását élveztem. Szakmai támogatásért és segítségért Charles Burnettnek, Claire Fangernek, Richard Kieckhefernek, Klaniczay Gábornak, Madas Editnek és Szőnyi György Endrének tartozom köszönettel. E cikk meglehetősen hasonló, de nem teljesen azonos angol nyelvű változata az *Aries: Journal for the Study of Western Esotericism* című folyóiratban jelent meg (2005. 1. sz. 1–32.).

² A középkori latin nyelvű cristallomancia (kristálymágia) és catoptromancia (tükör mágia) legátfogóbb és leginkább megbízható tárgyalása – címe és kiadási dátuma dacára – Armand Delatte könyvében található: DELATTE, A.: *La Catoptromancie grecque et ses dérivés*. Paris, Librairie Droz, 1932.

idézni. Még Guillaume d'Auvergne toleráns beszámolójából is kitűnik azonban, hogy a kristálymágia középkori gyakorlata messze túlnyúlt a puszta természetes mágia³ és divináció⁴ területén, mélyen be a rituális – démoni vagy esetleg angyali – mágia fokozottan tiltott birodalmába. Kristályoknak, mágikus tükröknek és egyéb fényvisszaverésre alkalmas felületű dolgoknak (legyen az köröm, kard, elefántcsont vagy vízzel töltött edény) használatára részletesen kidolgozott módszertan és eljárásgyűjtemény volt adva, amelyből nem hiányoztak a szellemek rituális idézésére szolgáló szövegek, sem a médiumként szolgáló és az angyali üzenetet közvetítő fiatal szűz fiúk (ritkább esetben lányok).⁵

Hasonló kép bontakozik ki Nicolaus Eymeric, híres katalán inkvizítor 1376-os leírásából. Eymericnek meglehetősen hiteles információk álltak rendelkezésére a nekromancia irodalmáról, ugyanis hivatalból gyűjtötte, majd mielőtt megsemmisítette volna a könyveket, alaposan át is tanulmányozta őket. Részletesen beszámol démonidéző szertartásokról, amelyek során a nekromanciát végző mágus kört rajzol a földre, egy fiatal fiút állít a kör közepébe, elhelyez egy tükröt, egy kardot, vagy bármilyen hasonló tárgyat a fiúval szemben, majd könyvet vesz kezébe, elolvassa az instrukciókat, és megidézi a démont.⁶ A német Johannes Hartlieb (ca. 1400–1468) pedig a mágusok meggyőződéséről ír divinációs eljárásokról szóló nagy katalógusában, a *Das buch aller verpoten kunsten*ban, amely meggyőződés szerint, ha acél tükrüket megszentelik, abban angyalok és nem démonok fognak megjelenni.⁷

Hogy a másik oldalt is szóhoz juttassuk, érdemes idézni egy teljességgel a démoni mágia tartományába tartozó varázsló kézikönyv ide tartozó receptjeit. A kristályba tekintve ezek szerint olyan titkokat fedhetünk fel, mint például egy tolvaj

³ A természetes mágia a világot benépesítő tárgyak és élőlények (növények, állatok, emberi testrészek, fémek, bolygók, csillagok) közti titkos megfelelések (korrespondenciák) mentén ismeri meg – sőt esetenként manipulálja – a világot, gyakran hangsúlyozva, hogy mindez démoni segítség nélkül történik.

⁴ A divináció az Isten által ismert, de az emberi kíváncsiság elől rejtett jövő és titkos vagy elrejtett dolgok kifürkészését célozza. Mivel ez nyilvánvaló aspiráció a kizárólag Isten számára adott képességek elsajátítására, a középkori teológia veszélyes és tiltott tevékenységként üldözi.

⁵ GUILLAUME D'AUVERGNE: *De universo* II 3 20 és 21, 1053bC, 1054aH, 1057bC In: *Opera Omnia*. (Paris, Andraea Pralard, 1674, repr. Frankfurt am Main, 1963). Továbbá: MARRONE, Steven P.: *William of Auvergne on Magic in Natural Philosophy and Theology*. In: *Was ist Philosophie im Mittelalter?* (Akten des X. Internationalen Kongresses für mittelalterliche Philosophie der Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale 25. bis 30. August 1997 in Erfurt.) Berlin és New York, Walter de Gruyter, 1998. 741–748., különösen 745–747., valamint DELATTE: *La Catoptromancie Grecque*. 28–40.

⁶ EYMERIC, Nicolaus: *Directorium inquisitorum*. Rome, F. Peña, 1587. 338., idézve: BAILEY, Michael D.: *From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages*. = *Speculum* (76.) 2001. 960–990; különösen: 973.

⁷ HARTLIEB, Johann: *Das Buch aller verboten Künste des Aberglaubens und der Zauberei*. Eds. Falk EISERMANN és Eckhard GRAF Ahlerstedt, Param, 1989. A Hartlieb-ről szóló alapkönyv pillanatnyilag: FÜRBEETH, Frank: *Johannes Hartlieb: Untersuchungen zu Leben und Werk*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992.

kiléte.⁸ A kristály „üzembe helyezéséhez” Isten neveire van szükségünk (Adonay, Sabaoth, Hel, Hely, Sother, Emanuel, Alpha et O, stb.), majd ezek megfelelő módon történő kimondása után a mágus hozzáfoghat a szellemek idézéséhez, akik, ha megjelennek, elmondják neki az igazat.⁹ Mindehhez – és sok más divinációs és nekromantikus eljáráshoz – azonban nélkülözhetetlen, hogy egy szűz fiú is kéznél legyen.¹⁰ Fiatalkorú ilyen típusú szerepeltetéséről sok más forrásból is tudunk, John of Salisbury, Johannes Hartlieb és Nicolaus Jawor egyaránt említi őket mint az angyali üzenet mediátorait,¹¹ közülük John of Salisbury-nek lehettek a legközvetlenebb tapasztalatai, őt ugyanis magát alkalmazta ifjú korában e szerepben egy pap (*Policraticus*, II. 28).¹²

Hasonló mágikus apparátus és meglehetősen analóg kép körvonalazódik akkor is, ha valódi vagy állítólagos mágusok peranyagait olvassuk. A francia Jean de Bar 1398-as peranyagában és a kivégzését megelőző gyónásában¹³, valamint az angol William Byg alias Lech tárgyalási jegyzőkönyvében¹⁴ megint csak megszentelt kristályt, mágikus kézikönyvet, rituális – és a keresztény liturgiára nagyban emlékeztető – angyalidézési szövegeket, Krisztushoz és az angyalokhoz címzett imákat, gyermek médiumot, megtalált kincset és egy sor szellemet találunk, akiket a mágusok rendre angyalnak vélnek, de akikről a bírák tudják, hogy valójában a mágusokat megtévesztő démonok.

⁸ KIECKHEFER, Richard: *Forbidden Rites: A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*. Stroud, Sutton, 1997. 107 és 244–245. Valamint néhány további, (Floron és Lilith nevet viselő) tükrökkel operáló mágikus experimentum: uo., 104–106.

⁹ E hagyományok kitarító voltát tanúsítja egy különös, 17. századi magyar nyelvű kincskereső kézikönyv, amely drágakő, elrejtett pénz és egyéb kincsek megtalálásához kínál megfelelő imákat és szellemidéző módszereket. Miután megidézte a megfelelő angyalokat és arkangyalokat (minden napnak külön angyal felel meg), a felhasználó a nap elé fordul, tükröt vagy kristályt ad a jelenlévő szűz fiú vagy lány kezébe, majd letérdelve (*flexis genibus*, ahogyan szokás) imák és istennevek hosszú sorát mondja el (az utóbbiak: Agios + Otheos + Yschiros + Athanatos + Eleyzon + Ymas + Szentceges Isten). Céljai nem érnek véget a kincs megtalálásával, arra vágyik, hogy az angyalok minden kívánságát és kérését kielégítsék, feltéve – ahogyan a szöveg siet hangsúlyozni –, hogy e vágyak nem rosszindulatúak, hívságok, vagy illetlenek. HERNER János–SZÖRÉNYI László: *A Tudás Könyve. Hasznos útmutató haladó kincskeresőknak*. In: KESERŰ Bálint, ed., *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990. 9–33.

¹⁰ KIECKHEFER: *Forbidden Rites... i. m.* 112–113, 140–142, 240–242, 244, 246–254 és 329–339.

¹¹ VEENSTRA, Jan R.: *The Confession of Master Jehan de Bar*. In: Uő.: *Magic and Divination in Burgundy and France: Text and Context of Laurens Pignons's Contre les devineurs (1411)*. Leiden, Brill, 1998. 343–355, különösen 352, n. 3; valamint KIECKHEFER: *Forbidden Rites... i. m.* 98 és 107.

¹² Lásd továbbá DELATTE: *La Catoptromancie Grecque... i. m.* 15–18.

¹³ A kiterjedt irodalomból csupán két könyvet idézve: VEENSTRA: *The Confession of Master Jehan de Bar*. és BOUDET: *Les condamnations de la magie à Paris en 1398*. = *Revue Mabillon, Nouvelle Série* (12.) 2001. 121–157.

¹⁴ RAINE, James: *Divination in the Fifteenth Century by the Aid of a Magical Crystal*. = *The Archaeological Journal* (13.) 1856. 372–374.

Látható, hogy a 14–15. századra a kristálymágia összetett eljárásrendje a maga eszközeivel, szereplőivel, meggyőződéseivel és céljaival tökéletesen kidolgozva állt az érdeklődő rendelkezésére. Nem lepődünk meg, ha teológusok rosszalló szövegeiben, inkvizitorok kritikus kézikönyveiben, elítélt mágusok peranyagaiban vagy éppen magukban a titokban másolt és terjesztett mágikus kézikönyvekben találkozunk a fenti részletekkel. Annál inkább megrökönyödnénk azonban, ha azt hallanánk, hogy mindez egy 15. századi uralkodói könyvtárban is előfordulhat, és nem csupán egy félreeső polcon elrejtett könyvben megtürve, hanem éppen a király személyes használatára készített imádságos könyvben. Márpedig a továbbiakban egy olyan forrást fogok megvizsgálni, amely királyi imakönyv létere a kristálymágia eddigiekben ismertetett módszereit ötvözi a rituális mágia bizonyos – nyíltan soha nem terjesztett, de közkézen forgó – alapszövegeivel, sőt mi több, azt is megpróbálom bebizonyítani, hogy ez a forrás nem csupán a különösségek iránti kíváncsiságtól hajtva készült, hanem a valódi használat igényével.

Ulászló király imádságos könyve

Az oxfordi a Bodleian Library gyűjteményében található illuminált imádságos könyv,¹⁵ amely a szakirodalomban mint *Modlitewnik Władysława Warneńczyka* (Warnenczyk Ulászló imádságos könyve) ismeretes, már 1928-ban a tudományos érdeklődés fókuszában állt, nem csupán különös kristály-mágikus tartalma, imái, miniatúrái és instrukciói okán, hanem a történetét és tulajdonosait övező rejtélyek miatt is. Amíg a lengyel filológia részletes előtanulmányokkal ellátott teljes szövegkiadást szentelt neki,¹⁶ a magyar szakirodalom is számon tartja, mint lehetséges korvinát, de legalábbis mint egy olyan forrást, amely a két magyar Jagelló király egyikéhez köthető.¹⁷ Ez a kódex egyike azon nyolc imakönyvnek, amely va-

¹⁵ MS Rawlinson liturg. d. 6. Száma a Summary Catalogue-ban: 15857; lásd MADAN, Falconer: *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*. Vol. 3. Oxford, Clarendon Press, 1895., 521. Lásd még PÄCHT, Otto-Alexander: *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library*. Oxford, Clarendon Press, 1966. 175.

¹⁶ BERNACKI, Ludwik–GANSZYNIEC, Ryszard eds.: *Modlitewnik Władysława Warneńczyka w zbiorach Biblioteki Bodlejańskiej* [Warnenczyk Ulászló Bodleian Könyvtárban őrzött imádságos könyve]. Kraków, Anczyc i Sjólka, 1928. A könyvben szereplő tanulmányok: KORZENIOWSKI, Jozef: *Modlitewnik Warneńczyka*. Uo. 13–25, GANSZYNIEC, Ryszard: *O Modlitewniku Władysława*. Uo. 25–93, PODLACHA, Wladislas: *Minjatury modlitewnika Warneńczyka*. Uo. 93–141.

¹⁷ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára eds.: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993. II. 2336. A magyarországi tudományos érdeklődés az oka annak, hogy Budapesten van mikrofilm másolata a kéziratnak: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Mf. 5119/IV.

laha a híres uralkodó dinasztiának, a Jagelló családnak tulajdonában volt,¹⁸ azonban messze ez a legösszetettebb, legréjtélyesebb és a legkevésbé tipikus köztük.

Nyolcvan pergamen fólió kínál az olvasónak különféle eredetű imákat (nagy-részt mindennapi használatban lévő imaszövegeket átvéve), amelyek címzettjei Krisztus, Szűz Mária és a Szentlélek. Majdnem minden – látszólag ártatlan – ima szövegében ott találunk azonban egy különös betoldást, amelyben említésre kerül egy kristálygömb, egy Ulászló nevet viselő személy, aki számára a könyv készült és egy sor angyal. Ulászló, az Úr érdemtelen szolgája¹⁹ – mondja a szöveg – az angyalokhoz imádkozik, hogy azok világítsák meg a kristálygömböt (sőt, időnként lépjenek is bele, nyissák fel, és tágítsák ki) a célból, hogy ő, Ulászló megismerje a világ titkait. E szövegbe illesztett formulák valamelyest változnak terjedelmükben és megfogalmazásukban, de ezzel együtt meglehetősen rímelnek egymásra, és hasonló szerkezetűek:

– Ad vos clamo, rogo humiliter et devote Ego Wladislaus, indignus peccator, nullis meis meritis confidens, sed peccatorum mole gravatus...²⁰

– Da et huic Cristallo et michi indigno famulo tuo Wladislao ad exercendum in eo cunctipotentie tue omnipotentieque virtutem...²¹

– ... ad videndum in illo Cristallo omnia secreta, que sub quatuor elementis contenta sunt, et omnia que scire voluero...²²

– Quatenus super me respicere digneris, indignum famulum tuum Wladislaum, et michi in hoc Cristallo veram visionem per sanctos angelos ostendere digneris...²³

– Da michi, domine (...) hunc Cristallum (...) ut in eo videre possum Omnia, quecumque voluero, que sub quatuor elementis continentur secreta (...) et impartire michi hanc gratiam super hunc Cristallum, sicut Impartitus es regi Salomoni et posteris suis artibus...²⁴

– Mitte michi sanctos angelos tuos ad huius cristalli clarificationem et illuminationem ut omnia huius mundi secretissima secreta sub quatuor elementis contenta ...²⁵

– Mittat sanctos angelos suos ut me instruant ad videndum in eo omnia que in mundo, in terra vel sub terra sunt, sub quatuor elementis contenta...²⁶

– Digneris hodie inspirare in cor meum clementer et permanenter perspicacitatem huius Cristalli, per sanctos Angelos tuos, ad clarificandum et illuminandum, ut in eo videre valeam et considerare omnia que sub quatuor elementis contenta sunt, et secre-

¹⁸ Erről és a többi Jagelló imakönyvről: BORKOWSKA, Urszula: *Królewskie Modlitewniki* [Királyi imádságos könyvek]. Lublin, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. különösen 64–76.

¹⁹ A rituális mágiában közhely a felhasználó (a mágus) alázatos érdemtelenységének és gyarlóságának hangsúlyozása: KIECKHEFER: *Forbiddén Rites... i. m.* 264: „... ita quod me famulum tuum, N., licet indignum...”

²⁰ BERNACKI–GANSZYNIÉC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 68.

²¹ Uo. 16.

²² Uo. 17.

²³ Uo. 21.

²⁴ Uo. 16–17.

²⁵ Uo. 42.

²⁶ Uo. 42.

tissima mundi, sine nocimento et omni lesione mentis et corporis, per spiritus sancti gratiam...²⁷

Így permutálja szövegbetoldások sora ugyanazon kifejezéseket Ulászlóról és a kristályáról, Istenről és az angyalairól, és nem utolsó sorban azokról a mód-szerekről, amelyeket követve a titkos tudás feltárul. Az itt idézett szövegrészek kijelölik azt a három témakört, amelyre a továbbiakban koncentrálnunk: az imák szövegének tartalmát, a kristályt mint létező vagy elképzelt tárgyat, és magát a felhasználót, amely utóbbi kérdéskör két további al-kérdésre osztható: Ulászló személyazonosságának problémája, valamint az imádságos könyv anonim szerzőjének kiléte.

A szöveg és forrásai

Az 1928-as szövegkiadást bevezető részletes tanulmányában a lengyel filológus, Ryszard Ganszyniec azonosította az imák nagyjából kétharmadát mint közismert imaszöveget (beleértve magánáhitat céljára alkalmazott standard liturgikus szövegeket).²⁸ Mindazonáltal már Ganszyniec is felismerte, hogy a könyv egyik imája (Summe deus pater piissime) egy Salamonnak tulajdonított mágikus műből, az *Ars notoriá*ból származik.²⁹ Ez a szöveg, amely a középkori rituális mágia és theurgia egyik leginkább elterjedt példája, intellektuális tökéletesedést, tudást, ékesszólást, a memória fejlesztését és nehéz könyvek gyors megértését ígéri a felhasználónak különféle rituálék valamint isteni és angyalnevekhez szóló imák útján. Az *Ars notoria* egyetemi diákok körében szerzett népszerűségét talán éppen az okozta, hogy csupa olyan – tudással, tanulással, emlékezéssel, és retorikai képességekkel kapcsolatos – jártasságot ígért valószínűtlenül rövid idő alatt, amelyre a vizsgázó diáknak és az előadást tartó magiszternek egyaránt szüksége lehetett. Nem meglepő, hogy a keresztény teológia számára minden ilyen típusú könyv elfogadhatatlan volt, egyrészt a kínált képességek gyanúsán gyors – talán démoni segítséget involváló – elsajátítása okán, másrészt pedig az imákban igen nagy gyakorisággal szereplő ál-arab, ál-kaldeus, és ál-héber szavak, az úgynevezett 'verba

²⁷ Uo. 15.

²⁸ GANSZYNIEC: *O Modlitewniku Władysława... i. h.* különösen: 52–67.

²⁹ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 13–16. Az *Ars notoria* folyamatosan növekvő szakirodalmából itt most csak a következőket említem: DUPEBE, J.: *L'«Ars Notoria» et la polémique sur la divination et la magie*. In: *Divination et Contreverse Religieuse en France au XVIe siècle*. Paris, Centre V. L. Saulnier, 1987., 123–134; BOUDET, Jean-Patrice: *L'Arns notoria au Moyen Age: une résurgence de la théurgie antique?* In: *La Magie. Actes du colloque international de Montpellier 25–27 Mars 1999*. Vol. 3. Montpellier, Université Paul-Valéry, Montpellier III. 2000., 173–191; VÉRONÈSE, Julien mindeddig kiadatlan „Mémoire de DEA”-ja: *L'Arns notoria: une tradition théurgico-magique au Moyen Age (XIIe–XVIe siècle)*; valamint FANGER, Claire ed.: *Conjuring Spirits: Texts and Traditions of Medieval Ritual Magic*. Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 1998. kötetének számos cikke.

ignota' miatt, amelyekben nem volt nehéz démonneveket gyanítani. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a könyv olvasói és használói könnyen meg lehetek győződve arról, hogy tevékenységük az Úrnak tetsző cselekedet és a legkevésbé sem tiltott, az imák ugyanis szigorúan Istenhez, Krisztushoz, Szűz Máriához, és az angyalokhoz szólnak, a szöveg pedig gyakran hangsúlyozza a felhasználó testi és lelki megtisztulásának jelentőségét, valamint azt a tényt, hogy az egész tudásszerzési folyamatot Isten szigorúan felügyeli és engedélyezi.

Az Ulászló imádságos könyve által átvett *Ars notoria* ima eredetileg az intelligencia és az emlékezőképesség fejlesztését célozta, új szöveggörnyezetében azonban az imakönyv szokásos betoldásával átfogalmazva már arra kéri Istent, hogy küldje el angyalait a kristály megvilágosítása (illuminatio) végett. E szövegrész egyébként nem szerepel az *Ars notoria* legrégebbi, 13. századi főszövegében, hanem egy rövidebb, és gyakran külön utazó szövegváltozat része, amely végül helyet kapott Cornelius Agrippa 16. századi *Opera omnia* kiadásában szereplő hatvan oldalas *Ars notoriában* is.³⁰ Érdekes – bár ezt Ganszyniec már nem vette észre –, hogy a következő ima szintén tartalmaz egy *Ars notoria* betoldást (O lux mundi),³¹ amely szintén szerepel Agrippa kötetében, de ötven oldallal korábban.³² Ezzel szemben a két ima közvetlenül egymás társaságában tűnik fel az előbb említett rövid *Ars notoria* verziókban, így például a krakkói Biblioteka Jagiellońska (ezentúl: BJ) 551-es számú mágikus kódexében (f. 109v–111r), amely könnyen lehetett az imádságos könyv egyik forrása.³³

Bár Ganszyniecnek jó néhány ima provenienciáját nem sikerült azonosítania, viszonylag magabiztosan kijelentette, hogy a szerző egységes módszerrel dolgozva kizárólag átvett imákat illesztett a könyvbe, és egyetlen mondatot sem írt saját maga. Inkább kompilátorként, mint szerzőként működve (bár e megkülönböztetésnek a középkorban kevésbé van értelme) megelégedett a fent idézett kristálymágikus mondatok imaszövegekbe illesztésével. Frissebb szakirodalmat idézve

³⁰ AGRIPPA, Cornelius: *Opera Omnia*. Vol. 2. Lion, Beringos Fratres, c.1620., 603–660, különösen 657–659.

³¹ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 17. E rövid ima *Ars notoria* eredetére Claire Fanger hívta fel a figyelmemet.

³² AGRIPPA: *Opera omnia... i. m.* 605.

³³ Érdekes egy kicsit részletesebben kitérni arra, milyen benyomást keltett e szöveg Ganszyniecben 1928-ban, amikor a tanult mágia szövegeinek kutatása még gyerekcipőben járt. Ganszyniec úgy érezte, hogy a szerző vagy kompilátor úgy illesztett mágikus elemeket az imádságos könyvbe, hogy ezek minél kevésbé legyenek szembeszökőek. Elhagyott az *Ars notoria* szövegből minden olyan explicit utalást, mágikus füstölésre (suffumigatio) vonatkozó instrukciót, amely középkori penitenciás könyvekben mint 'vane superstitiones' jelent meg. Ezáltal olyan – külsőre szabályos imakönyvet – hozott létre, amelyben az angyalidéző mágia nem kevés eleme is feltűnik, kihasználva a két műfaj hasonlóságát. Óvatosan egyensúlyozva olyan szöveget írt, amelynek mágikus tartalma csak ő előtte volt ismert. GANSZYNIEC: *O Modlitewniku Władysława... i. h.* 78–82. Bár e következtetést idejétmúltta teszik a modern filológia rituális mágia szövegekkel kapcsolatos eredményei, Ganszyniec mindenképpen helyesen azonosított egy olyan tudatos szövegújraíró és újra értelmező folyamatot, amely mágikus szövegeket bújtatott keresztény liturgikus köntösbe.

pedig Urszula Borkowskát említhetjük, aki Ulászló imáit a Jagelló imakönyvek kontextusában vizsgálta, és megállapította, hogy a Szűz Máriát övező áhítat különösen fejlett a könyvben, és hogy az imakönyvekből ismeretlen jellegű angelológiai szövegek rendkívül érdekeseek.³⁴

Mind a ketten érezhették, hogy a szöveg rejt még titkokat, de egyiküknek sem sikerült azonosítani Ulászló imádságos könyvének legfontosabb forrását. Ezért persze nem volna méltányos hibáztatni őket, hiszen egyszerűen nem voltak abban a helyzetben, hogy e forrásra rátaláljanak, mert az ő idejükben Jean de Morigny (Johannes de Morigniaco) *Liber visionum* című szövege még nem volt a filológia érdeklődésének fókuszában. Jean de Morigny 14. századi francia bencés szerzetes volt, egyetemi tanulmányokkal a háta mögött. Amint önéletrajzi bevezetőjében elmondja, egykori szegény diákként, akinek nem tellett tankönyvre, húga társaságában maga is gyakorolta az *Ars notoriát*,³⁵ de ismételt isteni üzeneteknek engedelmessé válva végül meggyőződött e módszer démoni voltáról, és Szűz Máriától kapott inspirációtól hajtva elkészítette saját megtisztított *Ars notoria* verzióját, a Mária-látomások egészen különleges gyűjteményét, a *Liber visionumot*. Sajnos azonban az egyházi hatóságokat a legkevésbé sem győzte meg a szerzetes meggyőződése, hogy írását maga Mária inspirálta (amely magabiztosságot jelzi egyébként, hogy saját nevével szignálta a szöveget, egyedülként a rituális mágia műfajában), a *Liber visionum* ugyanis már 1323-ben, azaz szűk tizenöt évvel keletkezését követően a tiltott könyvek máglyájának lángjai közt találta magát.³⁶ Bár a *Liber visionumot* csak egészen frissen azonosította a középkorkutatás, (talán mert szokványos Mária-imák gyűjteményének álcázva magát észrevétlenül megbújta a kéziratgyűjteményekben,) az utóbbi tíz évben egy sor akkurátus tanulmány igyekezett kárpótolni a könyvet a korábbi mellőzésért.³⁷ Időközben pedig folyamatosan kerülnek elő az immár azonosított és kutatás alatt álló szöveg új és új

³⁴ BORKOWSKA: *Królewskie Modlitewniki... i. m.* 346.

³⁵ Egészen egyedülálló beszámoló ez az *Ars notoria* diákok általi konkrét használatáról.

³⁶ VIARD, Jules ed.: *Les Grandes Chroniques de France*. Vol. 9. Paris, Librairie ancienne Honoré Champion, 1937. 23–24.

³⁷ BARNAY, Sylvie: *La mariophanie au regard de Jean de Morigny: magie au miracle de la vision mariale*. In: *Miracles, Prodiges et Merveilles au Moyen Age*. Paris, Publications de la Sorbonne, 1995., 173–190, továbbá BARNAY: *Le ciel sur la terre: les apparitions de la Vierge au Moyen Age*. Paris, Éditions du Cerf, 1999., WATSON, Nicholas: *John the Monk's Book of Visions of the Blessed and Undeified Virgin Mary, Mother of God: Two Versions of a Newly Discovered Ritual Magic Text*. In: FANGER, ed.: *Conjuring Spirits... i. m.* 163–215; FANGER, Claire: *Plundering the Egyptian Treasure: John the Monk's Book of Visions and its Relation to the Ars Notoria of Solomon*. In: Uo. 216–249; KIECKHEFER: *The Devil's Contemplatives. The Liber iuratus, the Liber visionum and the Christian Appropriation of Jewish Occultism*. In: Uo. 250–265.

kéziratai (átlagosan kettő évenként), és a kritikai kiadás munkálatai is megkezdődtek (bár eddig csupán az önéletrajzi bevezető olvasható).³⁸

Amint Claire Fanger és jómagam kimutattuk, az Ulászló-féle imák legkevesebb harmadrésze származik Jean de Morigny-tól.³⁹ Ezek közt találjuk azt az imát is, amelyről Ganszyniec feltételezte, hogy az erotikus irodalomból került átvételre, valamint azokat a záró angelológiai imákat, amelyek kivételességükkel felkeltették Borkowska kíváncsiságát.⁴⁰ Ezen imák címzettjei közt van maga Isten (O Rex regum, qui es fortissimus...),⁴¹ Szűz Mária (Ave, salve gloriosa mea amica, virgo Maria, és O Gloriosa regina angelorum),⁴² a négy arkangyal (Et rogo vos Archangelos Michael, Gabriel, Raphael, et Uriel, et invoco vos, ut illuminetis Crystallum illum...),⁴³ és az angyalok hierarchiája (O vos omnes spiritus sancti angelici, benigni, gloriosi, dulces et mites, qui in ordine angelorum, in inferiori Yerarchia loca et mansiones habetis).⁴⁴ Bár az átvételek kissé rendszertelenek, esetlegesek, és a szerző sokszor nem is a teljes imákat másolta, hanem inkább keverte, interpolálta és rövidítette a *Liber visionum* különféle részeit, az átvételek rendje mégis többé-kevésbé követi az eredeti sorrendet.

Érdekes módon, az imakönyv szerzője a *Liber visionum* azon szövegrészét is beépítette könyvébe, amelyben Johannes leírja, hogyan követte – vakon – az *Ars notoria* instrukcióit, mielőtt elfordult volna e gonosz és démonikus módszertől:

Oro te, supplico tibi, rogo te toto corde meo, quia prius et antea, quodam suffocacione demoniaca tentatus decepcione, illo prevalente, cecatus, quasi hesitans, non credendo revelaciones sacras et moniciones michi ex bono spiritu, operatione et arte, quibus ignoranter vacaveram esse factam, et in detrimentum anime mee ad diversas peccatorum operationes quasi scienter cucurri et, proch dolor, adhesi mei in contumeliam creatoris.⁴⁵

E vallomás éppen az előbbieken tárgyalt *Ars notoria* imát követi, és tulajdonképpen ez az első olyan szövegrész, amelyet az imádságos könyv a *Liber visionum*-ból vesz át (az eredetiben ez nem imaként szerepel). Ez az elrendezés meglehetősen tudatos szerkesztésre utal; úgy tűnik, az imakönyv szerzője a *Liber*

³⁸ FANGER, Claire–WATSON, Nicholas: *The Prologue to John of Morigny's Liber Visionum. Text and Translation.* = *Esoterica. The Journal of Western Esoteric Studies.* (3.) 2000. <http://www.esoteric.msu.edu>

³⁹ FANGER, Claire–LÁNG, Benedek: *John of Morigny's Liber visionum and a Royal Prayer Book from Poland.* = *Societas Magica Newsletter* (9.) 2002., 1–4. A felfedezés, miszerint az imádságos könyv szerzője jelentős mértékben másolta a *Liber visionum* imáit, Claire Fanger érdeme, a saját részvételemnem is köszönhetően: elolvasva a szövegről szóló konferencia előadásomat Fanger publikálatlan *Liber visionum* átiratában azonosította az általam idézett imaszövegek egy részét.

⁴⁰ BORKOWSKA: *Królewskie Modlitewniki... i. m.* 74–76.

⁴¹ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 18

⁴² Uo. 28 és 30, lásd továbbá: 29, 32.

⁴³ Uo. 59–60.

⁴⁴ Uo. 59.

⁴⁵ Uo. 18–19.

visionum teljes szövegét ismerte és szándékosan követte annak struktúráját, valamint Johannes megtérését a Salamoni *Ars notoriától* a saját anyagi sugalmazású rendszeréhez.⁴⁶ Mind Jean de Morigny, mind a mi szerzőnk számára fontos, hogy hangsúlyozza, könyvében többé nem ördögi ihletésű mágiát, hanem isteni ki nyilatkoztatásból származó tudást kíván közvetíteni: „... et omnes temtaciones dyabolicas omnesque fraudes et artes magicas valeam devitare et viriliter superare...”⁴⁷

További jelentős, Johannestól átvett motívum annak a gondosságnak hangsúlyozása, amellyel maga a könyv készül. A *Liber visionum* szövegét követve, de azt némileg megváltoztatva a mi szerzőnk is leszögezi, hogy könyvét igen nagy figyelemmel és odafigyeléssel írta, számos átvirrasztott éjjeli óra áldozatával, böjtölve, imákat ismételve, komoly tisztelettel és változatos ceremóniákkal.⁴⁸ Bár a könyv elkészítésének e ritualisztikus kitüntetése ismeretlen az *Ars notoria* szövegében, számos párhuzamot találhatunk más mágikus forrásokban, mint például a *Liber consecrationis*ban, ahol a könyv nem csupán kitüntetett figyelemmel készül, de még meg is szentelik a végén.⁴⁹ Regényesebb példát kínál ugyanerre a *Liber Juratus*, amelynek cselekménye megint csak egy megszentelt könyv körül bonyolódik. Az imasorozatot bevezető szöveg elmondja, hogy Athénből, Nápolyból és Toledóból nyolcvankilenc varázsló és mágus gyűlik össze egyetlen közös zsinatra,⁵⁰ hogy megvitassa, hogyan lépjen fel az ellenük forduló pápával és gonosz tanácsadóival szemben. Démoni hadak felett parancsolva éppen megtehetnék, hogy erővel támadnak az ellenségükre, de ők mégis a békés utat választják, és a nyilvánossághoz fordulnak. Maguk közül vezetőt választanak Honorius, Euklidész fia személyében, és megbízzák, készítse el a mágikus művészetek nagy könyvét, amely tartalmazza Isten száz szent nevét. Ezt a könyvet hívják Honorius szent vagy hites könyvének (*liber sacer sive juratus*), mert – ahogyan a szöveg

⁴⁶ FANGER–LÁNG: *Liber visionum and a Royal Prayer Book... i. h. 2.*

⁴⁷ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m. 59*, valamint uo. 62, 64, 66.

⁴⁸ Uo. 34: „*Liber iste cum summa diligencia recta dispositione, debitis diebus, horis et noctibus, vigiliis, ieuniis, oracionibus specialibus, summa reverencia et omnibus cerimoniais (sic) scriptus, factus et compositus est.*”

⁴⁹ KIECKHEFER: *Forbidden Rites... i. m. 257–259.*

⁵⁰ A korábbi és az internetes kiadásban szereplő 811-es szám a kéziratok félreolvasásán alapult. Lásd Boudet cikkét a következő lábjegyzetben. A szöveg egészen friss kritikai kiadása: HEDEGÁRD, Gösta ed.: *Liber Juratus Honorii A Critical Edition of the Latin Version of the Sworn Book of Honorius*. Stockholm, Almovist & Wiksell International, 2002. Kevésbé megbízható – az angol nyelvű szövegen alapuló – kiadás: DRISCOLL, Daniel ed.: *The Sworn Book of Honourius the Magician*. Heptangle Books, 1977., valamint ennek javított változata: <http://www.esotericarchives.com/juratus/juratus.htm>

hangsúlyozza – Isten és az angyalai szentelték meg.⁵¹ Három példánynál több soha nem létezhet párhuzamosan e könyvből, minden könyvörzőnek egy éven keresztül kell tesztelnie azt a tanítványát, akire hagyni kívánja, nő kezébe természetesen egyáltalán nem adhatja, és ha nem adódik arra érdemes tanítvány, a könyvet el kell temetni a mágussal. Az instrukciókat minden jel szerint – a modern filológia szerencséjére – nem tartották be; a londoni British Libraryban a *Liber Juratus* teljes vagy kivonatos változata latin vagy angol nyelven hat kéziratban is fennmaradt (igaz, más könyvtárakból egyetlen példány sem ismert).

A kristály

Még a *Liber visionum* kitüntetett szerepének felismerése után is maradt egy pár ima, amelynek nem került elő a forrása. Ezek egyike egy Adonay-hoz intézett imádság (Rex potentissime, omnium creaturarum visibilium morabilis disposito),⁵² amely tartalmazza a fent azonosított rövidebb *Ars notoria* idézetet, és igen fontos stratégiai helyet foglal el: a hosszabb *Ars notoria* imát követően és a Jean de Morignytól átvett első kölcsönzést megelőzően. E szöveg igen gazdag mágikus elemekben; expressis verbis kimondja a természetes mágia alapelvét, az Isten által kövekbe és növényekbe rejtett okkult 'virtus', erő tanát (qui virtutem das cunctis gemmis et herbis, da et huic Cristallo... cunctipotencie tue virtutem). Ennek az imának a szövege származhat egy eddig ismeretlen mágikus forrásból, de lehet a szerző saját terméke is. Számunkra most azért különösen érdekes, mert tartalmaz néhány különös részletet a kristályról, olyan részleteket, amelyek a könyvnek kizárólag ezen a pontján fordulnak elő. Szokatlan módon, a kristály itt mint négyszögletű tárgy jelenik meg (qui quadrangularem hunc Crisallum illuminet), és Isten szent – vagy éppen mágikus – nevei segítségével működik: Agla, Sabaoth, Tetragrammaton, Emanuel és Messias.⁵³ (Ezek az Isten nevek más mágikus rítusokban is gyakran feltűnnek, így például egy fekete mágus Münchenben fennmaradt

⁵¹ Erről a – mágia területén is – kivételes könyvről: BOUDET, Jean-Patrice: *Magie théurgique, angéologie et vision béatifique dans le Liber sacratus sive juratus attribué à Honorius de Thèbes.* = *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen Âge* (114/2.) 2002., 851–890; és MATHIESEN: *A Thirteenth-Century Ritual to Attain the Beatific Vision from the Sworn Book of Honorius of Thebes.* In: FANGER, ed.: *Conjuring Spirits... i. m.* 143–162.

⁵² BERNACKI-GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 16–18.

⁵³ BERNACKI-GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 17: „Manifesta michi secreta quecunque voluero in hoc Cristallo, ut in illo videre valeam, per hec sancta nomina tua, quorum efficacia celum et terra et omnia que in eis sunt, contremiscunt Agla, Sabaoth, Tetragrammaton, Emanuel, Messias.” Lásd továbbá „ut in cristallus sit illuminatus per sacros angelos tuos et per vim et virtutem illorum verborum essenciam divinam attinencium,” uo. 21, és „ut tu cristallus sis illuminatus per sanctos angelos, per virtutem et vim illorum verborum,” uo. 23.

kézikönyvében is.)⁵⁴ Logikusan feltételezhetjük – bár ez így explicit módon nem hangzik el – hogy ezek az Isten nevek, amelyek saját hatalmukat kölcsönzik a kristálynak, és mint katalizátorok segítik elő a folyamat sikerét, fizikailag úgy vannak jelen, hogy vagy közvetlenül a kőbe, vagy a követ övező fém keretre vannak felvéve: coram presenti figura, tuo nomini reverenter fabricata et conscripta.⁵⁵

Habár a kristály teljességgel központi szerepet játszik a könyvben leírt praktikákban, kinézetéről csak találgathatunk. (Megjegyzendő, hogy sem az *Ars notoria* sem a *Liber visionum* gyakorlataiban nincsen szó kristályról.) E találgatásokban egyfelől a szövegben elszórt információk, másfelől pedig analógiák állnak segítségünkre. Az utóbbiak egyike egy frissen előkerült, és kivételesen jó állapotban megőrzött 16. századi mágikus tükör, amelyet német régészek ástak ki 1999-ben Mecklenburg közelében.⁵⁶ Ez a 12 cm magas tárgy – mint egy kézi fésülködő tükör – egy kis fogantyúból és egy kör alakú fő részből áll, amelynek közepén található a 3 cm-es kristálykő. A kristály körül pedig egy négyzetben (!) egyik oldalon a négy evangélista, a másik oldalon a négy arkangyal neve olvasható. A négyzetten kívül pedig ott találjuk az imakönyvből jól ismert istenneveket: Adonay, Messias, Tetragrammaton és Sabaoth, amíg az ezt körülölelő külső kör mentén Isten további hatalmas nevei tűnnek fel, mint Agla, Eli, Eloy, rex, alpha et o, és megint csak Sabaoth. Igen valószínű, hogy ez a praktikus formájú, kézhez álló tárgy egyszer gyakorlati célokat szolgált, azt azonban már nem tudjuk megállapítani, hogy mit (vagy kit) látott a felhasználó, amikor az isteni nevekkel körülvett kristályba nézett. Mint ahogyan azt is nehéz lenne rekonstruálni, milyen könyvből olvasta az instrukciókat, amikor a tükröt használta, és hogy vajon mormolt-e mindeközben imákat.

Ulászló imakönyvét olvasva nem tűnik elhamarkodott következtetésnek arra gyanakodni, hogy az ott leírt kristály – ha valóban létező tárgy volt – hasonlóképp nézhetett ki, mint a német lelet. Nem állíthatjuk ugyan teljes bizonyossággal, hogy a valóságban is létezett, minden jel arra utal azonban, hogy konkrét, és nem csupán a szöveg által elképzelt, vagy az útmutatások alapján elkészítendő tárgyról van szó. Ez irányú instrukciókat ugyanis nem tartalmaz a szöveg, és ami még ennél is jelentősebb, egy adott ponton, ahol a felhasználó az angyalokat a kristály „kompozíciójához” idézi (bármit jelentsen is ez) – a szöveg egy meglévő kristályról szól.⁵⁷ Egyértelműen kitűnik, hogy az angyalok felelősek a kristály létrejöttéért, de szemlélatomást ez már a múltban megtörtént, és nem most kell

⁵⁴ KIECKHEFER: *Forbidden Rites... i. m.* 139 és 261.

⁵⁵ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 1.

⁵⁶ Rövid leírás és informatív rajz található a tükrőről: BRAEKMAN, W. L.: *A Unique Magical Mirror from the Sixteenth Century.* = Societas Magica Newsletter (8.) 2001. 5–6.

⁵⁷ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 60: „Vos ad presentis Cristalli compositionem et illustrationem invito et voco.”

elkészíteniük. Végül pedig a 'preparare' szó ebben a szöveggörnyezetben inkább jelent előkészítést, mint megalkotást.⁵⁸

A könyv fólióin található további kristály-mágikus útmutatások inkább össze-zavarják a kristályról és a működéséről alkotott egyébként sem teljesen világos képünket. Az imákban megidézett angyalok belépnek a kristályba és kitágítják azt (intretis illum Cristallum et dilatetis eum),⁵⁹ majd megvilágítják, fénylővé teszik vagy kivilágosítják (Mitte michi sanctos angelos tuos ad huius cristalli clarificacionem et illuminationem⁶⁰ és ut ad illum Cristallum pro illustracione at illuminatione istius⁶¹), és az előkészületek végeztével még ki is nyitják (quatenus dilatate et aperire digneris hunc Cristallum per sanctos angelos tuos⁶² és ut tu cristallus scindas te et clarificas).⁶³ További fontos, a kristályt érintő részletet kínál az a kijelentés, amely szerint az angyaloknak meg is kell szentelniük a kristályt.⁶⁴ Mármost egy mágikus tárgy megszentelése, legyen az kristály, tükör, kard vagy könyv, könnyen magyarázható, az is érthető, hogy a kristály az angyalok által fénylővé válik abban a pillanatban, amikor a földi és az égi szereplők közti kommunikációs csatorna megnyílik, és a kristály az információcsere fő médiumává válik, végül pedig kis fantáziával értelmet adhatunk annak is, hogy az angyalok belépnek a kristályba,⁶⁵ de mit jelenthet vajon a megnagyobbítás (dilatate) és a felnyitás (aperire)?

Ha pedig ezen a ponton a kézirat végén szereplő tizennégy miniatúrához fordulunk segítségért, csak még jobban összezavarodunk. E képek zömén koronás fiatalembert látunk egy fehér sassal a címerén (a fehér sas a Jagelló család címerállata), amint a Madonna előtt térdel és imádkozik (a *Liber visionum* irányultságát hűen adaptálva), vagy amint a megfeszített Krisztushoz, esetleg különféle szentekhez könyörög.⁶⁶ Az illuminációk egyike, méghozzá éppen az, amely az *Ars notoria* ima és a mágikus praktikáktól történő elfordulást részletező *Liber visionum* szöveg közti teret tölti ki, a koronás fiatalembert egy karddal a kezé-

⁵⁸ Uo. 31: „Ut in illo Cristallo per sanctos angelos tuos illuminatum et preparatum...” Továbbá: uo. 35.

⁵⁹ Uo. 61. *Dilatate* található még: 21, 38, 40.

⁶⁰ Uo. 42: „Mitte michi sanctos angelos tuos ad huius cristalli clarificacionem et illuminationem”; „ut omnia huius mundi secretissima secreta sub quatuor elementis contenta (...) et precipue illum rem quam pronunc scire voluero, sine omni fallacia et lesione corporis et anime (...) per sanctos angelos tuos michi manifesta erunt.” Lásd még 22, 23, 26, 27, 43.

⁶¹ Uo. 42, lásd még 20, 21.

⁶² Uo. 21–22.

⁶³ Uo. 23.

⁶⁴ Uo. 22: „... in illo Cristallo per sanctos angelos tuos consecrato.”

⁶⁵ A belépéshez és az „illumináláshoz” jó analógiát kínálnak egy híres mágikus kézikönyv, a Bodleian Library, MS Rawlinson D 252 receptjei. Lásd: DELATTE: *La Catoptromancie grecque... i. m.* 102–103.

⁶⁶ A miniatúrák reprodukcióit megtaláljuk Bernacki és Ganszyniec szövegkiadásának végén.

ben ábrázolja (a kard a mágus eszköztárának igen fontos része), amint egy asztal mellett áll, amelyen egy különös, három egymást metsző kör formájú tárgy fekszik. (Ez a nehezen azonosítható tárgy leginkább arra emlékeztet, ahogyan matematika órán ábrázolnak három egymást kölcsönösen metsző halmazt.) Az utolsó előtti miniatúra a fiatal királyt szobájában térdelve mutatja, szemben a különös tárgyat tartó asztallal, miközben az asztalon túl három szárnyas angyalt látunk, és egy Isten képzetét keltő alak tűnik felügyelni az egész folyamatot. Elképzelhető, hogy az angyalok éppen azon fáradoznak, hogy megvilágosítsák, kitágítsák és felnyissák a különös tárgyat, amely – e szerint az értelmezés szerint – azonos a kristállyal.

Csakhogy e tárgy a legtávolibb hasonlóságot sem mutatja a német tükörrel, és még csak nem is négyszögletű, ahogyan a szöveg állítja. Azonban, és ez némileg segíti az értelmezést, meglehetősen emlékeztet azon körökre, amelyek olyan késő-középkori mágikus szövegekben tűnnek fel, mint a híres *Clavicula Salomonis*⁶⁷ (négy kisebb kör, amely egy négyzet négy csúcsát fedi le).⁶⁸ A *Clavicula* szövegében szó esik egy megszentelt kadról, amellyel a kör megrajzolandó,⁶⁹ az ezt követő, Istenhez (Lord Adonai) intézett imákban pedig arra kéri a felhasználó az Urat, hogy lépjen be az isteni nevekkel teleírt körbe, és szentelje meg majd növelje meg azt.⁷⁰ Bár a *Clavicula* fennmaradt kézíratai 15. század közepiek, igen valószínű, hogy a szöveg maga régebbi,⁷¹ és egészen biztos, hogy a benne leírt eljárásokat már a korábbi századokban is gyakorolták.⁷²

Nem akarom persze sugallni, hogy Ulászló imakönyvének szerzője rendelkezett volna a *Clavicula Salomonis* egy példányával, inkább csak arra következtetnék, hogy amíg az imák három hagyományt ötvöznek (az *Ars notoria*, a *Liber visionum* és a közönséges imák tradícióit), addig az imákba illesztett kristály-mágikus formulák két külön terminológiát kevernek: egyfelől a konkrét kristallomantikus gyakorlatét, amelyet a Mecklenburg tükör reprezentál, másfelől pedig az angyalok idézésére szolgáló mágikus köröknek – a *Clavicula* módszereihez hasonlatos – gyakorlatát, amelyben az angyalok belépése és magnifikációja több értelmet nyer, mint a kristály esetében. Közös elem a két témakörben a hatalommal bíró isten-

⁶⁷ A szöveg kevésbé megbízható, elavult, és nem kritikai kiadása: MATHERS, Liddell MacGregor ed.: *The Key of Solomon the King (Clavicula Salomonis)*. London, Kegan Paul, 1909. Ugyanez megtalálható az Interneten is: <http://www.esotericarchives.com/solomon/ksol.htm>

⁶⁸ Mágikus kör, MS London British Library Kings 288, p. 21.

⁶⁹ British Library, add. Ms 10862, f. 12v.

⁷⁰ British Library, add Ms 10862, f. 14v.

⁷¹ BOUDET: *Magie théurgique... i. m.* 869.

⁷² Egy *Clavicula Salomonis* című szöveg említetik például a milánói hercegek 15. századi könyvlistáján (PELLEGRIN, Elisabeth: *La Bibliothèque des Visconti et Sforza, ducs de Milan, au XVe siècle*. Vol. 1. Paris, CNRS, 1955., 322. Ez az információ azonban bizonyos fenntartással kezelendő, ugyanis könnyen megeshet, hogy azonos címek különböző szövegekre utalnak, vagy akár a *Clavicula* eltérő változataira.

nevek használata, de amíg az előkerült kristálylelet fém foglalat magyarázatot kínál arra, hogyan lehet szó négyszögletes formáról, a Salamoni körök abban nyújtanak segítséget, hogy megértsük a szöveg különös terminológiáját, és hogy ne jöjünk zavarba, amikor a miniatúrákon szereplő különös tárgygal szembesülünk.

A tulajdonos

A kódex története nem kevésbé rejtélyes, mint tartalma. Az 1630-as évben Besançon-ban találjuk egy bizonyos Jacobus Prive tulajdonában.⁷³ Huszonnégy évvel később még mindig ebben a városban tartózkodik, de már egy Guerinet nevű orvosdoktor könyvespolcán, aki egy jezsuita tudós, Johannes Ferrandus szakvéleményét kéri a különös kéziratról. A jezsuita válaszlevelének másolata az imakönyv szövegét követően olvasható a kéziratban.⁷⁴ A tudományos vita, amely ezeken az oldalakon kezdődött meg, maig nem ért véget. Ferrandus világosan felismerte, hogy a kódex valaha egy Ulászló nevű lengyel király tulajdonában volt, és azt feltételezte, hogy a számos Ulászló nevű lengyel király közül éppen az elsőről, Litvánia Jagelló nagyhercegéről, a lengyel–litván unió megeremtőjéről van szó (Litvánia hercege: 1377–1401, lengyel király: 1386–1434). Ezután érveket sorolt fel álláspontja alátámasztására, de elismerte, hogy mindez nem több feltételezésnél. Nem értette, hogyan lehet egy kristály négyszögletes,⁷⁵ és akár a mai olvasót, a jezsuitát is zavarba hozta a láthatóan ájtatos könyv mágikus tartalma. Úgy találta, a könyvben leírt kristály-mágikus gyakorlatok nem egyeztethetőek össze a keresztény vallással, fenntartásai pedig hasonlóak voltak, mint a *Liber visionumot* 1323-ban máglyára küldő párizsi hatóságoké, méghozzá az isteni, örök és teljes tudásért esedező felhasználó kíváncsisága és hívsága.

Visszatérve a kódex kora-újkori sorsához, félévszázados csönd után hallunk megint felőle, mikor a nagy könyvgyűjtő Richard Rawlinson (1690–1755) a kontinensen tett látogatása során valamikor 1719 és 1726 közt megvásárolta. Ő hagyta végül a könyvet a Bodleian Libraryre a hatalmas középkori kéziratanyagot, rengeteg medált és érmét tartalmazó gyűjteménye részeként halálakor, 1755-ben. (A Bodleian könyvállományában bekövetkező hirtelen gyarapodás valószínűleg sokként érte a kisebb gyűjteményhez szokott könyvtárosokat, több mint egy évszázad után jutottak el a Rawlinson kéziratok katalógizálásáig.⁷⁶)

Mindez az ismeret azonban másodlagos ahhoz a kérdéshez képest, hogy ki rendelhette meg eredetileg a szöveg megírását, más szóval, hogy ki is ez az Ulászló, aki a könyv oldalairól állandóan hozzánk szól. Ez a név a 15. században nemigen fordulhatott elő Lengyelországon kívül, és a lengyel eredetet valószínűsíti az illusztrációkon szereplő és nyilvánvalóan a Jagelló családhoz tartozó

⁷³ Neve a IIR fólión tűnik fel.

⁷⁴ f. 78v–79v. BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 73–76.

⁷⁵ Uo. 74: „... Crystallum nescio quam quadrilateram...”

⁷⁶ MADAN: *A Summary Catalogue... i. m.* 177–178.

címer is; következésképp minden kutató arra az álláspontra helyezkedett, hogy az első possessor a lengyel történelemből ismert Ulászló királyok egyike. Leggyakrabban ahhoz a lengyel–magyar királyként működő Jagelló Ulászlóhoz kötik a kódexet, aki 1444-ben a várnai csatában halt meg (ezért is hívja a szövegkiadás Warnenczyk Ulászló imakönyvének).⁷⁷ Ezt az álláspontot támasztja alá, hogy paleográfusok a kézírást az 1430-as évekből keltezik, valamint, hogy a képeken megfestett fiatal koronás személy hasonlít a Várnánál elesett királyra: alacsony, szinte gyermekmagasságú, fejét erős haj borítja. Márpedig ez nyilvánvalóan nem II. Ulászló, cseh–magyar király (1456–1516) portréja, aki közismerten nagy darab, kopasz ember volt, és aki ennek ellenére szintén a lehetséges tulajdonosok közt szerepel. A miniatúrák egyébként – a szöveggel ellentétben – inkább az 1490-es években készültek, éppen II. Ulászló uralkodásának idején.⁷⁸

Míthogy a possessorságra leginkább esélyes Ulászlók magyar királyok is voltak, magyar kodikológusok is megszólaltak a vitában. Hoffmann Edith éppen a képek datálása alapján II. Ulászlót valószínűsíti, méghozzá abból az időből, amikor a király még a képeken látható fiatal korban volt, és még csak a cseh koronát viselte.⁷⁹ Csapodi Csaba azonban részben a kézírás jellege és stílusa, részben pedig a címeren szereplő elemek miatt elveti ezt a lehetőséget. Ha a könyv valóban a cseh király számára készült volna, kizárt, hogy a cseh címer ne jelenjék meg benne, de a koronázás előtről sem származhat, mert az ábrázolt figura koronát visel. A legfontosabb érvet azonban maga a címer szolgáltatja: II. Ulászló címerén – a kézirat illuminációin szereplő, valamint I. Ulászló címerével ellentétben – nincsen korona. Marad tehát I. Ulászló, a fiatal lengyel–magyar király, akinek családi címere pontosan megegyezik a kézíraton ábrázolttal. Igaz ugyan, hogy a magyar címer sem jelenik meg a képeken, de ennek Csapodi szerint az az oka, hogy I. Ulászló még csak a lengyel koronát viselte, amikor a kódex elkészült.⁸⁰

Az imádságos könyv szövege, különösen az újra és újra ismételt kristály-mágikus formula bizonyos mértékig árulkodó lehet a tulajdonos személyazonosságát illetően, ugyanakkor nem kevés további zavart is okoz. Az imák jelentős része – egyes szám első személyben – elszór bizonyos Ulászlót érintő információmorszákat, bár nem valami konzisztens módon. Ulászló a kristályban szeretné látni mindazok szándékait és tetteit (*consilia, acta vel facta*), akik neki alattvalói, akik egyenrangúak vele, sőt akik nála magasabb rangúak, köztük hercegeket és királyokat (*acta vel facta superiorum dominorum meorum, regum et principum, eciam michi equalium et inferiorum subditorum meorum, qui me diligunt vel odiunt*).⁸¹

⁷⁷ MADAN: *A Summary Catalogue...* i. m. 521; BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 69–70.

⁷⁸ PODLACHA, Wladislas: *Minjatury modlitewnika Warneńczyka*. [A Warnenczyk fíele imakönyv miniatúráiról]. In: BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 93–141.

⁷⁹ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofílek*. Bp., Magyar bibliofil társaság, 1929., 49 és 164.

⁸⁰ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973., 923.

⁸¹ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 31, 35, 38, 40, és így tovább.

Ez arra utal, hogy Ulászló egyáltalán nem állt a politikai hierarchia csúcsán, más szavakkal: nem volt uralkodó király. Vannak spirituális (egyházi) és világi feljebbvalói egyaránt (acta vel facta dominorum meorum superiorum spiritualium vel secularium).⁸² A vele egyenrangúak közt pedig főként hercegeket említ (eciam michi equalium ducum),⁸³ bár egy alkalommal – kissé következetlenül – királyokat is (acta vel facta omnium superiorum meorum, dominorum regum et principum, eciam michi equalium regum inferiorum et subditorum meum).⁸⁴ Ez utóbbi példát mint pusztá elírást diszkvalifikálva Ryszard Ganszyniec arra a következtetésre jutott, hogy az eredeti (a mi kódexünkbe már másolatként érkező) szöveg tulajdonosa herceg volt, még hozzá (mivel Ganszyniec jó néhány germanizmust is azonosít a szövegben): sziléziai herceg, név szerint Ulászló, Opole ura (1356–1401).⁸⁵

Nehéz volna pillanatnyilag minden szempontból meggyőző forgatókönyvet javasolni a szöveg (és a kódex) 15. századi történetére, bármelyik lehetőség legalább annyi kérdést hagy nyitva, mint amennyit megválaszol. II. Ulászló – akinek idejében illuminálták – egészen biztosan nem lehetett a kódex első tulajdonosa, mert az korábban keletkezett. Az opolei Jagelló herceggel és Litvánia nagyhercegével pedig az a probléma, hogy amennyiben pedig a ránk maradt szöveg egy korábbi verzió 1430–40-es másolata, akkor az is könnyen elképzelhető, hogy az Ulászló név is csak a másoláskor került a szövegbe, és a lehetséges eredeti tulajdonosok köre nem korlátozódik az Ulászló nevet viselő uralkodókra. Ha az írás datálása alapján I. Ulászlót választjuk, akkor az a kérdés marad nyitva, hogy ki és milyen céllal festette címerét és ő magát a század végén a kódexbe. Ha pedig azt valószínűsítjük, hogy a királyi imádságos könyv több Ulászló nevű király udvarában is megfordult – ez a megoldás bizonyos mértékig számot adhat a szöveg zavaros, királyokat és hercegeket említő terminológiájáról – akkor az említett kérdések száma tovább nő.

A szerző

A tulajdonos személyazonosságának felfedése segítségünkre lehet a szerzőség problémájának megoldásában is. Egészen pontosan nem is egy imákat író szerzőt, inkább egy szövegeket válogató és összeillesztő kompilátort keresünk, akinek asztalán több vallásos és mágikus szöveg is feküdt, amikor az imádságos könyvet elkészítette, majd amikor a szövegbe beillesztette a formulaszerű kristály-mágikus mondatokat, a mágikus kézikönyvekben szokásosan 'N'-nel jelölt felhasználót az Ulászló névvel helyettesítette be. Addig is, amíg megállapítjuk

⁸² Uo. 46.

⁸³ Uo. 40.

⁸⁴ Uo. 35.

⁸⁵ GANSZYNIEC: *O Modlitewniku Władysława... i. h.* 70.

pontos személyazonosságát, egész sor részletet rakhatunk össze arról, hogyan dolgozott, és milyen ember volt.

Munkamódszere először is elárulja, hogy a *Liber visionum*nak – amelynek francia eredete dacára eddig majdnem kizárólag közép-európai példányai kerültek elő (tág értelemben értve Közép-Európát: észak-olasz, német és osztrák provenienciájú kéziratokról lévén szó)⁸⁶ – lengyel, vagy sziléziai előfordulása is azonosítható a 15. században. Kompilátorunk nem egyszerűen csak hozzáférhetett a szöveghez, de behatóan ismerte is, és az *Ars notoriá*val való szoros kapcsolata sem volt titok előtte. Elképzelhető, hogy egyszerűen egymás mellé helyezte a két szöveget az asztalán (az *Ars notoriá*ból talán csak egy rövid verziója volt), de az is lehetséges, hogy olyan kódexből dolgozott, amely mind a két szöveget tartalmazta.⁸⁷ Arra is következtethetünk továbbá, hogy szerzőnk igen részletes tudással bírt más, kristályokat, tükröket és köröket involváló mágikus experimentumokról. Végül pedig azt látjuk, hogy két külön hagyományt kapcsolt össze: az *Ars notoriá*-ból és származékaiból ismert angyalmágiát egyfelől, és a kristálymágia gyakorlatát másfelől. E kombinációnak eddig John Dee angyali beszélgetéseit megelőző példájáról nem volt tudomásunk.⁸⁸

Az *Ars notoria* és a *Liber visionum* e figyelmes olvasója forrásai terminológiáját is híven követi (már amennyiben az ő saját terminológiájáról bármit is állíthatunk, hiszen tudomásunk szerint folyamatosan csak idegen szövegeket illeszt saját könyvébe): a mágikus művészetek megnevezésére a meglehetősen ritka 'ars exceptiva' kifejezést használja (pontosabban másolja a *Liber visionum*ból);⁸⁹ angyalokról és – szándékosan ambivalens terminust használva – szellemekről beszél, kerülve a démon szót; az *Ars notoriá*t következetesen 'ars'-nak, művé-

⁸⁶ A *Liber visionum* előkerült példányairól: FANGER-LÁNG: *John of Morigny's Liber visionum and a Royal Prayer Book from Poland... i. h.* valamint FANGER, Claire-WATSON, Nicholas: *Some Further Manuscripts Containing Copies of the Liber visionum of John of Morigny.* = *Societas Magica Newsletter* (12.) 2004. 4–5.

⁸⁷ Ilyen kézirat például: Bécs, Schottenkloster, MS Scotensis-Vindobonensis 61, amely 1377-ből származik és amelyben a *Liber visionum*ot (f. 1r–106v) az *Ars notoria* rövid verziója követi (f. 107r–156r). HÜBL, Albert ed.: *Catalogus codicum manu scriptorum qui in bibliotheca monasterii b. m. v. ad scotos vindobonae servantur.* Vienna és Leipzig, Otto Harrassowitz, 1899., 74–75, valamint VÉRONÈSE: *L'Ars notoria... i. m.* 145–146.

⁸⁸ Legalábbis amennyiben elfogadjuk Stephen Clucas elméletét, amely szerint John Dee egyik fontos forrása éppen a salamoni művészet volt. CLUCAS, Stephen: *John Dee's Angelic Conversations and the Ars notoria. Renaissance Magic and Mediaeval Theurgy.* megjelenés alatt In: Uő.: ed., DEE, John: *Interdisciplinary Essays in English Renaissance Thought.* Dordrecht, Kluwer Academic Press.

⁸⁹ BERNACKI-GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 19 „... quod per illam artem et scienciam exceptivam errore seductus...”

szetnek hívja;⁹⁰ és hangsúlyozza a szavak és az istennevek belső erejét (vim et virtutem illorum verborum)⁹¹ az *Ars notoria* első bekezdéseinek tanításával összhangban. Nyíltan elköteleződik forrásai célkitűzései mellett (amelyekért a *Liber visionum*ot Párizsban elítélték): tökéletes tudásra törekedik, és a világ minden titkát tudni kívánja: omnia secreta, que sub quatuor elementis contenta sunt.

A rituális mágia kéziratainak hagyományozódását vizsgálva Frank Klaassen kimutatta, hogy e szövegek másolói – szemben például a talizmánmágia scriptorai-val – gyakran átírták forrásukat, újabb és újabb compendiumoknak adva életet.⁹² Valóban, ahogyan a *Liber visionum* elégetéséről beszámoló *Grandes Chroniques de France* hangsúlyozza, Jean de Morigny sem tesz mást, mint megújít egy már elítélt eretnokséget, egyszerűen új nevet és címet kölcsönözve neki.⁹³ Ulászló király imakönyvének szerzője is valami hasonlót tesz, amikor újrahasonosítja és átírja a *Liber visionum* szövegét (amely annak idején újrahasonosította és megújította az *Ars notoria* imáit). A különbség inkább az végeredmény recepciójában rejlik: a lengyel szerzőnek toleránsabb olvasóközönség jutott, mint Jean de Morigny-nek, nincs nyoma annak, hogy bárki is el akarta volna égetni könyvét; igaz, hogy ez az olvasóközönség jelentősen szűkebb is volt, mint a *Liber visionum*é.

A Jean de Morigny-vel kapcsolatban levont következtetések⁹⁴ párhuzamosak azzal, amit mi elmondhatunk az imádságos könyv kompilátoráról. Egyikőjük sem volt a társadalom perifériáján élő kirekesztett mágusfigura, „outsider,” vagy bolond. Mindketten klerikusok, tisztességes iskolai képzéssel a hátuk mögött, jól kezelve az egyházi latint. Mindketten gyakorló mágiaérdeklődőnek tűnnek, és bár a 15. századi kompilátor kevésbé beszédes saját tapasztalatairól, mint a 14. századi Johannes, (pontosabban, semmit nem mond a saját szavaival), mindkettejük személye betekintést enged az *Ars notoria* technikáinak olvasói és gyakorlói világába. Végezetül pedig egyikőjük sem kívánja aprópénzre váltani mágikus tudását, sem alantas vágyakat szolgáló kézikönyvet írni. Ehelyett egy olyan műfajban alkotnak, amelyben nehéz eldönteni, hogy a mágikus meggyőződés vagy a vallásos gyakorlat játszik-e fontosabb szerepet.

Jól leírható, hogyan dolgozott az imakönyv szerzője, azt azonban még mindig nem tudjuk, ki is volt pontosan, és kinek a udvarában dolgozott. Nem tartom valószínűnek, hogy a könyvellátottság vagy a kor könyvtárközi kölcsönzési lehetőségei olyan fejlettek lettek volna a világ e szegletében, hogy egy 14. századi lengyel vagy litván herceg udvarában az imakönyvünk elkészítéséhez szükséges források

⁹⁰ Uo. 16, 17, 19.

⁹¹ Uo. 21, 23, 17.

⁹² KLAASSEN, Frank: *English Manuscripts of Magic, 1300–1500*. In: FANGER, ed.: *Conjuring Spirits... i. m.* 3–31.

⁹³ CAMILLE: *Visual Art... i. h.* 110.

⁹⁴ FANGER: *Plundering the Egyptian Treasure... i. h.*

rendelkezésre állhattak volna.⁹⁵ Sokkal meggyőzőbbnek tartom azt a lehetőséget, hogy a szerző a 15. század harmincas-egyvenes éveiben alkotó személy, és a Bodleian Libraryben őrzött kódex nem pusztán másolat, hanem a kristály-mágikus imakönyv első példánya. Más szóval azt gondolom, hogy a szerzőt I. Ulászló udvarában kell keresnünk.

Ezen túlmenően azonban csak találgathatunk, bár volna egy megoldás, ami meglehetősen kínálja magát. A lengyel középkor egy kivételes, kristály-mágával kapcsolatos esete éppen abból az időből származik, amikor a kódex íródott. I. Ulászló udvartartásának egy fontos alakja, az asztrológus Henricus Bohemus 1429-ben három vádpont miatt áll a bírák előtt:⁹⁶ szimpatizálás a huszitizmus eszméivel, kristály mágia gyakorlása és démonidézés elásott kincs megtalálása céljából, és tiltott nekromantikus könyvek tartása.⁹⁷ Az asztrológus gyónásából az is kiderül, hogy egyetemi magiszter barátaival a királyi zoológiai kertben éjszánként egy gyermek médium és egy kristály segítségével démont idéztek.⁹⁸ Nem ez volt az első eset, hogy Henricust e vádakkal perbe fogták, ezért reális lehetőségként adódott, hogy esetleg kivégezzék. Életét feltehetően a bírósági eljárás vezetője Stanislas de Skalbmierz (meghalt: 1431) kíméletének köszönhette, Stanislas pedig – aki egyébként az 1400-ban újjászervezett Krakói Egyetem első

⁹⁵ Már David Pingree megállapította az arab eredetű mágikus szövegek nyugat-európai elterjedéséről szóló tanulmányában, hogy Közép-Európában csak 1400 után találtak olvasóközönségre e szövegek (PINGREE, David: *The Diffusion of Arabic Magical Texts in Western Europe*. In: *La diffusione delle scienze Islamiche nel Medio Evo Europeo*. Rome, Accademia Nazionale dei Lincei, 1987. 58–102. Saját kutatásaim a tanult mágia Közép-Európában fellelhető forrásiról megerősítik Pingree kijelentését, lásd: LÁNG: *Learned Magic and its Readers in Central Europe in the Fifteenth Century*. Ph. D. Thesis, 2003. Central European University.

⁹⁶ Az esetről: BJ 2513 és BJ 2014. Szekunder irodalom Henricus Bohemus bírósági tárgyalásáról a két kézirat alapján: ZATHEY, Jerzy: *Per la storia dell'ambiente magico-astrologico a Cracovia nel Quattrocento*. In: SZCZUCKI, Lech ed.: *Magia, astrologia e religione nel Rinascimento: convegno polacco-italiano, Varsavia, 25–27 settembre 1972*. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. 1974, 99–109. különösen: 105–106; BIRKENMAJER, Aleksander: *Sprawa Magistra Henryka Czecha* [Magister Henricus tárgyalása]. = *Collectanea Theologica* (17.) 1936. 207–224; Uő.: *Henryk le Bohemien*. In: Uő.: *Études d'histoire des sciences en Pologne*. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1972., 497–498; *A Consilia Stanislai de Scarbimiria contra astrologum Henricum Bohemum* kritikai kiadása és a bírósági eljárás rekonstruálása a BJ 2014 f. 120r–129v (ca. 1432) és a BJ 2513 f. 261r–269v (1435) alapján: WIELGUS, Stanisław: *Consilia de Stanislas de Scarbimiria contre l'astrologue Henri Bohemus*. = *Studia Mediewistyczne* (25.) 1988., 145–172.

⁹⁷ „Quidam astrologus, vehementer de haeresi suspectus, generaliter omnem haeresim abiuravit; qui tamen, post abiurationem in iudicio in debita forma factam, maleficis invocantibus daemona pro inveniendis thesauris in terra defossis per astra ad eosdem inveniendos indicavit, custodemque socii, sperans se fieri lucri participem, se fecit, bisque maleficiis illorum, qui daemona invocabant, ut occultos thesauros invenirent, interfuit.” BJ 2014 f. 120r, WIELGUS: *Consilia... i. h.* 153.

⁹⁸ BJ 2014 f 138, idézve: ZATHEY: *Per la storia... i. h.* 105.

rektora volt⁹⁹ – minden bizonnyal azért volt olyan megengedő Henricusszal szemben, mert a perbe fogott mágus az udvar jóindulatát élvezte. Ahogyan Jan Długosz, a lengyel történetíró rögzíti, Henricus udvari asztrológusként olyan magas kegyben állt Zsófia királynénál, hogy jelen lehetett a későbbi I. Ulászló születésénél is, sőt az összes királyi gyermek horoszkópját elkészítette.¹⁰⁰

Ilyen mennyiségű egyezés láttán akár úgy is feltehetjük a kérdést, ki mást bízhattak volna meg a királyi udvarban a kristály-mágikus imádságos könyv elkészítésével, mint Henricust, az udvari asztrológust, aki ismerte a későbbi I. Ulászlót abban az időben, amikor az még fiatal herceg volt és voltak spirituális és világi feljebbvalói, akinek cseh eredete magyarázatot adhat a szövegben található nagy mennyiségű germanizmusra, akinek kódexei közt voltak tiltott nekromantikus könyvek (talán az *Ars notoria* és a *Liber visionum* egy-egy példánya is), és aki szemlátomást nem csak a mágia elméleti irodalma iránt érdeklődött, hanem tudását gyakorlatba is átültette, és maga is alkalmazott kristálygömböt és fiatal fiú médiumot mágikus célokra.

Bár a bírósági eljárás eredményeként Henricust bebörtönözték, a kivégzést sikerült elkerülnie, és minden jel szerint 1440-re – az imádságos könyv szövegének keletkezési idejére – megint szabadon élt Krakóban.¹⁰¹ Úgy tűnik, mágikus érdeklődését sem adta fel teljesen, ugyanis Johannes de Dobra, a krakkói egyetem orvosdoktora egyik kódexében feljegyezte, hogy Henricus Bohemus egy bizonyos örményről beszélt neki, aki egy különleges szernek köszönhetően négyszáz évig élt.¹⁰² Márpedig ismerve Henricus szakmai kompetenciáját, joggal lehet feltételezni, hogy visszatérése után őt kérték fel, készítsen a király számára egy egészen különleges tartalmú imádságos könyvet.¹⁰³

⁹⁹ CHMIELKOWSKA, Bożena: *Stanislas de Skarbimierz – Le premier recteur de l'Université de Cracovie apres le renouveau de celle-ci.* = *Mediaevalia Philosophica Polonorum* (24.) 1979., 73–112.

¹⁰⁰ DŁUGOSZ, Johannes: *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae.* In: *Opera Omnia.* Vol. 13. Kraków, 1877. 349–350.

¹⁰¹ KOWALCZYK, Maria: *Przyczynki do biografii Henryka Czecha i Marcina Króla z Żurawicy* [Kiegészítések Henricus Bohemus és Marcin Król de Żurawica életrajzához]. = *Biuletyn Biblioteki Jagiellonskiej* (21.) 1971. 87–91. Henricus Bohemus más krakkói polgárokkal való mindennapi hivatalos ügyeiről: PRZYBYSZEWSKI, B. ed.: *Cracovia artificium.* Vol. 1. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1985. 91–92; Uő. ed.: *Cracovia artificium.* Supplementa 2. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1988., 119, 120 és 127.

¹⁰² BJ 778 f. IIIv. A szöveg publikált változata in KOWALCZYK: *Przyczynki... I. h.* „Dominus Henricus astronomus Bohemus dixit michi de quodam Armeno, qui morabatur in Bauoria, qui vixit 400 annorum. Et magister Johannes de Ragusio cum eodem Armeno loquebatur, quomodo sic diu vitam conservaret, qui respondit, quod utebatur medicina quadam, quam idem magister Johannes de Ragusio nondum intellexit. Et hoc michi dicit idem dominus Henricus Bohemus anno Domini MCCCCXL.”

¹⁰³ Magyar nyelven az ügy részletesebb tárgyalása található: LÁNG Benedek: *Középkori diákok mágikus kézikönyvei: avagy milyen tanulmányokat folytathatott volna Faust a krakkói mágusiskolában.* In: PÓCS Éva, ed.: *Aldás és átok, csoda és boszorkányság. Tanulmányok a transzcendensről IV.* Bp., Balassi Kiadó, 2004. 175–194.

Következtetések: olvasás vagy használat

Végezetül pedig feltehetjük a kérdést, ami már eddig is minden bizonnyal felmerült az olvasóban: valóban használta Ulászló király az imádságos könyvet angyalok megidézésére, vagy pusztán olvasmányául szolgált? A másoló és a possessor valóban alkalmazták a mágikus formulákat és a rituális idézéseket, vagy mindez pusztán elméleti érdeklődésük része volt? Henricus esetében láttuk, hogy ő komolyan gondolta a kézikönyvekben olvasott anyag gyakorlatba ültetését, de mit tudunk mondani az imádságos könyvről? Mágikus kéziratok esetében általában nem adható végleges válasz a fenti kérdésre: e szövegek némák, nem bocsátkoznak társalgásba a ma élő filológussal tulajdonosuk titkairól, vagy arról, hogy tartotta-e őket éjnek évadján kezében egy mágus, miközben szűz médium hallgatta az angyalok instrukcióit, és a társak keresték a földbe rejtett kincset.

Szerencsére, Ulászló király imakönyve nem tartozik a legcsöndesebb források közé: olyan belső bizonyítékokat tartalmaz, amelyek konkrét használatra utalnak. A rituális mágia szövegeiben általában 'N' jelzi a felhasználót, aki egyszerűen behelyettesíti nevét ahányszor e betűt olvassa. Az imakönyvben a szokásos 'N' helyett minden alkalommal a király neve áll. A forrás, melyet a kódex itt követ, megint csak a *Liber visionum*. Jean de Morigny ugyanis konkrét útmutatásokat ad, hogyan kell minden könyvének imáit használni kívánó olvasónak saját kezével lemásolnia a *Liber visionum* szövegét, behelyettesítve önmagát mindenütt, ahol Johannest olvas. (Jean de Morigny arra is gondolt, hogy neve a legkevésbé sem mondható ritkának, és könnyen megeshet, hogy a másoló neve is Johannes, ezért külön hangsúlyozza, hogy névrokonainak is le kell másolniuk a szöveget, ha azt akarják, hogy az működésképes legyen.)¹⁰⁴ Mindennek következtében a *Liber visionum* fennmaradt példányainak jelentős része nem pusztán az eredeti szöveg másolata, hanem átírt – és feltehetően gyakorlatban is használt – példány, melyet egy bizonyos Albertus (de Judenberg),¹⁰⁵ egy Petrus,¹⁰⁶ egy Bernardus¹⁰⁷ és néhány más középkori olvasó készített saját céljaira.¹⁰⁸ Ezek szerint Ulászló nevének látható behelyettesítése arra utal, hogy a ránk maradt könyv valódi használatra készült, minden bizonnyal meg is volt szentelve, kristály-mágikus formuláit és angyal imáit pedig Ulászló valóban felolvashatta. Bár természetesen nem valószínű, hogy egy király saját kezével leírt volna egy ilyen hosszú szöveget a célból, hogy az imákat hatékonyra tegye, erre nem is volt feltétlenül szükség, mert Johannes nem zárta ki, hogy a tervezett felhasználó nevében valaki más másolja le

¹⁰⁴ Graz, University Library, MS 680, f. 137v col. 1: „Quamvis liber iste sub hoc nomine iohannes componatur et plures alij homines vocantur hoc nomine iohannes tamen nullus alius potest operari per eum nisi ille pro quo fuerit specialiter libri compositus.”

¹⁰⁵ British Library MS 18057.

¹⁰⁶ Graz, University Library, MS 680

¹⁰⁷ Hamilton, CA, McMaster University Library MS 107.

¹⁰⁸ Mindezen részletekért és a fenti szövegrészletért Claire Fangernek tartozom köszönettel.

a szöveget.¹⁰⁹ Egyszóval tehát Ulászló király imádságos könyve azon ritka példák közé tartozik, amikor egy mágikus szöveg maga árulja el, hogy az őt tartalmazó kódexet megszentelték, és kézikönyvként használták.

BENEDEK, LÁNG

Anges autour du crystal: livre de prière du roi Vladislas

Après avoir brièvement passé en revue les sources médiévales de la magie du cristal (divination ou évocation des anges avec l'aide d'une bulle magique en cristal ou d'un miroir) l'article centre son intérêt sur un manuscrit singulier qui contient les évocations d'anges et de la cristallomancie, le mystérieux Livre de Prière du Roi Vladislas qui se trouve actuellement dans la collection de la Bodleian Library à Oxford (MS Rawlinson liturg. d. 6.). L'étude présente s'occupe de quatre problèmes principaux relatifs au manuscrit: le contenu et la source des prières, le but possible et le fonctionnement du cristal et l'identité de l'opérateur du cristal, ce dernier point pouvant être divisé en deux: l'identité du Roi Vladislas lui-même, propriétaire du livre et l'identité de l'auteur anonyme. L'apport important de l'article est d'avoir révélé que – à côté des sources liturgiques connues et des passages de *Ars notoria* – la source principale du livre de prière royal était un texte de magie rituelle, récemment identifié et étudié, le *Liber visionum* de Jean de Morigny dont les copies retrouvées jusqu'à nos jours sont presque exclusivement originaires de l'Europe Centrale. L'article pose clairement en détail (et laisse ouverte finalement) la question si le propriétaire du livre peut être identifié à Vladislas Varnenczyk (Vladislas Ier, roi de Pologne et de Hongrie, mort en 1444) ou à Vladislas II (roi de Bohême et de Hongrie, 1456–1516), et en vient finalement à conclure que l'auteur ou le compilateur du livre de prière qui appartenait probablement à la cour du roi Vladislas Ier, était Henricus Bohemus, accusé et condamné en 1429 pour cristallomancie et pour possession des ouvrages nécromantiques.

Enfinement, en ce qui concerne les raisons pour lesquelles le livre de prière fut copié, certaines indications accréditent que le texte que nous possédons fut rédigé pour un usage régulier, fut également consacré et ses formules de cristallomancie et ses prières angéliques furent également appliquées par un certain Vladislas.

¹⁰⁹ Lásd az eskü szövegét, amelyet mindenkinek le kell tennie, aki a könyvet le kívánja másolni: WATSON: *John the Monk's Book of Visions... i. h.* 213–214: „Ego, nomen Christianus, famulus sive famula Yhesu Christi, ex meo libero arbitrio et voluntate propter salutem anime mee promitto omnipotenti Deo et beate Marie virgini et omnibus sanctis et electis Dei quod ego hunc librum volo met rescribere, vel alium fidelem sub nomine meo, et secundum hoc librum et institutiones suas volo facere at agere...”

KISS FARKAS GÁBOR

Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban

Sokkal jób nekünk az eget szemlélnünk
Tündöklő csillagival együtt néznünk
Hogy nem ez földi czifrás szép műveket
Mesterséggel formált, irott képeket
Mivel minket úgy teremtett az Isten,
Hogy az égre nézhessünk egyenesen:
(Lactantius–Ziegler–Betuleius–Szenci Molnár Albert)¹

Kuhn és Feyerabend óta a tudomány történetének írói a szellem tökéletességének fokozatos önmegvalósítása mellett egyre több figyelmet szentelnek a tudomány, mint mechanizmus működésének. Új kutatási területek jelentek meg: felfedezők helyett a népszerűsítők, vagy a „haladás ellenségei”, a felfedezések udvari környezetének befolyása azok mennyiségére és minőségére, a politikai-társadalmi befolyásolhatóság, az apodiktikus állítások és a közvélemény manipulációja legalább olyan fontos tárggyá lettek, mint a felfedezések, a géniuszok története. Figyelem irányult Newton és Boyle alkímiájára, vagy arra, hogy a hagyományosan okkultnak tekintett személyiségek (pl. Cardano) állnak jelentős algebrai felfedezések mögött; a 19. század által tudománynak tekintett objektív tudáshalmaz korábban nem választható el teljesen annak metafizikai értelmezésétől. Az üstökös, a napfogyatkozás, vagy a szivárvány egyszerre lehet prodigium, értelmezendő isteni jel, és a kozmosz felépítésére utaló, kutatható égi jelenség.² Talán ennek köszönhető, hogy az utóbbi két évtizedben a jezsuiták tudományos tevékenysége is ki lépett a kuriozitások és életrajzi lexikonok sötétjéből. Könyvek és cikkek sorozata jelent meg Galileo küzdelméről az inkvizícióval, a jezsuita tudományelméleti quaestiókról, a kollégiumokban zajló oktatásról.

A matematika központi fontosságú tudomány volt a rend számára, hiszen a római jezsuitáknak kellett megvédeniük a ptolemaioszi, majd az 1620-as évektől a Tycho Brahe-i világképet Kopernikusz fenyegetésétől. Christophorus Claviusnak, a rend első nagyhírű matematikusának pedig emiatt a matematika elméleti alapjait kellett kifejtenie: a hipotézis nem ér fel az auktoritással, márpedig a matematikai tudásunk a jelenségeknek csak a látszatán alapuló hipotetikus állítások sorozata,

¹ SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus de summo bono*. Kiad. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1975. 345.

² L. pl. FINDLEN, Paula: *Athanasius Kircher and Isaac Newton*. In: *Rethinking the Scientific Revolution*. Ed. Margaret S. OLSER. Cambridge, 2000. 220–246.

nem pedig a szigorú arisztotelészi okság irányította valóság.³ Minthogy tudni annyit jelent, mint ismerni az (arisztotelészi) okokat, ezért a matematika nem is tudomány (scientia) – mondja Benito Pereira. Lehet, hogy Kepler csillagászati-matematikai számításai megfelelnek a valós megfigyelések látszatának, de mégse a valóság okszerű viszonyait írják le. Később Sforza Pallavicini szintén különbséget tesz a matematika és a logika között: a matematika nem alkalmas a valóság leírására, csak a fantázia játéka, a tapasztalathoz nincs köze.⁴ Egyrészt a hit védelmének fontos területe lett ezáltal a matematika, másrésztől viszont rendszere jól illeszkedett a jezsuiták természeti teológiájába is, amely a világ természeti törvényeinek tökéletességében Isten létének és tökéletességének bizonyítékát látta. Már az 1580-as évektől a kor átlagánál sokkal magasabb szinten tanították a matematikát Rómában, a Collegio Romanóban, és Clavius minden rendtartományból kiválasztotta a legtehetségesebb hallgatókat, hogy azok hazatérve saját provinciájukban adhassák tovább a tudományt.⁵ Magyar tanítvány is volt a kis csoportban, Nagy János, aki 1594-től 1600-ig tanult Rómában, Pázmánnyal együtt tért haza, és az ausztriai tartomány a kolozsvári rendház kitartó kérése ellenére sem engedte el Erdélybe: Grazban és Bécsben tanított matematikát korán bekövetkezett haláláig.⁶ A *Ratio studiorum* szerint a matematikát a három éves philosophia-curriculum második évében kellett tanítani, de aki kiemelkedő volt benne, utána még saját kérésére tanulhatott privatim.⁷ Ez a stúdium azonban sokkal tágabb körű

³ FELDHAY, Rivka: *Knowledge and Salvation in Jesuit Culture*. = *Science in Context* (1.) 1987. 195–213; MANCOSU, Paolo: *Aristotelian Logic and Euclidean Mathematics: Seventeenth Century Developments of the 'Quaestio de certitudine mathematicarum'*. = *Studies in the History and Philosophy of Science* (23.) 1992. 245, 263–264; FELDHAY, Rivka: *The Cultural Field of Jesuit Science*. In: *The Jesuits*. Ed. John W. O'MALLEY. Toronto, 1999. 110. Összefoglalóan: BALDINI, Ugo: „*Legem impone subactis*” *Studi su filosofia e scienza dei Gesuiti in Italia, 1540–1632*. Roma, 1992. 19–73. A 'quaestio de certitudine mathematicarum'-ról l. uo., 45–52.

⁴ SFORZA-PALLAVICINO: *Trattato sulla provvidenza*. In: *Opere edite ed inedite*. Kiad. Ottavio GIGLI. Róma, 1844. I. 197. Idézi: RENALDO, J. J.: *Bacon's Empiricism, Boyle's Science, and the Jesuit Response in Italy*. = *Journal of the History of Ideas* (37.) 1976. 689–695.

⁵ A *Ratio studiorum* 1586-os változatában: *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. V*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Róma, 1986. 110. és 177. A matematikatanárok nagy hiányáról a századfordulón számos dokumentum tanúskodik ugyanezen sorozat VII. kötetében (*Mon., VII*. Róma, 1992. 115–117 et passim).

⁶ Életére I. *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. II, 1601–1640*. Coll. et edid. Ladislaus LUKÁCS. Róma, 1982. II. 683., és *Monumenta Antiquae Hungariae. IV. 1593–1600*. Ed. L. LUKÁCS. Róma, 1987. passim. Nagyon az ausztriai provinciális Alfonso Carillo tartotta vissza Grácban, hogy matematikát tanítson a többi tanárnak is, hogy idővel a helyére állhassanak, mert nincs más, aki értene a tárgyhoz. (501.) Christoph Grienberger, Clavius tanítványa, majd segédje, egy mesteréhez írott levelében panaszkodik Nagyra, hogy szokása szerint párosával szedte a lépcsőket, elesett, és majdnem meghalt. (GORMAN, Michael J.: *Mathematics and modesty in the Society of Jesus, The Problems of Christoph Grienberger (1564–1636)*. = *Archimedes* (6.) 2003. 110, 59. lábjegyzet.

⁷ *Ratio studiorum*, id. kiad., V., 236, 285.

volt, mint amit ma matematikán értünk, és sok praktikus ismeretet adott át: az aritmetikán és geometrián (azaz a földmérésen) kívül ide tartozott a csillagászat, a napórák állítása, az erődépítéset, az optika és a hidraulika is.⁸

A jezsuita matematika kiválósága ellenére a nagyszombati egyetem nem dicselkedhetett nagyírú matézis-professorokkal; a 17. század végén Szentiványi Márton csak három magyar természettudóst tud említeni rendjéből, Berzeviczy Henriket (1652–1713), Dubovszky Jánost (1654–1710) és Lippay Jánost (1606–1666).⁹ Közülük Szentiványi előtt csak Lippay János hagyott maga után jelentékeny természettudományos művet, s a nagyszombati egyetem tananyagát is csak kevésbé ismerjük, a 17. század elejéről-közepéről fennmaradt fizikai-matematikai iskolai jegyzetek egyelőre nincsenek feldolgozva.¹⁰

1657-től kezdve számos könyv jelent meg a nagyszombati akadémia nyomdájában Astrophilus álnév alatt: legtöbb esetben kalendáriumok, meglepően hosszú ismeretterjesztő értekezések kíséretében. Az értekezések közül a legtöbb a *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* köteteiben lett egybegyűjtve,¹¹ amelyeket bizonyosan Szentiványi Márton jezsuita szerzetes (1633–1705) írt. A *Miscellanea* nem más, mint az évente megjelent nagyszombati kalendárium tudós-ismeretterjesztő mellékleteinek egybegyűjtése és gyakran kibővítése, átdolgozása egységes formában: ebben a minőségében a 17. századi magyarországi tudományosság egyik legjelentősebb, terjedelmében Apáczai *Enciklopédiáját* vagy Pósházi János munkásságát felülmúló teljesítménye. A Szentiványi által először 1689-ben összegyűjtött kalendáriumi mellékletek az 1675-ös évtől társultak a nagyszombati naptárhoz, általában *Dissertatio physico-mathematica, geographica, astrologica*, vagy hasonló címmel, ezért joggal tartja naptártörténeti szakirodalmunk is úgy számon, hogy 1675-től ő készítette az egyébként Astrophilus álnév

⁸ A physica és a mathesis területeiről a 17. században I. BALDINI: *i. m.* 35–36. Erről tanúskodik Johann Molitoris atya (I. még RMNy. 1799. és SCHUPPENER, Georg. *Jesuitische Mathematik in Prag im 16. und 17. Jahrhundert, 1556–1654.* Lipcse, 1999. 72.) tananyaga is tanítványa lejegyzésében és kitűnő rajzokkal, aki a morvaországi Iglau (Jihlava) 1640-ben tanította a matézist: EK Ms. E 4. A kozmosz leírása mellett van benne földrajz, távolság- és magasságmérés, meridiánmeghatározás, optika, a szem működése, erődítménytervezés, puskaporkészítés, ágyútervezés, puskaajtók, lövedékfajták. Tordai Zádor érthetetlen okból a Collegium Iglaviensét eperjesinek nevezi, (talán összetévesztve a szlovákiai Iglóval?) és meglepődik tychoi világmérvén, mely nagyjából 1620-tól a hivatalos jezsuita kozmosz volt (TORDAI Zádor: *A magyar kartezianizmus történetének vázlatja.* = MFilSz (6.) 1962. 57; vö. LERNER, M.-P.: *L'entrée de Tycho Brache chez les jésuites...* In: *Les Jésuites à la Renaissance.* Ed. Luce GIARD. Paris, 1995. 145–185.).

⁹ SERFŐZŐ József: *Szentiványi Márton S.J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben.* Bp. 1942. 18. /Publicationes ad historiam S.J. in Hungaria illustrandam, Lucubrationes 17./

¹⁰ Pl. OSzK Quart. Lat. 2781 (1654-ből), Quart. Lat. 2804 (1646–60).

¹¹ RMK II. 1652 (1689, Decas I, partes I–III); 1700 (1691, Decas II. Pars I.); 1862 (1696, Decas II. Pars II.); 1907 (1697, Decas II. Pars III.); 2132 (1702, Decas III. Pars I.); 2384 (1709, Decas III. Pars II.); 2133 (1702, Decas III. Pars III.); *Dissertationes septem ex parte prima decadis tertiae Curiosiorum Miscellaneorum excerptae*, 1689, RMK II. 1653 (Decas III. Pars I.) DUKKON Ágnes csak a művet említi: *Régi magyar kalendáriumok európai háttérben.* Bp. 2003. 137.

alatt megjelent kalendáriumokat.¹² Zavarba ejtő azonban, hogy az *Astrophilus* nével már az 1658. évi, első nagyszombati kalendáriumban is találkozunk, majd ezt követően több kalendáriumban 1670-ig; egy üstökösmelegfigyelés leírásában 1661-ben, és az első önálló magyarországi fiziognómiai traktátust is ugyanez a szerző jegyzi 1662-ben. Ebben az időben pedig Szentiványi szerzőségéről még szó sem lehet, hiszen – bár 1656-ban már tanított egy évig grammatikát Nagyszombatban – épp az első két kalendárium megjelenésének évében, 1657–58-ban, Bécsben tanult filozófiát,¹³ majd 1659-ben visszatérve Nagyszombatba 1663-ig grammatikára, szintaxisra tanítja az alsósokat és 1661-től teológiát tanul. Csak 1668-tól kezd Nagyszombatban fizikát és matézist tanítani, harmadik próbációját csak 1670-ben teszi le, az ötvenes évek végén tehát még túl fiatal lett volna egy ilyen vállalkozáshoz.¹⁴ Ennek a hazai viszonylatban nem jelentéktelen tudományos életműnek a szerzőjével, amennyire látni lehet, nem foglalkozott még a magyar kutatás.¹⁵

A szerző kiléte tulajdonképp már nem ismeretlen, úgy tűnik azonban, hogy a könyvtörténet mégsem dokumentálta: Szentpétery Imre a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának történetét írván végigolvasta az ausztriai jezsuita rendtartomány éves jelentéseit, és az 1658-as *Litterae annuaera* hivatkozva megjegyzi, hogy ettől az évtől kezdve az akadémián készül a kalendárium, Johann Misch, a mathesis professzora szerkesztésében.¹⁶ Az 1658-as *Litterae annuae* azonban valójában többet mond ennél: „Hoc primum anno hac Academia industria Patris Johannis Misch Profess. Matheseos prodyt Calendarium Latine et Hungarice, quod approbationem habuit.”¹⁷ Ezek szerint a nyomtatvány latinul és magyarul is megjelent, annak ellenére, hogy ma az 1675. évi kalendárium előtti időszakból

¹² L. SERFŐZŐ: *i. m.* 18. Angyal Endre apologetikusan karteziánust farag jezsuitánkból, de hivatkozik egyébként számomra ismeretlen magyarul írt leveleire: ANGYAL, Andreas: *Martin Szentiványi, Ein ungarisches Gelehrtenleben des ausgehenden 17. Jahrhunderts...* In: *Ost und West... Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag.* Hrsg. von W. STEINITZ et al., Berlin, 1966. 152–163. M. ZEMPLÉN Jolán főképp Serfőző alapján tárgyalja Szentiványit: *A felvidéki fizika története 1850-ig.* Bp. 1998 (1973). 46–50. A magyarországi termálvizekről szóló fejezetét közli *A táguló világ magyarországi hírmondói, XV.–XVII. század.* Szerk. WACZULIK Margit. Bp. 1984. 365, 392–403; csillagászati fejezetét pedig lefordította Csaba György Gábor (Bp. 1998.).

¹³ SERFŐZŐ szerint fizikát, tehát természetfilozófiát: *i. m.*, 11. Minthogy Szentiványi ezt még csak ekkor tanulta, ezért sem lehet a naptárak szerzője.

¹⁴ L. SERFŐZŐ: *i. m.*, 13 és LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis, seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae S.I. (1551–1773).* Róma, 1988. III. 1658.

¹⁵ DUKKON Ágnes is névtelennek tartja *Astrophilust*: *i. m.*, 149. (11. lj.)

¹⁶ SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935.* Bp. 1935. 106. Mischre azóta csak ifj. BARTHA Lajos hívta fel a figyelmet: *A nagyszombati csillagvizsgáló előtörténete.* = *Természet Világa* 1980. 8. sz. 372–374., és *Régi magyar obszervatóriumok. I. A nagyszombati egyetem csillagvizsgálója.* = *Föld és Ég* 1983. 6.sz. 178–179.

¹⁷ „Ebben az évben jelent meg először ezen az akadémián Johann Misch, a matézis professzora igyekezetéből latinul és magyarul a kalendárium, amely kedvező fogadtatást kapott.” *Öst. Nat. Bibl. Cod. Lat.* 12055. 37.

csak az 1661. évi maradt fenn mindkét nyelven:¹⁸ az 1658. és 1659. évek magyarul maradtak fenn, 1662–63. évre szólóak csak latinul, 1667-re és 1669–70-re magyarul.¹⁹

Ki is volt Johann Misch? Lukács László adatgyűjtése szerint a luxemburgi származású Misch (1613–1677) 1653-as bécsi probációja után a jezsuita szokásokhoz képest meglepően sokáig, nyolc éven át maradt Nagyszombatban: 1653-tól 1660-ig matematikát, kazuisztikát, kontroverziákat tanított, vezette a kollégium történetét, volt gyóntató, és a templom prefektusa, az apotéka vezetője: ez utóbbi később még fontos lesz számunkra. Művet azonban sem a bibliográfus Sommervogel, sem Lukács László nem tulajdonít neki.²⁰ Sajnos rendi előgiuma sem tér ki részletesen tevékenységére: megemlíti egyszerű konstantinápolyi misszióját 1663-ban, a császári követ társaságában; és azt, hogy és az esztergomi érsek kérésének engedve 7 évet töltött misszióban – ezt valószínűleg 1666-tól 1671-ig Pozsonyban töltött éveire kell értenünk.²¹ Előgiuma szerint állandóan és sokat olvasott, még akkor is, amikor Passauban halálos ágyán feküdt.

A kalendáriumok és a többi mű Mischnek való attribúciója azonban megkérdőjelezhető: a Szentpétery által hivatkozott bécsi kéziratban Johann Misch neve csak utólagos bejegyzés az év nagyszombati eseményeinek összegzéséhez, más tintával, más kézírással; az éves jelentések másik példányában nem is szerepel, és a további éveknél sem jegyzik a kalendárium megjelenését.²² További érveket keresve mégis megnyugtatónak nevezhető Misch szerzősége. Astrophilus tollából jelent meg ugyanis latin nyelven, 1662-ben Nagyszombatban az első magyarországi összefoglaló jellegű mű a fiziognómiáról, a *Speculum physiognomicum*.²³ A mű egészében nem több, mint a francia jezsuita H. Nicquetius 1648-ban, Lyonban megjelent *Physiognomia humanajának* összefoglalása. Van azonban benne néhány eredeti részlet: a fiziognómia hasznosságáról szólva említi például a híres Kircher atyát. „Még sok évvel azelőtt, hogy VII. Sándort előbb kardinálissá, majd pápává választották volna, Athanasius Kircher atya látta őt egyszer, és megszólította Málta szigetén, majd utána sokaknak elmondta, írásban is rögzítette az *Ars magna lucis et umbrae*-ban, majd az *Oedipus Aegyptiacus*-ban, hogy ez

¹⁸ Sajnos ez sem ad lehetőséget a két változat összehasonlítására, mert a latin változathoz csak a naptár maradt fenn, a címlap és a számunkra érdekes prognosztikon nem.

¹⁹ 1658: RMK I. 931 (magyar); 1659: RMK I. 945 (magyar); 1660: RMK. I. 959 (magyar, ma példánya nem ismert); 1661: RMK II. 971 (latin) és Čapl. 1989=OSzK RMK I. 978a (magyar); 1662: RMK II. 992 (latin); 1663: RMK II. 1017 (latin; a marosvásárhelyi példány xeroxmásolatát P. Vásárhelyi Juditnak köszönhetem); 1667: Čapl. 2018 = MTA RM. I. 8° 402a (magyar); 1669: Čapl. 2025 = OSzK RMK I. 1089a (magyar); 1670: RMK I. 1107 (magyar).

²⁰ *Catalogi personarum...*, 679. (L. 6. l.)

²¹ ELTE Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: EK), Ms. Ab. 146. p. 182.

²² Öst. Nat. Bibl. Cod. Lat. 12221. A rendtagok irodalmi munkásságát egyébként is csak nagyon ritkán említik az évkönyvek.

²³ RMK II. 997, Čapl. 2005. Pld. EK RMK II. 176.

a Sándor bizony nagy dolgokra született.”²⁴ Minthogy az *Oedipus Aegyptiacus* csak 1655-ben jelent meg, ez a történet nem származhat Nicquetiustól, mindenképp szerzőnk hozzátétele. Később ismét megemlíti Kirchert annak kapcsán is, hogy a magas homlok mindig jó képzelőtehetségre utal: „az erősen kiemelkedő homlok a legjobb képzelőtehetség jele. Ilyen homlokja volt Christophorus Clavius atyának, Guldinusnak és most Athanasius Kircher atyának, a Társaság matematikában kiváló férfiainak.”²⁵ A mű szerzője tehát valószínűleg a jezsuita tudományosság lelkes olvasója, a kötetekben megjelenő arcképes metszetek elemzője, és mindenekelőtt a leghíresebb jezsuita tudós, az élő csoda, Athanasius Kircher tisztelője. Mindez kulcsot adhat Misch-sel való biztos azonosításához.

A nagyszombati akadémia az 1660-as években komoly kapcsolatokat épített ki Athanasius Kircherrel, elsősorban a tudósként és tanárként nem túl kiemelkedő Andreas Schaffer atya (1612–1674) ügybuzgalmának köszönhetően.²⁶ Az 50-es években már Európa-hírű Kircher 1656-ban fejezte be ismeretterjesztő művét a világegyetem felépítéséről (*Itinerarium extaticum*),²⁷ amely párbeszédés formában, Scipio álamához hasonlóan ismertette meg az olvasót a hat konkurens naprendszer-elmélettel, előnyben részesítve Tycho Brache geocentrikus felfogását. Itt tette közzé következő műve, a *Mundus subterraneus* tervét, és egy felhívást, hogy aki a környezetében rendkívüli geológiai vagy kémiai eseményekről szerez tudomást, írjon neki. Andreas Schaffer, aki 1657–59 között Besztercebányán volt hitszónok és iskolaprefektus, jelentkezett is nála a selmecbányai és besztercebányai bányászati és vízkiemelési eljárások leírásának ígéretével, és ebből egy kisebb levélsorozat bontakozott ki.²⁸ Schaffer első levele 1659. július 19-éről maradt fenn Kircherhez, az utolsó pedig, melyben elküldte az ígért leírásokat, 1660. április 25-éről.²⁹ Közben 1660-ban Nagyszombatba helyezték át Schaffert, és a szintén Nagyszombatban tanító Johann Misch első levele négy nappal Schaffer utolsó levele után, április 29-én keresi meg Kirchert, minden bizonnyal rendtársa biztatására.³⁰ (L. az 1. sz. mellékletet!) Először elnézést kér, hogy ismeretlenül tör az Európa-hírű tudósra, de nagyon érdekli a *Mundus subterraneus* terve, amit eddigi műveiben ígért Kircher. Azt reméli, hogy ebből megoldást nyer kétségeire,

²⁴ 8–9.: „P. Athanasius Kircherus cum multis annis antea, quam ad Cardinalatum primo, ac dein ad Pontificatum euectus fuisset Alexander VII. qui hodie Ecclesiae praeest, vidisset, et allocutus fuisset in Insula Melita, dixit multis, ac deinde etiam scripto consignavit in Arte magna Lucis & Umbrae, & in Oedipo Aegyptiaco: *Alexandrum ad maxima quaeque natum esse.*”

²⁵ 57.: „Frons valde prominens optima imaginationis indicium est. Talem habebat olim P. Christophorus Clavius, Guldinus et nunc P. Athanasius Kircher, Viri Societatis in Mathematicis Insignes.”

²⁶ *Catalogi personarum...*, 737. (L. 6. l.)

²⁷ A pozsonyi kollégium példánya az Egyetemi Könyvtárban: Eb 4r 141. A mű által kiváltott vitákról l. SIEBERT, Harald: *Kircher and His Critics...* In: *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*. Ed. Paula FINDLEN. Princeton, 2004. 79–82.

²⁸ L. Kircher és Nádasdy Ferenc, valamint a nagyszombati jezsuiták kapcsolatáról szóló tanulmányomat, sajtó alatt az ItK-ban.

²⁹ Archivio della Pontificia Università Gregoriana (APUG), Ms. 567, 115r–v.

³⁰ APUG Ms. 559, 137r–v.

amelyekről többek között már egy arra járó sziléziai vegyész és a besztercebányai bánya legtapasztaltabb mesterét is megkérdezte, és mindketten válaszoltak is, de nem kielégítően: kovácsolható-e (fixálható, megszilárdítható-e) a mercurius tisztán, réz, vagy más fém hozzákeverése nélkül?³¹ Bár a besztercebányai bányamester szerint ez nem lehetséges, Misch leírja, hogy egyszer már előállított szilárd mercuriust, amikor egy helyi aranyművessel dolgoztatott, de kételyei továbbra is fennállnak, mert szolgáját azzal gyanúsítja meg, hogy sikeres próbálkozásakor otthonában belekevert valamit a mercuriusba; a kollégiumban, saját szeme láttára sose sikerült neki a kísérlet. Az 'ars' egy bajor művelője is bemutatta neki egykor Zágrábban ezt a kísérletet. Ezen kívül több más kísérletére és a legkorszerűbb alkímiai-iatrokémiái szakirodalomra hivatkozik Misch: a 16. századi Libaviuson kívül Oswald Crollra, Daniel Sennertre, és az iatrokémia legeredetibb hírességére, Joan Baptist van Helmontra – arra a hagyományra, amely Paracelsus mágiáját és kozmológiáját részben vagy teljesen elvetette ugyan, de gyógyszerészeti újításait megőrzendőnek tartotta.³² Mindenesetre Mischnek, a nagyszombati apotéka prefektusának érdeklődése nem öncélú: a pozsonyi jezsuita apotéka négy évvel korábbi (1657) tudós vezetőjének a bal kezén hordott, mercuriusból kovácsolt gyűrűje megóvta az orvost a pestistől, sőt, ha a pestissel fertőzött beteghez közeledett, kékes-zöldes váladék jelent meg rajta, melyet mindig le kellett törölgetni.³³ Nem tudjuk, Kircher válaszolt-e erre a levélre; csak Misch második levele maradt fenn 1660-ból (sajnos a hónap és nap leszakadt a levélről), ezt azonban nem is közvetlenül Kircher atyának, hanem Michael Estmornak küldte, azzal a kéréssel, hogy ha arra érdemesnek tartja, adja tovább Kirchnernek. Estmornak több levelet is küldhetett Misch korábban, mert hivatkozik naplója, „Ephemerides”-e első részére.³⁴ (L. a 2. sz. mellékletet!) Itt újabb érdekes események leírásával szolgál, egy Mecklenburgban, Schwerin mellett látott négyes szivárványról tesz említést. A szivárványok keletkezésének kérdésköre szintén kapcsolódott a prodigiumok,

³¹ A mercurius a higany lelke, a három paracelsusi principium egyike (sulphur, sal, mercurius), amely minden növényi és állati testben jelen van, megszilárdítva egyfajta elixírként szolgálhat. L. SZATHMÁRY László: *Magyar alkémisták*. Bp. 1986². 530.

³² Helmont jelentőségéről I. PAGEL, Walter: *Joan Baptist van Helmont, reformer of science and medicine*, London, 1982. A Paracelsus-vitáról: DEBUS, A. G.: *Guintherius, Libavius and Sennert: The Chemical Compromise in Early Modern Medicine*. In: *Science, Medicine and Society, Essays to Honor Walter Pagel*. Ed. A. G. DEBUS. New York, 1972. I. 151–165.

³³ A pozsonyi jezsuita apotéka vezetőjét – Mischhez hasonlóan – az egyiptomi írást és kultúrát revitalizáló Kircherhez kapcsolható érdeklődés jellemezte: az ismeretlen bruggei könyvkötő emlékezetes 1662. évi, pozsonyi útleírásában külön megemlíti, hogy „itt berendeztek egy nagyon szép gyógyszerterát, ahol egy múmiát őriznek: egyenesen Egyiptomból hozták ide, a bőre teljesen megszőrkült és kiszáradt.” (MONOK István: *Két belgiumi Zrínyi-émlék*. Zrínyi-Dolgozatok IV. 1987. 156–157.) A pozsonyi apotékárius 1657-től 1661-ig a renden kívüli Ulrich Steidler volt (LUKÁCS: *Cat. pers. et off. prov. Austr.*, II, 494, 532, 572, 612, 656). Az Egyiptomban futószalagon gyártott múmiákat az orvosi praxis egész Európában használta pestis ellen: DANNENFELDT, Karl H.: *Egyptian Múmia: The Sixteenth Century Debate*. = *Sixteenth Century Journal* (16.) 1985. 163–180.

³⁴ APUG Ms. 558, 34r–v.

a csodajelek hagyományához (főképp Noé partotérése nyomán – isteni jel és természeti jelenség), de értelmezésének kérdését Misch nem veti fel levelében. Elbeszélése csak egy adalékkal szolgál Kircher számára a 17. század egyik legjelentősebb visszatérő vitatémájához, amely a szivárványok keletkezését kutatta.³⁵

Mindenesetre mindkét levélből előtűnik a kircheri enciklopédikus tudásműzeummal szembeni csodálat, amelyet a fiziognómiai értekezésben is láthattunk. Mischről a fentiekén kívül még két említést találunk Kircher levelezésében. A renden kívüli, de a nagyszombati patikát vezető orvos, Georg Schaidenperger három levélben kereste meg Kirchert a *Mundus subterraneus* megjelenése (1664) után,³⁶ és arról próbálta meggyőzni, hogy mégis átváltozhat egy anyag másikká, tehát létezik transmutatio, van értelme az alkímiának,³⁷ és Paracelsus nem volt eretnek, hanem az egyik legnagyobb német tudós. Kircher alapvetően szkeptikus volt az iatrokémia néhány csodaszerével, így a mercuriusszal és az antimónnal szemben is. Schaidenperger saját tapasztalatára hivatkozva cáfolja Kircher állítását, hogy az antimón nem hasznos, és megerősítésül van Belmont *De febribus* (A lázokról) című munkáját idézi. Ehhez fűzi hozzá:

„Ugyanerre megerősítést lelünk a Szegények patikájából, amit azt hiszem Misch tisztelendő atya ebben az évben újra kiadott, és amiben az antimónt erélyesen megvédi a támadóival szemben: több szerzót is idéz véleménye alátámasztására, és felsorolja azokat a csodálatos gyógyulásokat legkülönbözőbb betegségekből, amelyeknél használt. Ott a 2. fejezetben röviden leírja az antimón diaforetikus erejét. Ezért kétfélem, hogy főtisztelendő atyám alaposan ismeri és átlátja az antimón és a mercurius természetét.”³⁸

³⁵ L. BOYER, Carl B.: *The Rainbow: from Myth to Mathematics*. Princeton, 1989 (1959). 178–268. Kircher jeles cseh korrespondense, a szintén jezsuita Marcus Marci írt ekkoriban egy értekezést is a szivárványról (*Thaumantias. Liber de arcu coelesti*. Prága, 1648), nem tudván, hogy Descartes már megoldotta a problémák jelentős részét. L. uo. 220–225.

³⁶ Schaidenperger állítása szerint még a jubileumi Szent Évből, 1650-ben ismerkedett meg Kircherrel Rómában.

³⁷ Kircher nagy megdöbbenést keltett egyik legfontosabb mecénása, I. Lipót császár udvarában azzal, hogy a *Mundus subterraneus*ban arisztotelészi alapon tagadta a transmutatio lehetőségét. Még egy alkímiát védő és Kirchert gyalázó röpirat is megjelenhetett a császárvárosban, egy bizonyos Salomon von Blauenstein (ál?)neve alatt: *Interpellatio brevis ad philosophos veritatis tam amatores...* a Salomone de BLAWENSTEIN. Bécs, 1667. (pld. Esztergom Főszék. Kvt. 35571) L. EVANS, R. J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700*. Oxford, 1979. 364–365. Schaidenpergernek csak egy nyomtatott művéről tudok: ez Wolfgang Höefernek, a bécsi udvar orvosának *Hercules Medicus* (Bécs, 1657) című gyakorlati orvosi kézikönyvéhez írt ajánló epigrammája. (Pld. ÖNB 68. J. 33. számozatlan bevezető lapon) Ott még mint a győri vár orvosa jegyzi versét a szerző rokonával, Henricus Hoefferrel együtt, aki pozsonyi városi orvos volt. Ez azt mutatja, hogy a császári udvarral és egymással is igen szoros kapcsolatban álltak a Bécshez közeli orvosok.

³⁸ „Lib. 9. S. 1. C. 6. scribit: Antimonium Vi purgatrice orbatum, non plus operabitur, quam quilibet alius puluis farinaceus. Hoc frequenti experientia edoctus nullo modo ita se habere deprehendi. Patet id ex usu genuino bene praeparatorum Antimonij diaphoretici, cerussae Antimonij, Bezoardici mineralis Lunarise et Solarise, ac Mercurij Vitae per nitrum fixatj. Hoc ipsum etiam omnes

Fontos ez a megjegyzése, hiszen kiderül belőle, hogy a Knapp Éva által az ELTE Egyetemi Könyvtárban néhány éve megtalált magyar nyomtatványtöredék, a *Szegények patikája* (EK RMK. I 215/b), Misch műve.³⁹ A nyomtatványból fennmaradt töredék ténylegesen kizárólag az antimón hasznáról és elkészítési módjairól szól. A címlapja szerint 1660-ban megjelent művecske, ha hihetünk Schaidenpergernek, talán 1666-ban és talán latinul is megjelent, máskülönben nem lett volna értelme Kircher előtt hivatkozni rá. Schaidenperger szavain kívül Misch szerzősége melletti érv, hogy 1660-ban jelent meg, amikor a jezsuita atya még Nagyszombatban tartózkodott; hogy ugyanúgy anonim, ahogy többi írása, és a *Patika* egyik hivatkozott műve, Faber *Myrothecium spagyricuma* 1637 óta a nagyszombati kollégium patikájában volt.⁴⁰ A tipográfiai elemzés szerint a mű mégis Lőcsén jelent meg: ennek esetleg az lehetett az oka, hogy a hivatalos rendi álláspont elutasító volt az alkímiával és a transmutációval szemben.⁴¹

Medici Spagyricae arti dediti unanimi consensu attestantur nullusque ex illis erit, qui praefata uel illis similia remedia non proponat, laudet et exhibeat: alioquin Medicus nequitia non careret, aliquid exhibendo, quod sciret esse sine effectu in aegri morbo propulsando: Quid DD. Joan. Zwelfer cum Antimonio Diaphoretico praestiterit, consulantur eiusdem animadversiones in Pharmacopoeiam Augustanam. Joan. Baptista Helmontius Tract. de febribus C. 15. §. 6. expresse scribit: Antimonium quamdiu uomitum aut sedes mouet, et Mercurius reuiuificari potest Venena sunt nec boni Viri remedia. Sed dum ad apicem uenerunt, in quem a Deo destinantur, nemo mortalium illorum uirtutes indagare, uel encomijs condignis illustrare potest, utut crepant ilia momo. Haec Helmontius. Idem confirmatur ex libello de Medicina pauperum puto a Rndo Pre Joan. Misch hoc anno denuo edito: in quo Antimonium contra suo Osore solidissime defenditur, plurimi Authores ei patrociantes allegantur, et miraculosae in diuersissimis morbis curationes per id factae plurimae adducuntur, in quo § ij Vires Antimonij diaphoretici breuiter describuntur. Hinc dubito, an natura Antimonij et Mercurij Adm Rndo Prj fuerit bene cognita et perspecta.” Nagyszombat, 1666. dec. 12. APUG ms. 562, 158r–163v.

³⁹ KNAPP Éva: *Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból: Szegények patikája*. = MKsz (117.) 2001. 301–317.

⁴⁰ A fenti tanulmányban (*i. h.*, 309–310, 317) bemutatott és a *Szegények patikájában* idézett Kovách Péter és *Myrothecium spagyricuma* nem ismeretlen magyar paracelzista és műve, hanem ismert francia: Pierre-Jean Fabre, vagy Petrus Johannes Faber. Az antimónnak a *Patikában* olvasható 21 felhasználási módja nagyrészt ebből a műből származik, bár például a lethargia elleni felhasználhatóságát Fabre nem említi. L. FABER, Petrus Johannes: *Myrothecium spagyricum*. Argentorati, 1632. 184–189. A nagyszombati kollégium patikájának példánya, ahol Misch a művet használhatta: EK Dc 262. (Apothecae Collegij Soc^{is} Jesu Tyrnaviae Ao. 1637) Fabre-ról és az alkímia sztoikus kapcsolatairól: JOLY, Bernard: *La rationalité de l'alchimie au XVIIe siècle*. Párizs, 1992. Jean Prévoست húsz évvel korábban megjelent és sokszor újranyomott *Medicina pauperum*ja (Frankfurt am Main, 1641) teljesen eltér Misch művétől: minden betegségre kiter és könnyen elkészíthető orvosságokat tartalmaz.

⁴¹ L. MATTON, Sylvain: *Les théologiens de la Compagnie de Jésus et l'alchimie*. In: *Aspects de la tradition alchimique au XVIIe siècle*. Szerk. Frank GREINER. Paris–Milan, 1998. 383–501. Pavercsik Ilona szíves közlése szerint a nyomtatvány ugyan lőcsei, de a magyar szöveg helyesírása katolikus, ami szintén alátámasztja Misch szerzőségét.

1667. március 31-én Schaidenperger Paracelsus találmányának, a pestisgyógyszernek tartott xenextonnak⁴² a hitelessége kapcsán is említést tesz Mischről, akinek a gyógyszerártári segéd, Gregorius Martini segítségével Schaidenperger szerint sikerült mercuriust szilárdítania pestis ellen a crolliusi recept szerint, meghozza csakis az asztrológiailag megfelelő órában és konstellációban.⁴³ Mint láttuk, fentebb Misch éppen kísérletének sikertelenségére és segédjére panaszkodott Kirchnernek; ez Schaidenperger elbeszélésében – aki épp ettől a segédtől szerezte információit – már 'consummatum opus': így születnek a legendák.

Mischt-Astrophilust nem csak az alkímia érdekelte, hanem az asztrológia is, és ez utóbbi talán még komolyabban. A nagyszombati kalendárium különlegességét épp az adja, hogy szemben a Frölich–Neubarth-féle lőcseivel, vagy a bécsi-vel, a szokásos kalendáriumi elemeken (naptár, prognosztikon, piacok, érvágásnap-tár, Magyarország történelmi kronológiája) felül rövid, de komoly értekezéseket tartalmaz tudományos kérdésekről. Első, 1658-ra szóló kalendáriumában értekezést közöl a Gergely-naptár helyességéről, és ehhez a legkitűnőbb jezsuita csillagászokat, Christophorus Claviust és Ricciolit idézi. Az új naptárt az Ég is helyeslőleg fogadta: San Gennaro vére már az új kalendárium szerinti január 19-én válik folyékonyvá. „Ez a csuda nem olyan, hogy egy vagy két embernek bizonyításával erőssítessék, hanem oly nyilvánvaló, hogy maga a Mátyrnak vére némü néműszóval mint az Ábel vére kiáltván a Romai Széknek szentségét és méltóságát az egész világra kihirdesse és megbizonyissa.” Emiatt Szent Brigitta fája is az új naptár szerint zöldell ki az Úr születésének éjszakáján. A kalendáriumok rendes része, a prognosztikon, amely az eljövendő év természeti csapásait, természetét, járványait (pestis), és a hadviselést hivatott megjósolni, komoly teológiai probléma elé állítja tudós jezsuitánkat.

„Vadnak a'kik írják, hogy ha valaki által latni kívánnya, lézneké bizonyos esztendőben a' Fejedelmek-között hadak, meg kell nyitni a' gallest ez tölgyfán termő czomos és ránczos gyümölcsz⁴⁴ és hogy ha abban légy találtatik, iele következő hadnak. Mintha ugyanis a' légy felette hadakozó élő-állat volna, azért hogy mind az embereket, s' mind más élő-állatokat bolygatni szokta. Tarca dől-gát efféle bódulás. Méltatlanság 's gyalázat légyen mondani, hogy a' Kyrályoknak, és Fejedelmeknek 's a legyeknek el-annyira eggyezne természetek, hogy ezeket egyenlő belső izgatástól, és erőszaktól, egyenlő egek influxussától ragattatni, s' kényszeríteni mongyuk. Azt tartani láttatnak bizonyára azok az Astrológusok (ha mind-az-által e' névre mél-

⁴² a xenexton (zenexton) 18 anyagból áll: fehér és vörös arzén, kristályok, korall, ezerjófű, varangyosbeka stb. CROLL, O.: *Basilica Chymica*. Frankfurt, 1609. 237–240.

⁴³ APUG Ms. 558, 113r–114v. „Habitat defacto Tyrnauiæ Gregorius Martini pro famulo et Prouisore in Pharmacopoeia RR. PP. Societatis Jesu aliquot seruiuit annis affirmans coagulationem et fusionem Mercury Crollianam non nisi in certa constellatione et hora succedere, qui cum Rdo Patre Misch hanc coagulationem laborauit, quod etiam ab alys, qui operationi huic interfuere, percaepi.”

⁴⁴ Pápai Páriznál „galla: buga, guba, gubats, galles”. Azt, hogy a gubacs darázs, légy vagy más idegen élőlény (penészgombák, baktériumok stb.) hatására jön létre a fákon, csak 1675-ben fedezte fel Marcello Malpighi.

tők, és nem inkább haszontalanul czalogató jövendőlők) mellyek még a' Fejedelmek, és Tanáczadóknak gondolatnyokatis, és végezéseket is meg előzni, és sokkal azelőtt, minek előtte azok elméjébe ütköztek volna, immár által-látni akarják: de még Istennek el-rejtett, és mélységes gondolatitis vizgálni és Ki-hirdetni nem általyák. A' Fejedelmeknek szabad akarattától, és Istennek meg-engedésétől, kinek az egész országok törvényi kezében vadnak, és a' ki a' gonoszboldis igen jót tehet, 's ügyvis czelekszik, függenek a' hadak. Azért ammint ezek semmiképpen, nem vettek az egek hatalma alá, ugy azoknak forgásából valamit ollyant hirdetni, bizonyára nagy bolóndság. A' Fejedelmek mivel hogy értelmeseek, ez ókból nem az egektől, hanem bölcs tanáczóktól, és okosságtól igazgattanak. Sapiens dominabitur astris."

A fejedelmek és a hadak szabad akarata tehát nem engedi meg, hogy a csillagok befolyásolják őket. A következő, 1659-es kalendáriumban ismét a szabad akarat és a jóslás egymást kizáró ellentétét tárgyalja külön fejezetben, azonban a hadakról szóló jóslás helyett most a születési horoszkópok készítőit támadja meg: „Megmutatasa annak, Mely haszontalan, hamis, és istentelen légyen a' Genethliacusoknak, avagy Czillagba nézőknek és hamis Mathematicusoknak a' születések Horoscopusából jövendő történet szerént való dolgokról jövendőlése.” A születési táblák asztrológiáját hét érveléssel érvényteleníti: 1. Az alapos számításához szükség van a születés percére is, és ezt nagyon kevesen tudják. 2. Az asztrológusok véleményei egymásnak ellentmondanak: Ptolemaiosz, Alcabitius, Almansar (Abu-Masar), Firmicus és Cardanus (G. Cardano) mást mond a horoszkópról. 3. A csillagzatok nagyon „sebes indulattal ragattatnak”, minden pillanatban más és más helyzetük, „azokért nem lehetséges, hogy a mi időnknek valamely leg kisebb minutumja ahoz a czillagok indulattyához illettethessék.” 4. Megismétli az ember szabad akaratából származó ellenérvet, ezúttal Duns Scotusra, Szent Tamásra és G. Durand-ra is hivatkozva:

„A' miket a Genethliacusok jövendőlnék a Horoscopusból, és születésekből, azok az embernek szabad akarattától függenek: mely szabad akarat oly méltóságú, és feleséges, hogy embernek semmi méltóságosb dolog Istentől nem ajándékozathatott; azért semmi képpen nem akarja Isten annak épsége ellen a czillagzatoknak influentiáit bo-czátani, avagy egyéb más teremtett állatot, mert különben elveszne szabadsága, melyből világosan ki tetzik, hogy az Astrologusoktól semmi azokközül nem jövendőltethetik meg, mellyek ettől az emberi szabadságtól halgatnak. Söt Angyali Doctor szent Tamás Aquinas l.p. q.14. art. 13. Scotus in quodlibeto 39.q., Durandus és más bölcs emberek is tanítyák, hogy még az hatalmas Isten is a szabad, és mind két felé egyemlőképpen kész akaratból mi légyen a jövendő, 's mi nem által nem láthatya.”⁴⁵

5. Sokszor láthattuk, hogy a jövendő nem válik valóra. 6. Ha mégis valóra válik, az ördög műve („de azt nem különben, hanem a gonosz ördögnek mester-ségével, a kivel titkos szerződések vagyon”), miképp azt Szt. Ágoston is bizonyítja.

⁴⁵ A jezsuita asztrológia-ellenességre jó példa Hieremias Drexel műve, a *Zodiacus Christianus locupletatus, seu signa XII diuinae Praedestinationis totidem symbolis explicataja* (első kiadás: 1618, én az 1743-as bécsi kiadást használtam, EK 017955), amely a pogány állatövi jegyeket keresztény szimbólumokkal (égő gyertyaláng, koponya, monstrancia, oltár, horgony, stb.), és az ezekről való emblematikus meditációval helyettesíti.

Itt idézi mintegy fél oldalon a *Doctrina Christiana* és a *De civitate Dei* megfelelő részeit. 7. Sok példa tanúsítja hamisságát, Julius Caesarnak is azt mondták, hogy öregkorában hal meg. 8. A Biblia is elítéli. Akinek ezek az érvek nem elégségesek, folytathatja a prognosztikon olvasását, amely egy jövő évi prognosztikon helyett épp annak cáfolatát nyújtja. A teremtett állatok, még a szamár is, jobban megérik az esőt, mint egy asztrológus. Itt idéz egy kedves történetet XI. Lajos királyról, aki elment vadászni, mert asztronómusa szerint szép idő volt várható, hiába nyerített a szénégető szamara. „Ugy minden vadászival megázott, hogy inkább feredni, mintsem vadászni ment volna.” A király ezután a szamárnak adta az asztrológus fizetését. Többször felemeli szavát azok ellen is, akik azt gondolják, hogy a napfogyatkozásoknak káros hatása lehet:

„A' mi ez Eclipsisekből való jövendölést illet, nem kételkedem, hogy nemelly jövendölök, és félelmes Kalendárium írók ismég az emberneknek hertelen elrettenést verjenek szivekbe, és javalyák, hogy kapukat, ablakokat, és háza hasadékit bé-czinnályák, a kútakat bé-zárják, és magokat föld alatt való rejtekbe rejtsék, 's a nap árnyéki előtt el bújjanak.”

Háborúkat is minden bizonnyal sokan fognak jósolni, mert a napfogyatkozás a hetedik házban lesz, mely a hadaké, de "méltatlan bizonyoson, nagy bölcseségű Fejedelmeket, és azok Tanácsadóit szabadságoktól meg fosztani, és hogy Eclipsiseknek, 's planetáknak árnyékától igazgattassanak, és kényszerítessenek azok alá vetni" A bolygók tényleg hatnak ugyan a testnedvekre, de ez a hatás csak azokon látszik meg, akik „belső indulatoktól annyira el ragattatnak, hogy magokkal tehetségtelenek láttassanak.” „Továbbá ha hadi bóldog kimenetelt remenleni akarunk, elsőbben ki ki maga lelki-ismeretével bekeséget szerezzen, és annak után egyenlő akarattal, és szüntelen kiáltuk: *Da pacem Domine*, Uram adgy békeséget.”

Már ebből a megjegyzésből is látszik, hogy Misch nem az asztrológia egészét, a termésre vagy az időjárásra vonatkozó természetes (naturalis) jóslást utasítja el, hiszen még a testnedvekre is hathatnak a csillagok 'influentia'-i, hanem csak az emberek sorsára meghatározó, elrendelő, ítélkező (judicialis) asztrológiát veti el.⁴⁶ A kortárs kalendáriumi gyakorlathoz képest azonban ez is elég merész és közönségvesztéssel fenyegető újítás, hiszen a bécsi kalendárium 1662-re is Mars miatt hadakkal fenyeget:

„Hogy ha valaki az Astrologia vagh chillagok folyasa mesterségében tudos vólt, az, az firmamentomban egyebet nem láthat chudáknal az egis éghen chak egedül az sok vessekedések és a' békességnek tévélgeése találtatik innéd kövedkezik az had és az istentelenség, mert Mars kit az regiek Isten helet imattanak és mostis az Indiában né-

⁴⁶ Frölich Dávid néhány évtizeddel korábban hasonló módon korlátozta az asztrológia hatósu-
garát: PAVERCSIK Ilona: „Az ilyen eszelős speciális jóslatoktól a legnagyobb mértékben irtózom”
(*David Frölich prognosztikonkritikája*). = ItK (102.) 1998. 10–29.

melly heleken nagy böcsületben tartatik, ugyan azoknak nagy fenyessel jelent megh. Ennek az Esztendőnek sók hamis Istentelen emberi és szolgálai lésznek.⁴⁷

Az 1660. évi nagyszombati kalendárium sajnos elveszett, és az 1661. évinek is csak a magyar változatában maradt fenn a prognosztikon: ebben újra az ismerős gondolatok térnek vissza. Újdonság, hogy Misch csillagászati gyakorlottsága már megengedi, hogy felülbírálja Andrea Argoli, a század egyik legalaposabb csillagnaptára készítőjének véleményét két napfogyatkozás láthatóságának tekintében:

„Bochanatot ad Argolus, hogy e négy fogyatkozásokban kettőben eltávoztam tőle. Mert az elsőt tőlünk láthatatlannak mondgya: melyet én egy általlyában láttandónak itélek lenni. A' harmadik viszontag, melyet én eszünkbe vehetni mondtam, eő tagadgya, de a történet válasz tévő léssen. A' mi ez Eclipsisekből való jövendölést illeti, már ez előtt az el-múlt esztendőknek Kaledáriumjaiban elmémet ki magyaráztam mely semmive tartom efféle jövendölésket, melyeket sokan ezekből szoktak gondolni.”

Stratégiája itt is hasonló az 1659-ben látottakhoz: először cáfolja a jóslások érvényét, majd felidézi, mit mondanának a judiciális asztrológusok erre a helyzetre:

„E' világon sok károk lesznek midön egy hólnapban mind a' napban, s mind a' hóldbán fogyatkozások esnek”, végül ostobaságnak minősíti azt: „Hogy a' több jövendöléseknek bódulásit elé ne hozzam: mivel ezeket a' *csácsogo és fácsagó Siciliabelinel* aláb tartom.” Így a judiciális asztrológia hívei és ellenfelei is olvashatják a nekik tetsző véleményt: a jezsuita természettudomány jellegzetes technikája ez.⁴⁸ A hadak jóslásánál ezúttal az asztrológusokat Arisztophanész *Békéjének* Trygaeusához hasonlítja, aki

„midön á hoszszú szerencsétlenségnek, hadi erőszakoknak, gyilkosságoknak, és boszszú tételeknek okait kimondhatatlan nagy szorgalmatossággal visgálná s fel nem találná és nyüghatatlan elméjének ösztönzését tovább nem szenvedhetné, szorgalmatos tompaságának utolsó orvosságát találá, hogy tudni illik á sebes szekerben szárvas bogarakat fogván, nem már Apollónak aztalához, sem nem á Dodo tökéjének feleletithez, hanem a felséges, s magasságban lakozó Jupiternek szentelt helyire az egben felvitettne magát...E' mai napig-is sok Astrologusok, és Kalendárium csinálók ugyanazon bakot nyúzzák, midün eökis az égnek tőlünk tavüllevő titkos házait igyékézik által-hatni, és a meg merhetetlen s-szamlalhatatlan csillagoknak rendi között szorgalmatos-kodván azoknak a' dolgoknak, mellyek e' földön törtennek, okait és rendelésit igyékézik visgálni, sőt hogy még azoknak belső ismeretire-is be jutottak (nem tudom ha nagyob kevelységgel, avagy bolondsággal) magok felől nem szegenlik bizonyítani.”

⁴⁷ RMK I 985.

⁴⁸ Ugyanez a gyakorlat a jezsuita kozmológiában is: ismertetik a kopernikuszi rendszert és a tychoit is, és megindokolják, hogy a Bibliával csak az utóbbi egyeztethető össze, ezért az az igaz. L. pl. a fentebb idézett mathesis-kéziratot (EK Ms. E 4) a morvaországi iglauri kollégiumból, 1640-ből. Elgondolkodtat azonban, hogy míg a szöveg a tychoi rendszer mellett érvel, ezt csak egy ábra szemlélteti, a kopernikuszit pedig kettő is.

Itt idézi Guillaume Postel példáját:

„kiről egy nevetlen Author P. Cornaeus Menyhártnál curric. Phil. part. 3. disp. 2. qu. 4. dub. 11. írja, hogy a' jövendő mondásban a' chillagok rendeléséből oly jeles volt, hogy esküvéssel hallatnék bizonyítani, mind azokat mellyek Francia országban kilenczedik Károly és harmadik Henricus Kyrályok alatt történtenek, minek előtte történének, eö töle mindenestül mondom hogy nyilván láttattanak, nem külömben, mint ha mind azokat könyvekben írva találta volna: ily módon: hogy a' chillagok Zido bötük formára öszve mentenek, mely bötökből szavak lettenek, s-így a' jövendő dolgokat ki nyilatkoztattak Postellusnak, mint valami nagy szép könyvben. Bizonyára Postelle minden chalárdoknál leg nagyob chalárdnak láttatol lenni.”

Misch felháborodva kéri számon Postellen: pontozás nélkül alig lehet kiolvasni a zsidó betűket, akkor hogyan olvasta ki azokat a csillagok között?

Misch szövegének egy-két hivatkozásából gyorsan látható, hogy e rövid értekezések fő forrása Laurentius Beyerlinck lexikona, a *Magnum theatrum vitae humanae* (Köln, 1631). Ez a leuveni professzor által írt nyolc kötetes katolikus enciklopédia Theodor Zwinger protesztáns enciklopédiájából kölcsönzött kulcszavaiban összegezte a kor tudását.⁴⁹ Misch cáfoló anyagának jelentős részét a mű első kötetében, az „Astrologia” címszóban találjuk meg (I, 553–587). Ezt az enciklopédikus tudást azonban gazdagítja, ahogy Kircherhez írt levelében is láttuk, a legfrissebb szakirodalommal is: a fentebb hivatkozott jezsuita Melchior Cornaeus arisztotelészi filozófiát védelmező, és annak iskolai tananyagát előadó tankönyve például 1657–58-ban, két évvel korábban jelent meg Würzburgban.⁵⁰ Ez a pontos szöveghelyre utaló hivatkozási technika Misch sajátja: a későbbi astrophilus Szentiványi műveiben ritkán idéz autoritásokat, és ha igen, konkrét szöveghely nélkül, bibliográfiát inkább csak a szöveg végén ad.

A legalaposabb és legtudósabb művét ezután, 1661 májusában–júniusában írja meg *Astrophilus*, amely azonban csak latinul jelent meg. A *Prognosis Astrologica ex Cometa Martio-Saturnina*⁵¹ az 1661 februárjában megfigyelt üstökös kapcsán tesz fel négy alapvető kérdést: 1. Lehet-e valamire következtetni a csillagokból? Erre, mint már korábban is láttuk, igenlő a válasza, hiszen a csillagok 'influentia'-ját Szt. Tamás összegezethetőnek tartja a szabad akarattal, és ekképp nyilatkozik Pedro Hurtado (1578–1651) jezsuita atya is. 2. Milyen előrejelzéseket hoztak régen az üstökösök? Itt különösen részletesen emlékezik meg az 1607-es és 1618-as híres üstökösökről. 3. Mit jelentenek tehát az üstökösök? Erre a legmeg-

⁴⁹ BLAIR, Ann: *Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550–1700*. = *Journal of the History of Ideas* (64.) 2003. 22, 50. lj.

⁵⁰ CORNAEUS, Melchior: *Curriculum philosophiae peripatheticae, uti nunc in scholis decurri solet*. Würzburg, 1657. I. 513. Pld. EK Fa 4r 25. A könyv bejegyzése szerint már 1658-ban Nagyszombatba ért. Misch ellenérve is Cornaeustól származik, uo., 514.

⁵¹ Čapl. 1993. MTA RM II. 390; EK RMK II. 166a; OSzK RMK II. 972 (két változata van: az EK és az Akadémia példánya Zbosky Vencelnek, az egyetem szentírás-magyarázójának, az OSzK példány a soproni városi tanácsnak ajánlva). A mű befejezésében az üstökös csapásaira négy hónappal megjelenése után hoz példákat. I. m., i4v.

bízhatóbb választ a hagyományos égi házak elmélete adja, amelyet röviden ismertet is, például hozva számos korábbi üstökös negatív vagy pozitív előjeleit, és számtalan szerzőt idézve.⁵² Betekintést ad a nagyszombati kollégium életébe is: az üstökös feltűnése idején az „Auditorium Physico-Astronomicum”-ban bemutatót tartott, és bebizonyította a hallgatóságnak, hogy a kométa éppen 77 ezer magyar mérföldnyire húz el tőlük, épp annyira, amekkora a Saturnus távolsága a földtől. Az ezt követő tréfás példái is az előadás szóbeliségére emlékeztetnek: az üstökös csóvájának hossza három napon át legalább 5 foknyi volt, ez 258 ezer német mérföld, vagy még több lehet, emiatt ha valaki az elejétől a végéig akarna lovagolni, az 30 német mérföldenként megállva és lovat váltva 26 070 évig lovagolhatna. Hogyha pedig tényleg halra hasonlítana, és arra gondolnánk, amit Cusanus, Kepler és mások mondanak, ti. hogy a Merkúron, Holdon, Jupitersen emberek laknak, akkor nekik az egész nagybőjt ideje alatt napi húsz vacsorára lenne elég csak a hal farka.⁵³ A 4. rész ismét hosszas történeti kronológia a korábbi üstökösökről és hatásukról: itt a legérdekesebb az, ahogy a saját megfigyelését írja le. 1661. febr. 3-án jelent meg az üstökös reggeli 4 órakor; 14 napon át látszott és folyamatosan figyelték. Vitatkozik az olműtzi Philomatesszal,⁵⁴ aki a Sas csillagkép nyaka alatt szem elől tévesztette: ő később is látta, a Sas „szívében”, azaz félúton az Altair és a Sas farkának utolsó csillaga között, méghozzá egy két domború lencséből álló távcső segítségével.⁵⁵ A gyászos befolyását már mindenki a saját bőrén érezhette az elkövetkező négy hónapban:⁵⁶ az orosz–lengyel–tatar harcokban, a januári nagy hajótörésekben (hiszen már januárban elkezdtek összegyülekezni a csillagok a kométához), a velencei–török csatában, a dán és francia kormányátalakításnál, a spanyol–portugál, a portugál–holland harc, stb. Érdekes megjegyzése az új eretnokség és egy Prochristus jelentkezéséről (vajon melyik 17. századi messi-

⁵² A jezsuiták közül Ricciolit, Nic. Cysatust, Nic. Cabaeust, rajtuk kívül Keplert, Tycho-t és tanítványát, Christ. Severinus (Sörensen) Longomontanust. Cysatusról és Cabaeusról I. BESOMI, Ottavio–CAMEROTA, Michele: *Galileo e il Parnaso Tychonico. Un capitolo inedito del dibattito sulle comete tra finzione letteraria e trattazione scientifica*. Firenze, 2000. 15–19.

⁵³ *i. m.*, B3v. Hasonló példát egyébként már Pázmány is használ a teremtés és a teremtő nagyságának szemléltetésére a *Kalauzban: Pázmány Péter művei*. Kiad. TARNÓC Márton. Bp. 1983. 291–292.

⁵⁴ Minden bizonnyal egy jezsuita szerzetes, sajnos a számos cseh Philomat(h)es közül egyikkel sem tudtam azonosítani.

⁵⁵ „ibi enim illum[-am?] die 17. Februarij longiori tubo Astrospico duorum convexorum eum perbrevis caudula ultimo conspectum reliquimus” *i. m.*, i4r.

⁵⁶ „Calamitates porro, quas vel solus Europaeus Orbis a quatuor Mensibus post Cometæ fulgorem sensit, cum memorijs universorum adhuc vivacissime haereant impressae, non est cur in hisce chartis reprimantur. [...] Nos iam gustavimus uvam acerbam, ex qua utinam! vehementius nostri, nostrorumque posterorum non obstupescant dentes.” *uo.*

ásra kell gondolnunk?),⁵⁷ és szavaiból az is kiderül, hogy írása legkorábban 1661 júniusában, négy hónappal az üstökös feltűnése után jelenhetett meg.

A távcső használatával valószínűleg az első dokumentált távcsöves megfigyelést végezte el *Astrophilus* Magyarországon:⁵⁸ Nádasdy Ferenc levelezése Athanasius Kircherrel, amelyben Európa legjobb távcsőkészítőinek mestermunkáit rendeli meg, csak 1665-ből kelteződik, viszont minden bizonnyal már korábban is elterjedt a *tubus opticus* használata. Az 1631. évi szebeni kalendárium Frölich Dávidot gúnyoló metszete az asztronómust már látszóval a kezében ábrázolja.⁵⁹ A fentebb már idézett, morvaországi, igloui jezsuita kollégiumból származó *mathesis-kézirat* már 1640-ben a tananyag részeként tárgyalja azt a kísérletet, amellyel a Nap évszakonként változó látszólagos nagyságát, és ezzel az ellipszispályát lehet bizonyítani egy távcső segítségével.⁶⁰ Daniel Speer, a *Magyar Simplicissimus* szerzője a 13. fejezetben szintén egy távcsöves megfigyelést ír le, a fikció szerint az 1650-es évekből, bár – részben talán önéletrajzi – műve csak 1683-ban jelent meg.⁶¹ A csillagászat a protestánsoknál is népszerű volt, Apáczinak megvolt Kepler *Harmonia mundi*ja,⁶² a gazdag Várad Miklós kolozsvári polgárral föld- és égglobuszt vásároltatott, azok használati utasításával együtt,⁶³ és távcsövet emleget Pósházi János is *Philosophia naturalis*ában.⁶⁴

A fiziognómia és a chiromantia (tenyérjósítás) is a kalendáriumok hagyományos érdeklődési körébe tartozott, az emberismeret eme fontos és közhasznú segédtudományait megtaláljuk már az 1592-es kolozsvári magyar nyelvű csizióban is, és még a Borsa Gedeon által újra kiadott 1909. évi csizió is változatlanul őrzi ezt a hagyományt.⁶⁵ Emiatt nem meglepő, hogy naptárszerzőnk fiziognómiai

⁵⁷ 1661-ben feltűnt profétáról nem tudok: Mikulás Drábik jóslatai már 1657-től közkézen forogtak (I. NÉMETH S. Katalin: *Comenius elfelejtett propagandistái...* = ItK (101.) 1997. 1–2), Israel Hiebner is régóta terjesztette jóslatait az utolsó ítéletről (RMNy 2489), Sabatáj C'vi híre viszont csak 1666 táján jutott el Budára.

⁵⁸ Ezért tartja öt számon a magyar csillagásztörténet: I. ifj. BARTHA Lajos: *A nagyszombati csillagvizsgáló előtörténete*. = Természet Világa 1980. 8. sz. 372–374., és *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem természettudományi karának története. 1635–1985*. Szerk. PRISZTER Szaniszló. Bp. 1991. 57.

⁵⁹ PAVERCSEK: *i. h.*, 11. (L. 46. lj.)

⁶⁰ EK Ms. E 4.

⁶¹ A Tátra megmászásakor „[e]gy jó perspektívát is vittünk magunkkal, így ebből a magasságból több mint harminc mérföldnyire elláthatunk.” SPEER, Daniel: *Magyar Simplicissimus*. Kiad. Turóczi-Trostler József. Bp. 1956. 89–90.

⁶² HERPEI János: *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke*. = MKsz (75.) 1959. 82.

⁶³ *Uo.*, 80. Bán Imre is egy csillagászati könyvét találta meg Marosvásárhelyen: *Novae motuum caelestium Ephemerides Brandenburgicae* auctore Davide Organo Glacensi Silesiano. 1609. BÀN Imre: *Apáczai Csere János könyvtára*. = MKsz (76.) 1960. 32–33.

⁶⁴ PÓSHÁZI János: *Philosophia naturalis*. Sárospatak, 1667. 178. (RMK II. 1113.)

⁶⁵ L. RMNy 684 és *Csizió vagyis a csillagászati tudományok rövid és értelmes leírása...* Kiad. BORSA Gedeon. Bp. 1986. 108–116. Szentiványi Márton is a jóslásról szóló értekezésében tárgyalja a fiziognómiát (*Miscellanea...* 1689. I. 157–187. RMK II. 1652)

traktátus írásába is fogott, bár 1662-ben megjelent műve, mint a bevezetőben már említettem, csak Honorius Nicquetius lyoni jezsuita sokkal hosszabb művének összefoglalása. A szokásos szabad akarral foglalkozó 'caveat', Astrophilus ismeretőjegye az olvasót azonban itt is figyelmezteti, hogy az arcvonások és a tenyér vonalai csak hajlamokat tükröznek, a szabad akarat hatalmát semmi esetre sem sérthetik, és a fiziognómia ítéletei nem bizonyosak, pusztán valószínűek: „mivel az alapelvek, amelyekre a fiziognómia támaszkodik, valószínűek, és szinte mindig megerősíti őket a tapasztalat, jóllehet az egyik inkább, a másik kevésbé valószínű.” Mindazonáltal ténylegesen nem lehet ítélni ez alapján csak hajlamokról, „és ennek az oka az, hogy a szabad akarat ereje bármilyen irányba eltéríthet minket.” Ezt követi a második figyelmeztetés:

„Hasonlóképpen nem ítélni lehet a fiziognómus a kegyelem természetfeletti adományairól, mert ezek nem függenek a természet által a testre rótt jegyeiktől. Ahogy azokról sem mondhat ítéletet, amelyek egyértelműen külsődlegesek az emberben: például az erőszakos halál, a vagyon, a tisztességek, és a szerencse egyéb haszna és kára, a házasságról, az élete folyásáról, amelyeket kizárólag az akarat határoz meg.”

Ha ezek mégis a fiziognómiának megfelelően történnek, az csak a véletlen szüleménye lehet. Nicquetius, bár számos ellenérvvel szemben védi meg a fiziognómiát, a providenciáról és az akarat szabadságának problémáról egy szót sem ejt, így ezekben a megjegyzésekben ismét Misch keze nyomára ismerhetünk.⁶⁶

Az 1662-es latin nyelvű nagyszombati kalendárium prognosztikonja azonban változást mutat: a jóslatok sokkal részletesebbek, mint korábban a magyar nyelvűek voltak, és erősebben áthatja őket a judiciális asztrológia. A hadi eseményeknél a Saturnus és a Juppiter nagy konjunkciójából, a 'Trigonum Igneum'-ból (tüzes háromszög) nagy hadviselésre következett a szerző; a következő évre, 1663-ra, pedig még nagyobbra, mert csak nyolc ekkora trigón volt a világ teremtése óta. Erre a híres csillagász, G. B. Riccioli versezetét idézi, és Giovanni Francesco Spinát,⁶⁷ aki szerint ez a nagy Saturnus–Juppiter konjunkció azt jelzi, hogy a törököt még ebben a században kipusztítják: bár így lenne! A judiciális asztrológia elfogadása és alkalmazása ennek ellenére nem teljes: elveti Abu-Masar és az arabok ostobaságait: mi köze a holdnak az ökörhöz, csak azért mert a szarva hasonló? A Vénusz is szarv alakú, de csak ha távcsővel nézzük.⁶⁸ Az 1663. évre szóló latin nyelvű kalendárium Kircher *Ars magna lucis et umbrae*-ja alapján ismerteti az

⁶⁶ *Speculum physiognomicum*. Nagyszombat, 1662. 9–10. (RMK II. 997, pl. EK RMK II 176.) Nicquetius főképp azzal a váddal szemben védi a fiziognómiát, hogy nem valódi tudomány: igazi 'scientia', mert okok alapján működik, nem csak 'probabilis', mint pl. a matematika. L. NICQUETIUS, Honoratus: *Physiognomia humana*. Lyon, 1648. 9–15. Pl. EK Da 173.

⁶⁷ L. Gian Battista Riccioli (1598–1671): *Almagestum novum astronomiam veterem novamque complectens...* (Bologna, 1651); Giovanni Francesco Spinának talán *De maximis coniunctionibus Iovis et Saturni annorum 1603 et 1702...* című munkájára (Macerata, 1621) utal.

⁶⁸ „imitatur [bovem] et pariter ipsa Venus, quae tubo optico observata non minus, ac Luna videtur Corniculata. Nugae!” A szerző tehát ismeri Galileo alapvető felfedezését, a Vénusz fázisait.

asztrológia alapfogalmait.⁶⁹ A szerző érveket idéz annak bizonyítására, hogy a bolygók hatnak a szublnáris világra, de a csillagok befolyásán csak bizonytalan tudomány alapulhat.⁷⁰ Kircher eredeti beszámolója inkább relativizálná az asztrológiát és a bolygók közvetlen befolyását az emberre, *Astrophilus* viszont a prognosztikonban azt bizonygatja, hogy az üstökösök mindig nagy változásokat hoztak, ahogy azt már az 1661. évi üstökösről született prognózisában is láttuk. Ezt támasztja alá, ahogy az előző évben is, Giovan Francesco Spina jóslata, hogy a török el fog pusztulni és egy híres boroszlói asztrológus is, aki szerint az eretnekség megszűnik az üstökös nyomán. Ezek azonban megmaradnak feltételezésnek (erre pl. Jean Bodin az államról írott könyvét idézi), mert még a Saturnus legnagyobb Jupiterrel való konjunkciója se lehet oka ekkora földi bajoknak.⁷¹ Kircher kivonata és a prognosztikon között meglehetősen hosszú mezőgazdasági naptárat találunk az egyes hónapok munkái szerint rendszerezve, amely hivatkozik a szerző gyakorlatára (ex usu) és a parasztok véleményére is: a tanácsok között több kölcsönös, szó szerinti egyezés fedezhető fel Lippay János 1662-ben, tehát ugyanebben az évben megjelent *Calendarium oeconomicum*ával. Lippay műve azonban gyakorlati szemléletű, számos tanácsa „ex observatione rusticorum” kitételrel jelenik meg *Astrophilus*nál, míg *Astrophilus* időjárési és háborús jóslataiból Lippay csak egyet-kettőt közöl. *Astrophilus* gazdasági naptárában a tanácsok majd fele jósló (pl. január 13-ból 7, Lippaynál 28-ból 4, február: 15/7, illetve 19/2 az arány) és itt is újra találkozunk a szokásos intellemmel, hogy mindezek Isten kezében vannak. (január, 9. tanács)

Misch 1660-ban tűnik fel utoljára a nagyszombati akadémia névsorában, és ez azt jelenti, hogy legkésőbb 1661 nyaráig lehetett Nagyszombatban. Elképzelhető, hogy az 1662. és 1663. évi kalendárium és az ezekkel szorosan összefüggő *Prognosis astrologica ex cometa Martio-Saturnina* szerzője nem Misch volt, mert a korábbi kalendáriumok sokkal egyértelműbben cáfolják a judiciális asztrológiát. De az is elképzelhető, hogy Misch lett engedékenyebb az asztrológiával szemben; erre utalhat, hogy az 1662-es *Speculum physiognomicum*, amely ugyanezen álnév alatt jelent meg, egyértelműen Misch munkájának látszik. Ha nem Misch ezek szerzője, két másik jelölt is akad helyette: Bernard Zefferin (1628–1679) neve alatt említ meg Sommervogel évszám nélkül egy *Ephemerides Tyrnaviensest*, s Zefferin, akinek sajnos más művét nem ismerjük, épp 1661–62-ben tanított Nagyszombatban.⁷² A másik lehetőség Lippay János közreműködése lehet: ő az egyetlen a rendből, aki hasonló témákról, a csillagok befolyásáról ír egyrészt 1662-ben megjelent mezőgazdasági tanácsadójában, a *Calendarium oeconomicum*ban (RMK

⁶⁹ „Disquisitio physico-astrologica de signorum influxu, ex Athanasio Kirchero S.I. Art. magna Luc. & Umb. I. 6.”

⁷⁰ „inde tamen universalem scientiam condi non posse, nemo non videt”

⁷¹ „Nulla etenim, etiam maxima, Saturni cum Iove coniunctio, tot bellorum, rebellionum et malorum esse potest causa, quot est, et fuit in negocio religionis disjunctio.”

⁷² SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. VIII.* 1908. 1479., és LUKÁCS: *Cat. gen. prov. Austriae. III.* 1891. Sajnos hivatkozásai se visznek messzebbre.

I. 995.), másrészt még részletesebben a *Posoni kert*ben, 1664-ben. Csakhogy, mint láttuk, az 1663. évi kalendárium bizonyosan nem az ő munkája, pusztán kölcsönös összefüggések mutathatók ki a két gazdasági naptár között.⁷³

Misch magyar kalendáriumi szövegei jól láthatóan latinból készült fordítások („azt tartani láttatnak”); érződik, hogy azokat egy magyar szerzetestárs vagy diák fordíthatta a magyarul valószínűleg nem tudó Misch számára. Csábító feltételezés, hogy ez a fordító az 1659-től 1663-ig Nagyszombatban tanuló és tanító Szentiványi Márton lehetett, aki később emiatt „jogfolytonosan” használhatta az *Astrophilus* nevet.⁷⁴ Az 1662-es kalendárium szerzője azonban valószínűleg nem lehet ő: Szentiványinak 13 évvel későbbi, az asztrológiáról írott értekezése éppenséggel teljesen tagadja a trigónok jelentőségét, megállapításuk szerinte teljesen önkényes, és a judiciális asztrológia ellen is kilenc érvet sorakoztat fel,⁷⁵ szemben az 1662. és 1663. évi kalendárium szerzőjével, aki azt láthatóan elfogadja és használja.

1663 után a nagyszombati tatárdúlás, a háborús időszak és a város 1666-os leégése nem biztos, hogy lehetővé tették az 1664–66 közötti évekre a kalendárium megjelenését. Legközelebb csak az 1667. évre maradt fenn egy magyar nyelvű kalendárium: ebben azonban a „Hadakról” szóló rész Misch fentebb idézett, 1658-as kalendáriumi írásának a szó szerinti átvétele.⁷⁶ Az 1669-es kiadványt viszont hajlamos lennék újra szinte bizonyosan Mischnek tulajdonítani, aki 1666 és 1671 között Nagyszombathoz közel, a pozsonyi kollégiumban tartózkodott. Talán a korábbi, 1662-es, 1663-as kalendáriumok háborús jóslatai hozhatták elő ’*ceterum censeo*’-ját: megint csak „hiábanvalónak itelem lenni” a hadakozásról való jövődőlést, jóllehet, maga Szt. Tamás is megengedi a (*STh* p. I. q. 115.), hogy a csillagok befolyásolhatják az emberi hajlamokat, mert az indulatok az égből származnak. De minden ember szabad akaratában áll indulatának zabolázása, amint „ugyanazon Sz. Doktor utána veti.” Emiatt ismét csak „a Bölcz uralkodik az Egeken”. A keresztény fejedelmek „nem csak ü magok tulajdon hasznára, hanem a közön-séges jóra vigyázni fognak.” Hasonlóképp Mischre utal itt a pontos forrásmegjelölés, szemben az 1662–63-as szerző és Szentiványi gyakorlatával. De már ez az asztrológia-cáfolat is sokkal rövidebb, mint a korábbiak, és ez a tendencia meg-

⁷³ A *Posoni kert* (RMK I. 1016, 1009, 1054, Nagyszombat–Bécs, 1664–67) 2. könyvének 8–19. fejezete részletes asztrológiai bevezető.

⁷⁴ Ennek lehetősége még nagyobb, ha igaz, amit ifj. Bartha Lajos mond, hogy 1663-ban Szentiványi meghatározta Nagyszombat földrajzi hosszúságát. (ifj. BARTHA Lajos: *Régi magyar obszervatóriumok...* = Föld és Ég 1983. 6.sz. 179.)

⁷⁵ Megjelent először az 1675-ös és 1676-os kalendáriumban (RMK II. 1367 és 1379), majd módosított formában a *Curiosiora et selectiora...* I. decasában, Nagyszombat, 1689. 85–156 (RMK II. 1652). A trigónok semmissége: 90–91; az ellenérvék: 93–97.

⁷⁶ OSzK. RMK I. 1058/c, MTA RM. I. 8o 402. Azt, hogy ki készítette a prognosztikon többi részét, ez alapján nem lehet megmondani.

marad a későbbi kiadásokban is, melyeknek szerzőségét Szentiványi 1675-ös megjelenéséig emiatt lehetetlen eldönteni.⁷⁷

A jezsuiták ellentmondásos kalendáriumi ügyködésének kitűnő protestáns-kartézianus ellenpéldája Komáromi Csipkés György írása, az 1665-ben Debrecenben megjelent *A Iudiciaria Astrologiáról és Üstökös Csillagokról való Iudicium*,⁷⁸ amelyet „Egy meltosagos Zászlós Urnak kívánságára, s’ kedvéért, levél formában, elsőben deák nyelven irt, és az után, némely becsületes Hallgatoi kívánságára, s’ kedveiért, Nemzete javára, Magyarra tett.” Az ajánlólevél szerint Komáromi levelet kapott „Cob Frigyes Farkas neudingi zászlós úrtól”, aki a szatmári vár parancsnoka volt, melyben a zászlós azt kérte, hogy „a bujdosó asztrológus Hibnert” küldjék el hozzá, ha Debrecenben van, hogy megkérdezhesse, mit is kell gondolni egy üstökösről.⁷⁹ Komáromi Hibner helyett saját válaszát küldte, amelyben Cob zászlóst megpróbálta lebeszélni az égi előjelek figyelembevételéről. Először is elválasztja az asztrológusokat az asztronómusoktól, akik igazi tudósok, „elméjeknek szekerén az szép tiszta hig egen járnak, és az egi seregeket ottan-ottan meglátogattyák.” Azokat az asztrológusokat se támadja, akik az égitestek járását számolják, csak „amaz jövendő, prognosticalo bujdosó csillagokból jövendő, Astrologusok és Genethliacusok nem lehetnek énvelem, és én-is ő velek, eggye-

⁷⁷ Szentiványi első, 1675-ös dissertációjának (RMK II. 1367; használt pld. EK RMK II. 260/a), a Misch-hagyományhoz méltóan ismét a judiciális asztrológia a tárgya: a prognosztikonban elég részletes beszámolót közöl arról, hogy mi az eclipsis (cap. 2.), hogyan keletkezik, miért nincs minden újholdkor és teliholdkor, és főképp milyen hatásuk van az emberre a csillagoknak (cap. 3.)? Bizonyos, hogy a bolygók és az ég hatnak a földi világra mert 1. mert tapasztaljuk, hogy a változó bolygó- és csillagaspektus változást hoz a földön 2. ezek hasonló módon hatnak a földre, mint a Nap, mely naponta melegít, szárít, stb. 3. Hasonló módon hat a Hold is, főképp a nedves testekre, melyek vele nőnek és csökkennek. II. De nem mozgás vagy hő által hatnak a csillagok, hanem más erők (virtutes) által III. nem csak változtatnak a szublanáris világon, hanem tevékenyen hozzá is járulnak a testek keletkezéséhez IV. még a tökéletes lények (angyalok) keletkezésére is hatnak a csillagok (ez már skolasztikusan a természet fogalmából van levezetve) V. de nem képesek közvetlenül hatni az értelmes lélekészre, csak közvetetten és akcidentálisan (F füzet) Az égbolt és a planeták befolyása háromféle lehet: 1. szükségszerű (pl. a Hold, napfelkelte, 1. a holdkórosok) 2. szükségszerű, de más dolgok az univerzumban megakadályozhatják: pestis, terméketlenség, termékenység: ezeket meg lehet jóslni, de nem bizonyosan. 3. ami a cselekvők szabadságán múlik, azt csak sokkal kevesebb bizonyossággal lehet megjósolni, de így is elég valószínűen, mert a csillagok hatnak az emberi testre, de nem a szabad akaratra. Emiatt a háborúkról semmit sem lehet jóslni, a csillagok csak hajlamot adnak. Ennél valamivel valószínűbbek az időjárásra és a termésre vonatkozó jóslatok. Szentiványi, szemben a Misch-féle értekezésekkel, sose idéz pontos szöveghelyeket és tekintélyeket a szöveg közben, inkább alaposan magyaráz. Csak a végén idézi a szakirodalmat: Ricciolit, Bettinust (*Appiaria nova*. 1660 – pl. EK Ea 2r 26), Keplert, és Michael Moestlin téziseit (pld. EK Ant. 1884), melyek ma is megtalálhatóak az Egyetemi Könyvtárban.

⁷⁸ RMK I. 1023. Említi M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. 112–114., és WACZULIK: *i. m.*, 448–451.

⁷⁹ Az üstököszt 1664. dec. 14-én látták (*i. m.*, 47). Israel Hiebnerrel l. RMNy 2489. (Erre Pa-vercsik Ilona hívta fel figyelmem.)

sek.⁸⁰ Ellenérveit először a Bibliából,⁸¹ majd református teológusoktól, Alstedtől, Keckermanntól, David Paraeustól, William Perkinstől idézi (p. 9–13). A Biblia és a tekintélyek után következik csak a teológiai észérv:

„Mert holott az egy igaz Istennek tulajdona az csupa akarat szerént valo, lehető vagy el-mulhato, jövendő eventusokat, tudni, eleve-meglatni, eleve meg-mondani és jövendőlni, ezek még-is magoknak koporittyak, és az ő mesterségek hatalmába helyezhetik. Holott az igaz és örök Isten egyikkel ezzel, tudniillik az jövendő dolgoknak eleve meg-tudásával, mintegy megkülönböztető jeggyel, különböztesse meg önnön magát az hamis és nem igaz Istenektől. Esa. 44. rész. 7. vers.”

Tehát ők „meg-fosztják az Istent dicsőségétől”, és „[e]kképpen el-temetődven az Istennek itileti, el-oltatik az kegyesség, és el-töröltetik minden könyörgés”.⁸² Az asztrológia fogalmait, a házak, csillagképek „merő pusztá képzetek, költött hypothesisek”, „semmi valóságok, és bizonyságok nincsen, a’ csupa vélekedésen kívül, ugyhogy, az *Carthesiánusok*, ezeknek semmi helyet az igazságban nem adnak.”⁸³

Komáromi Csipkés itt hallgatolagos vitába bocsátkozik az 1661-es üstökös-prognózis szerzőjével: „Irja a’ Nagy Szombati Kalendarista, hogy 1661. esztendőben 3. Februar, egy igen nagy láttatott” és bár utána nem mondja, hogy a nagyszombati kalendaristával vitába is száll, mégis azellen a Claudianus-idézet ellen sorolja fel megsemmisítő hét érvét, („[f]orgattyák, amazt a’ Claudianus versetis: in caelo numquam spectatum impune Cometam”), amellyel az 1661-es *Prognosis astrologica*-ját zárta a nagyszombati astrophilus.⁸⁴ Utána még kétszer idézi az 1663. évi nagyszombati kalendáriumot, mind kétszer cáfolóan: először is, ha feltesszük, hogy az üstökös természetes jelenség, bizonyosan következményei is azok, ahogy az ég pirossága szelet jelez.

„A’ Nagy-Szombati 1663. esztendőre valo Kalendariomban Holott vannak minden üdöre valo jövendölések, prognosticumok, a az Holnapoknak mi voltából, a’ tizenkét Holnapok szerént ... mi közti mindazáltal ezeknek az egészen contingens, lehető vagy elmulhato, Istennek és az embereknek szabados akarattyától függő szomorú veszedelmes eventusokhoz, jövendő dolgokhoz, mineműek az hadakozások, veszekedések, haragok, gyűlölségek, pártütések, Fejedelmeknek halála, eretnokség támadások, Republicaknak elveszési és egyéb gonoszok. Ezek és ezekhez hasonló dolgok nem

⁸⁰ *i. m.*, 4–5.

⁸¹ A református-katolikus érvelés különbsége egyértelműen látszik az érvek sorrendjéből is: Mischnél a Biblia tanúsága csak a nyolcadik érv, Komáromi Csipkésnél ez az elsőszámú és legfontosabb, ahogy korábban Frölich Dávid is elsősorban bibliai idézetekkel támasztja alá nézeteit, jöllehet azok a Komáromi Csipkésével épp ellentétesek. (L. DUKKON Ágnes: *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)*. = *ITK* (96.) 1992. 600–603.)

⁸² *i. m.* 15–16.

⁸³ *i. m.* 33–34.

⁸⁴ *i. m.* 52–54. Hét, nem igazán jól rendszerezett ellenérve (56–96.) a karteziánus fizika követelményeit kéri számon a jelenségeken: egyrészt szigorú okozati kapcsolat nem mutatható ki az események között, másrészt jelentésük se következetes: egyszer jót, egyszer rosszat jelentenek, sok üstököst pedig se jó, se rossz esemény nem követett.

a' természet rendit illetik, hanem azon kívül lesznek, és hogy a természet szerént való dolgokból meg-esmérje és tudgya valaki, minek előtte meglennének, tellyességgel lehetetlen."⁸⁵

Majd a kartéziánus okság szellemében felteszi a kérdést: ha egyszer bajt hoz az üstökös, miért nincs minden baj előtt üstökös? Se az 1662-es tátrai áradás, se az 1655-ös debreceni tűzvész, se az 1664-es pestis előtt nem volt üstökös; sőt kétségbe vonja, hogy 1661-ben volt-e egyáltalán üstökös:

„Hanem ha ki azt mondaná az üstökös csillagot az utolsó dög halál jelentőjének, mellyet a' Nagy-szombathi *Astrophilus* az 1663. esztendőre valo *Kalendarium*ájában a' Magyar *Chronika* vége-felé 1661. esztendőre tett, azt irván, hogy 3. Febr. tetzett fel, és 17. Febr. mult el. De nem tudom, látta-é ezt egyéb valaki. Mi ide nyilván eszünkben nem vettük, nem láttunk, s' nem hallottuk.”⁸⁶

Az Angliában járt, angol nyelvtant író és angolból fordító, puritán Komáromi Csipkés írása jól beilleszkedik az 1650-es évek angliai asztrológia-ellenes irodalmába. Komáromi Csipkés épp az 1652. március 29-i „fekete hétfő” idején járhatott Angliában, amelyet jelentős vita- és pamfletirodalom kísért, minthogy a napfogyatkozást, majd néhány nappal utána a holdfogyatkozást nem követte semmilyen az asztrológusok által ígért csoda.⁸⁷ A vita során élesen kirajzolódtak a határvonalak az asztrológiát elutasító presbiteriánus-puritán pamfletírók és az általában rojalista vagy parlamentarista védelmezők között.⁸⁸ Könnyen lehet, hogy Komáromi művének forrását Dudith András értekezése mellett ezen a környéken kell keresni, bár precíz összefoglaló műve ez esetben inkább önálló munkának tűnik: Komáromi más fordításában rendszerint hivatkozik az eredeti művekre és az itt olvashatókhoz hasonló kartéziánus érvelésre a szakirodalom nem utal a vitairatok kapcsán.

⁸⁵ i. m. 78–79.

⁸⁶ i. m. 96.

⁸⁷ Erdélyi párhuzam ehhez a vitához az 1654. augusztus 12-i napfogyatkozást követően megjelent nagyszombati röpirat (*Quinarius Thesium Astronomicarum de Eclipsi Solis*), amelyben Jakob Schnitzler gimnáziumi rektor és Lukas Hermann szász evangélikus püspök próbálták megnyugtítani a rettegő lakosságot, amely a Komáromi Csipkés kapcsán már említett Israel Hiebner jóslatai folytán a végítéletet várta. L. KRAUS, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Ford. Vogel Sándor. Bp. 1994. 227–228, 672 és 13. tábla.

⁸⁸ L. NELSON, N. H.: *Astrology, Hudibras, and the Puritans*. = *Journal of the History of Ideas* (37.) 1976. 521–536; BURNS, William E.: „*The Terriblest Eclipse That Hath Been Seen in Our Days*”: *Black Monday and the Debate on Astrology during the Interregnum*. In: *Rethinking the Scientific Revolution*. Ed. Margaret J. OSLER. Cambridge, 2000. 137–152. A teljes angliai vitairadalmat l. ALLEN, Don Cameron: *The Star-Crossed Renaissance, The Quarrel about Astrology and Its Influence in England*. New York, 1966 (1941): a puritán William Perkins asztrológia-ellenes írásáról l. 112–120, az ötvenes évek pamfletjairól: 144–145. Az asztrológia-ellenes vitairadalom korábbi szakaszairól l. GARIN, Eugenio: *Lo zodiaco della vita: l'astrologia nel Rinascimento*. Roma, 1975.

Appendix

1. Johann Misch levele Athanasius Kircherhez. *Lelöhely: Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Roma, Ms. 92r–93v*

[kivül:] Reuerendo Patri in Christo P. Athanasio Kirchero Societatis Jesv Romae in Collegio.

R[eueren]de in Ch[rist]o Pater

Pax Ch[rist]i

Veniam dabit R[euerentia] V[estra] ignotis hisce, et importunae curiositati. Legi pridem et saepius in operibus hactenus a R[euerentia] V[estra] editis promissionem factam de edendo Mundo subterraneo, atque auidè illum hucusque expectauit, spe ductus, fore, ut curiosae meae dubitationi inde aliquam satisfactionem acciperem. Verum dum hactenus opus illud nos in expectatione tenet, non dubitauit, cum bona R[euerentiae] V[estrae] venia illius editionem hisce praevenire: ad quod ansam mihi praebuit recens congressus hic habitus cum quodam Chymico Silesita, forte hac iter faciente. Proposui homini inter alia, num quod sciret experimenti genus, quo Mercurius coagulatus et malleabilis redditus ab alio metallo, ac imprimis ab aere discerni posset? Quaesivit homo tergiuersationes varias, ne videretur ignorans, quamuis alias non pessimus practicus, neque aliud ab eo exprimere potui, quam, multa de isto Mercurio circumferri, citra verum, et supra fidem. Occasio mea circa experimentum praedicti Mercurij ita habet. Confeci ego ejusmodi Mercurium malleabilem ante aliquot annos saepius, variis praxibus imprimis, illum coagulando, [in marg. manu Kirch.: Merc. coag.] siue fumo Saturni, siue coquendo in aerugine, Vitriolo, sale, aceto etc. ac deinde induratum per infrigidationem, liquando cum Tutia, Curcuma etc. aut iuxta Keslerum⁸⁹ aliquoties liquatum proijciendo in oleum lini: quo quidem modo colorem acquisivit magis cupreum: praxes denique secutus, quas praescribunt Crollius de sola coagulatione,⁹⁰ Matthias Vntzerus⁹¹ Anatom. Spagy. lib. 7. et 8. Daniel Sennertus de Consen. et Dissen. Chymic. cap. 19.⁹² Joan. Agricola Comment. in Joan. Poppium tit. de Mercurio uiuo.⁹³ Andreas Libavius Alchem. lib. 2. tr. 1. c. 7.⁹⁴ Conradus Schmucker Saxo in libel. Germ. varior.⁹⁵ Joan Hartmann in not. in Croll.⁹⁶ etc. Cum

⁸⁹ Talán a feltaláló Franz Kesslerről (von Wetzler) van szó, alkímiai jellegű művét azonban nem találtam.

⁹⁰ A hivatkozás valószínűleg Oswald CROLL *Basilica Chymicajára* (Frankfurt, 1609) vonatkozik. Róla I. GOLTZ, D.: *Vis und Virtus im Paracelsusstreit*. = *Medizin-historische Journal* (5.) 1970. 169–200 és HANNAWAY, Owen: *The Chemists and the Word*. Baltimore, 1975. 1–72.

⁹¹ Mathias UNTZER *Anatomia Mercurii spagiricaja* 1620-ban jelent meg Halléban.

⁹² Daniel SENNERT (1572–1637) *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu liber...* először 1619-ben jelent meg Wittenbergben.

⁹³ AGRICOLA, Johann: *Commentariorum, notarum, observationum et animadversionum in Johannis Poppii chymische Medicin...*, Lipcse, 1638–1639.

⁹⁴ Andreas LIBAVIUS (1540 k.–1616) *Alchemia, opera e dispersis passim optimorum autorum, veterum et recentium exemplis... redacta*. (először: Frankfurt, 1590). Életművét részletesen tárgyalja HANNAWAY: *i. m.*, 75–151.

⁹⁵ Conrad Schmucker?

⁹⁶ CROLL *Basilica Chymicaja* Johann Hartmann jegyzeteivel először 1634-ben jelent meg Lipcseben, majd Frankfurtban 1647-ben. Misch ezek egyikét használhatta.

vero ex hac massa Mercuriali malleabili vellem curare confici annulos et numismata per aurifabrum, non poteram adesse homini per occupationes meas, dum illa elaboraret, subjctque deinde animum dubitatio, an non ille fortassis per fraudem aes in locum Mercurii mei substituisset: nam dum in Collegio coram me aliquoties tentasset fundere annulos et numismata ex illo Mercurio, nunquam illi ne in uno quidem successit negotium: domi suae autem elaborata illa attulit mihi. In lapide Lydio numismata illa cupreum colorem referebant: sed et aqua fortis vulgaris eodem temporis spatio numismata illa, quo aliud quoduis aes absumebat. Alias probationes non adhibui. Scripsi Neosolium ad peritissimum prae caeteris rei Chymicae in montanis Vngariae civitatibus, atque ille quidem mihi perhumaniter respondit, sed non in forma ad quaestionem meam: sciscitatus eram enim ex ipso, num quod sciret experimentum, quo Mercurius ille malleabilis discerni posset ab aere aut cupro? Neque aliud reposuit, quam praxim elaborandi aut conficiendi eiusmodi Mercurium, imo multum visus est in suo scripto propendere eam in sententiam, quod ille Mercurius aestimatus malleabilis non sit verus Mercurius, sed aes ex transmutato ferro, quod vel cocturae additum fuit, vel ex sartagine ferrea, in qua coctura facta, corrosus et transmutatus virtute Vitrioli et [92v] aeruginis admixtae. Et vero ego ab hac ipsa sententia iam olim non multum fueram alienus: non ignarus apud Smolnicenses quotannis magnam copiam ferri in aes mutari, ut testantur Wernerus,⁹⁷ Matthesius,⁹⁸ et Matthias Vntzerus in opere Chymico-Med. Lib. 1. c. 17:⁹⁹ qui ait, illam transmutationem peragi per aquas Chalcantosas, quibus ferrum corroditur in pulvem subuiridem, quae excoctione postea abit in aes, melius quam conflatile ex sua vena. (A) Quin et Aristoteles testatur, in Thyrenae Prouinciae insula Thala, mineram metalli aeris faecundam post exhaustam, nil nisi ferrum praebuisse. His inquam rationibus et ego olim inductus, dubitabam sane, an non decantatus ille Mercurius malleabilis et perapta illa ex illo confici solita, incusa essent sophistica, et purum putum aes. Verum enim vero posteaquam et Kesleri processu 142. praxim expertus sum quam olim mihi Bauarus quidam Chymiae peritus in Croatia Zagrabiae indicarat, coagulando Mercurium per solum fenum seu vaporem plumbi, absque vlla coactione cum Chalcantosis, ac deinde liquatum fundendo aliquoties in oleum (B) lini (trina fusio sufficiebat) comperissemque illum solidissimum instar aeris, et eiusdem coloris, absque vilo addito coloritio, tum equidem persuasum habui, ipsissimum Mercurium malleabilem reddi. Superest duntaxat dubium de ratione explorandi et discernendi Mercurium illum malleabilem a cupro: siue numisma ex Mercurio illo factum a numismate aereo. Sicuti nullus [sic!] dubito, quin ratio illa, et fortassis non vna tantum, R[everentiae] V[estrae] nota sit, pro ingenti illo studio, quod hactenus in Mundum illum subterraneum impendit, in quo Mercurius sane non infimum locum obtinet, ita R[everentiam] V[estram] etiam atque etiam rogo et obsecro, dignetur mihi aliquam illum explorandi rationem suppeditare. Mercurius sublimatus optime reuiuificatur, si in puluerem redactus in sartagine ferrea incoquatur aquae communi tamdiu, donec resolutis paulatim igne lento spiritibus salinis et vitriolicis sublimato ex eius confectione admixtis, Mercurius iterum ad suam

⁹⁷ Georg WERNHER *De admirandis Hungariae aquis* (Basel, 1547.) című, több kiadásban megjelent kötetére utalhat.

⁹⁸ Valószínűleg Johann MATHESIUS egy, a 17. században is számos kiadásban megjelent *Bergpostilla oder Sarepta, darin von allerley Bergwerck und Metallen, was ihr Eigenschafft und Natur...* című munkájára utal. (Nürnberg, 1562.)

⁹⁹ Itt Matthias UNTZER egy másik művét idézi: *Opus Chymico-Medicum, in quo Anatomia spagirica trium principiorum nec non corporis humani affectus ... explicantur.* (Halle, 1634.)

pristinam formam fluidam redeat. Vbi animadversione dignum, id non contingere, si coquatur in sartagine testacea, ut experientia docet: in ferrea scilicet, aqua imbuta salinis et vitriolicis spiritibus, ferro, sympathico affectu, facile adhaerescit, adeoque Mercurius ab iisdem spiritibus, quibus ante tanquam vinculis ligabatur, liberatus, acquirit pristinam suam fluiditatem. Porro spiritus acidus ac salinos habere vim figendi Mercurij docet quotidiana experientia in medicamentis. Cum enim vis purgans siue emetica, siue deiectoria praecipue in Mercurio consistat, hinc fit, vt per spiritus tales salinos aut acidus correcta mitius purgent. Sic Scammonium fumo acido sulphuris corrigitur: sic Antimonium per detonationem, vt vocant cum nitro fit benignius, imo crebrius iterata operatione omni penitus vi purgante exiit. Imo et haec ipsa, et quaeuis alia medicamenta purgantia spiritu aliquo acido, vt salis, aut vitrioli aliquoties humectata exsiccataque, aut etiam solo cum sale diutius trita, ac deinde eluta, non nimis diligenter, mitescunt. Quin et ea, quae vi alias vehementiori [93r] pollent emetica, data hydropicis, non nisi deiectoriam exercent facultatem: vi scilicet emetica, quae in Mercurio sistit, fixa reddita per spiritus salinos, qui in aqua hydropicorum continentur. Si quis ergo foret modus particulam aliquam Mercurij malleabilis redditi a vinculis suis salinis iterum eliberandi, ipsumque ad pristinam fluiditatem reducendi, facile inde iudicium ferri posset de reliqua massa. Mirabitur fortassis R[everentia] V[estra] cur tantopere huius Mercurij examini inhiem. Tametsi Daniel Sennertus loco supracitato dicat, Mercurium illum malleabilem nullius esse vsus, tamen longe contrarium alij docent, ac imprimis Joannes Agricola sup[ra]cit[at]us, qui et pestem eo profligari asserit, et inueteratas defluxiones in membra, eadem propulsatas, propria teste experientia. Quae si vera sunt, merebitur fortassis ille examen istud, vt quis securus de eo esse possit, eumque discernere valeat ab aere, aut etiam argento; nam et huic saepenumero certa industria assimilatur. Cum haud ita pridem cum quopiam rei pharmaceuticae imprimis perito qui et pharmacopaeiae Collegij nostri Posoniensis praefuerat ante annos quatuor, in discursum venissem circa pestilentiam, quae ante annos quatuor in Vngaria vehementer grassata fuit, et imprimis Posonij siue Presburgi, ita vt etiam plures ibidem e nostris in Collegio ea afflicti assumptique sint, quibus Pharmacopaeius ille o[mn]ib[us] inseruiuit, neque tamen unquam in se sensit pestilentem aliquam alterationem, sciscitatusque essem ex ipso, pro eo ac vtebar eo familiariter et confidenter, sciebamque syncerum eius in me affectum, fateretur ingenuae ac syncerae, quoniam praecipue antidoto sese a pestilente illo malo praeseruasset? Fidem ille suamet conscientiam, quae vtraque ei candida synceraque erat, vt et laudatissima vita, contestatus, sancte asseueravit, nulla re se alia usum, quam annulo simili Mercuriali, quem et monstravit mihi: hunc, aiebat, digito sinistrae manus de more insertum toties veluti mucorem aliquem liuescentem, aut subiuiescentem contraxisse, quoties cum aliquo pestilentia infecto egerat. Agebat autem cum illis prope in horas, modo pharmaca propinando, modo cibum potumque offerendo, modo ipsa apostemata curando, modo in lecto eos versando, modo etiam lectum ipsis sternendo etc. Hunc porro humorem ille strophio abstergebat, atque ita diuina opitulante gratia, a pestilente veneno immunis euadebat. (#) Haec si vera sunt, merebitur, inquam, dubio procul Mercurius ille istud operae pretium in exploratione sui: circa quam demisse peto instrui a R[everentia] V[estra] simulque oro, quatenus R[everentia] V[estra] grauioribus occupata, prolixae huic meae importunitati ignoscere velit. Hisce me S[acro]S[anctis] R[everentiae] V[estrae] sacrificijs commendo. Tyrnauiae 29. Aprilis 1660. R[everentiae] V[estrae] seruus in Christo Joannes Misch S.I.

P.S. Frequens mentio in hisce facta Vitrioli memoriam mihi refricuit capitis mortui ex Vitriolo in sistendo sanguine magnetice: cuius meminit Helmontius: cuius et virtutem approbat, eurato etiam signanter omni pacto tam implicito cum explicito cum malo daemone. Quid de illo R[everentia] V[estra]? Num quis illud hac ratione experiri audeat? Quid R[everentia] V[estra] de vita media, in qua illa fundat suas virtutes magneticas?

riri audeat? Quid R[everentia] V[estra] de vita media, in qua illa fundat suas virtutes magneticas?

(A) Idem in Vngaria had procul Scepusio contingit: De quo R[everentia] V[estra] aliquid distinctius intelligere poterit ex P. Joanne Klobusichki modo Vngarico paenitentiario ad S. Petrum Romae, qui olim fuit Superior Scepusij diu.

(B) Oleum lini etiam Mercurium in Antimonio figit, teste Joan. Daniele Mylio¹⁰⁰ in op. Medic.-Chym. part. 2. pag. 516.

(#) Multa et de eius virtutibus Rulandus, Paracelsus, Keslerus cit[ati].

2. *Johann Misch levele Michael Estmorhoz és Athanasius Kircherhez. Lelöhely: Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Roma, Ms. 558, 34r-v. (A levélben hivatkozott ábra nem lelhető fel.)*

[kivül:] Reuerendo Patri in Christo P. Michaeli Estmor Societatis Jesv. Patri Athanasio. Romae in Collegio Paenit. ad S. Petrum

R[euere]nde in Ch[rist]o Pater

Pax Ch[rist]i

Mitto R.V. sequentem partem Ephemeridis: nempe initium Epitomes chronologicae et tabulam ortus et occasus solis, priores partes hactenus a me R[everentiae] V[estrae] transmissas, suppono iam traditas esse. Hisce annecto phaenomenon caeleste, quod visum fuit in Ducatu Mechelburgensi: quod prout ad me perscriptum fuit, totidem verbis transcribo R.V. Die 17. Januarij praesentis anni 1660. in ciuitate Parchin Megapoleos in quarterio Caesareo generali comparuit hoc phaenomenon ab 8^a matutina usque ad 12^{am}: de qua sic scribitur. Die 17. Januarij caelum nobis scribentem materiam dedit: in quo, vt pictura adiecta refert, portenta apparuere; et quidem vtraque Iris B D, suis cornibus ad terram usque protendi videbatur: adeo magnae ambae, vt earundem supremas solis altitudinem superare putaretur. Iris A, erat multo minor, et inuersa: quae disparentibus alijs duabus, sola post 12am meridianam adhuc videbatur; cornua eiusdem septentrionem versus protendebantur. Tam alte porro Iris ascenderat, vt sub Vrsa maiore mediae noctis substiterit. Huic se post 12^{am} meridianam adiunxit occidentalis Iris D, ita deficiens, vt inter meridionalem et occidentalem plagam desineret declinans, prout in figura E apparet. Permansit tum Iris A, in suo spatio imaginario, sub Vrsa maiore mediae noctis: non mutabat colorem, nec magnitudinem, etsi plus de rubore habuerit, quam aliae duae laterales. Orbis C, cuius extremitas solem verticalem obscurum et duos laterales attingebat, erat subnubilus, et tenebricosus, verus sol medius solito magis micabat, et tremula sua luce laterales illuminabat, oblonge, Iris orientalis B, vt quae erat obscura, et imperfecti coloris, prima disparuit circa decimam. Iris inuersa in septentrionem cornibus tendens, ultimo disparuit; cui se Media Iris occidentalis iunxit, et videri desijt.

Adiuncta fuit et alia quaedam figura huius visionis eadem die 17. Ianuarii a Mathematico aulico Principis Megapolitani obseruatae ex turri ciuitatis Schwerin, siue Suerini, quae a praedicta ciuitate Parchin distat 6. milliariibus: quam quia huic non multo est absimilis, hic non adiungo. Vnicam Iridem inuersam prae se fert, solem obscurum verticalem in extremitate non habet: sed loco illius inter illos duos orbis supra C,

habebat arcum, quales sunt Tartarorum, qui habuit colorem Iridis hac figura; duos praeterea soles praeter illos laterales, quorum vnus pallidus ab occi-

¹⁰⁰ Misch itt Johann Daniel MYLIUS *Opus medico-chymicum, continens tres tractatus sive basilicas, quorum prior inscribitur Basilica Medica, secundus Basilica Chymica, tertius Basilica Philosophica* c. munkájára hivatkozok (Frankfurt, 1618.)

autem siue sol pallidus, qui in priore verticalis apparet, etiam hic erat: sed ad latius septentrionale properabat. R.V. velit si placet *****nica ex me salutarem exhibere R.P. Athanasio Kirchero eius ***** [sententiam?] super ea exquirere: ego proxime in promotione Baccalaurearum *****bo publice. His me ss. R[everentiae] V[estrae] sacrificijs commendo. Tyrnaviae, *****i 1660.
R[everentiae] V[estrae] seruus in Christo
Joannes Misch

FARKAS GÁBOR KISS

Johann Misch Astrophilus in Trnava (Nagyszombat)

A number of anonymous publications (a series of calendars, a treatise about physiognomy and a prognosis about the comet of 1661) printed at the Jesuit University of Trnava has survived from the years 1658–1669, all of which name a certain 'Astrophilus' as the author. This pseudonym cannot be identical with Martin Szentiványi, who used the same 'nom de plume' from 1675 onwards. Documentary evidence (taken from the Jesuit 'Litterae annuae' and the correspondence of Athanasius Kircher) shows that Astrophilus must have been Johann Misch, a Luxemburger Jesuit teaching at the University.

Misch dealt with astrology (in the prognostications of the calendars, where the most important issue for him was the relation of free will to judicial astrology), with astronomy (he described the first telescopic astronomical observation in Hungary in his prognosis about the comet), with physiognomy (he published a summary of the *Physiognomia humana* of Nicquetius in 1663) and with alchemy (he exchanged letters with Kircher about the fixation of mercury). On the basis of a paragraph in a 1666 letter of Georg Schaidenperger (doctor at the University in Trnava) to Athanasius Kircher, Misch can be identified as the author of the *Medicine of the Poor*, (*Szegények patikája*) a treatise published in Hungarian about the uses of antimony in 1660. The prognostic activity of the Jesuit Astrophilus provoked debate from the side of a Puritan professor at the Calvinist college of Debrecen: Georg Komáromi Csipkés wrote a 'Judgment about Judicial Astrology and Comets' in 1665, in which he refuted judicial astrology on Cartesian principles, and challenged the probity of Astrophilus' observations.

KNAPP ÉVA

Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez

*Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány
eszméletörténeti kapcsolatai*

Bartalis Antal jegyenei plébános 1794-ben a következő négy sort közölte *Notitia* című munkája egyik lábjegyzetében.¹

O deucheoseeges zenth iob keez,
mel'et magyar ohaitua neez,
draagha genche neepeunknec,
nag' eoreome ziueunknec. etc.

Bartalis szerint az ének (úgynevezett cantilena) teljes szövegét egy magyar nyelvű oratóiával együtt 1484-ben adták ki Nürnbergben: „Possidemus Orationem, et Cantilenam de Inventione dextrae S. Regis Stephani idioma Ungarico Norimbergae Anno MCCCCLXXXIV. [e]ditam”.² Míg a cantilenából mellékelt négy sort, az oratio közlésétől eltekintett, megjegyezve: „Oratio ea est, quae Latine hac die dicitur.”³ Ez az állítás különlegességéhez képest – ez lenne ugyanis a legrégebbi, egy mondatnál hosszabb, összefüggő magyar nyelvű szöveget tartalmazó nyomtatvány – túlságosan rövid megjegyzés kétes értelmű, ha arra gondolunk, hogy Bartalis tanult, művelt ember volt, aki tudhatta, mit jelent egy akkor már háromszáztíz éves magyar nyelvű nyomtatvány felfedezése. A szűkszavú megjegyzés ugyanis azt jelenti, hogy az imádságot mindenki ismeri, aki „hac die” (azaz a Szent Jobb feltalálása ünnepén, május 30-án) a katolikus latin nyelvű liturgia rendjét követi, az éneket viszont nem. Vajon miért? A szövegösszefüggés azt sugallja, azért, mert ez a cantilena nem volt ismeretes latin nyelven.

Ez a homályos megjegyzés és Bartalis művének további kétértelműségei arra ösztönöztek, hogy ismét foglalkozzam a fenti négy sorral, amely nem más, mint a Szent Jobb ereklye történetéről szóló, először 1771-ben *Új ének* címen megjelent⁴ énekszöveg első versszakának archaizált írásképű változata. A Bartalis-féle szöveget – annak szűkebb és tágabb szöveggörnyezete nélkül – 1802 óta fo-

¹ (BARTALIS, Antonius): *Notitia Parochiae Jegenyensis. Auctore Parocho Loci. Claudiopoli, 1794 Sumptibus Authoris, et Typis Martini Hochmeister, C. R. Dicast. Typograph. Et priv. Bibliopolae, 122–123, b) jegyzet.*

² (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 122.

³ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 122.

⁴ *Rövid Tudósítás ajtatos imádsággal, és énekkel [...] Szent Istvánnak [...] Jobb-kezéről [...].* Bécsben, 1771. Tamás János Trattner.

lyamatosan vizsgálták. 1971-ben tárgyalták utoljára, amikor az „*Imádság és ének Szent István király jobb kezének megtalálásáról. Nürnberg 1484.*”⁵ megjelöléssel leírt nyomtatványt a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetében (a továbbiakban *RMNy*) a könyvészeti szakirodalom kronologikus áttekintése alapján ’tévesen feltételezett’-nek minősítették.⁶ Az érvek és ellenérvek száma időközben nem gyarapodott számottevően.

Nincs ok tehát kételkedni abban, hogy az 1484-es nyomtatvány nem létezett. Az könnyen érthető, hogy a régi magyar irodalmi szövegek első módszeres számbavételekor, a 19. század első felében egy ilyen nyomtatvány pusztá létezésére iránti igény is ösztönözhetette például Schedius Lajost, Kazinczy Ferencet és másokat arra, hogy hitelt adjanak Bartalisknak. Az viszont máig kérdés, hogyan vezethette félre Bartalis közlése a tudományos közvéleményt, miért fogadhatták el hosszú időn át a nyomtatvány létezését, s miért vitatkozhattak róla több mint százötven éven át. Nem világos az sem, mi volt Bartalis motivációja az archaizált változat elkészítésében és 15. századi szöveggént való feltüntetésében. A kérdésekre csak úgy kaphatunk választ, ha nemcsak a szöveggörnyezetéből kiragadott négy sort és annak kritikáját tekintjük át, hanem összegezzük és összevetjük egymással minden érintett tudományág – a könyvészet, az irodalom- és nyelvtörténeten kívül a történettudomány, a művelődés- és a kultusztörténet – vonatkozó megfigyeléseit.

A cantilena irodalma

Az *RMNy* első kötete függelékének (továbbiakban: App.) 4. tételében lényegében megtörtént a cantilena 1802–1921 közötti fontosabb irodalmának az áttekintése. A szakirodalom új szempontú vizsgálata azért indokolt, hogy a versszöveg problematikáját behelyezhessük egy, a könyvészeti problémafelvetésnél tágabb értelmezési körbe.

Az általam áttekintett 1802–1936 közötti irodalom, valamint az *RMNy* kivétel nélkül a Bartalis-féle lábjegyzet szöveggözléséből, s nem Bartalis művének egészéből indult ki. A problémával foglalkozók közül a legtöbben egyáltalán nem vagy csak egészen szűk keretek között voltak kíváncsiak Bartalis személyére; figyelmen kívül hagyták a *Notitiában* megjelent önéletrajzát, a jegenyei plébánia könyvtáráról szóló két fejezetet és a mű végén közölt, személyes vonatkozású levélváltást. Az egymás után született ismertetések, kritikák és a témának szentelt

⁵ A cím a Bartalis-féle latin nyelvű címadást követi, az „idiomate Ungarico” kifejezés nélkül, magyarra fordítva. A címadás Harsányi Istvántól származik; lényegében így szerepel 1912-ben megjelent tanulmánya címeben: HARSÁNYI István: *Volt-e az „Imádság és ének Szent István király jobb kezének megtalálásáról” című nyomtatványnak 1484-iki nürnbergi kiadása?* = Magyar Könyvszemle (20.) 1912. 316–321.

⁶ *Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1473–1600.* [továbbiakban: *RMNy*], Bp. 1971. Akadémiai Kiadó, App. 4, 722–724.

két önálló tanulmány közös sajátossága, hogy időről-időre összegezték elődeik érvé-
késztetét, következtetéseit, s ezt bővítették újabb meglátásokkal.

A cantilena 19. század első felében keletkezett szakirodalma szorosan illeszke-
dik a nemzeti nyelv művelésének és a magyar nyelvű kultúra védelmezésének
korabeli irodalmi, művelődési stratégiájába. Az eleinte egyértelműen pozitív,
esetenként kritikával vagy kétellyel kezelt versszöveg csak a 19. század utolsó
évtizedében, a 20. századi módszereket elővételező irodalomtörténeti és -kritikai
eszköztár révén vált egyértelműen kirekeszthetővé a 15. századi anyanyelvű iro-
dalom köréből.

Nem lehet tudni, mi az oka annak, hogy Bartalis csupán lábjegyzetben, mint-
egy mellékesen közölt említése az 1484-es magyar nyelvű nyomtatványról nyolc
évig, 1802-ig semmiféle visszhangot nem váltott ki. Ismeretes például, hogy miután
Pray György 1770-ben ugyancsak lábjegyzetben néhány soros ízelítőt adott a *Ha-
lotti Beszédből*,⁷ Faludi Ferenc átírata és első szövegértelmezése nagyon gyorsan,
már 1771-ben megjelent.⁸ Az egyik lehetséges magyarázat, hogy valamilyen ok-
ból nem terjesztették szélesebb körben a *Notitia* példányait, vagy a mű a szerző
költségén („sumptibus Authoris”), eleve nagyon alacsony példányszámban jelent
meg. A *Notitia* azonban nem mondható ritka nyomtatványnak: az Országos Szé-
chényi Könyvtárban két, a budapesti Egyetemi Könyvtárban három példánya áll
rendelkezésre.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a *Notitia* nehezen hozzáférhető-
ségének toposzával kezdődik az *RMNy* App. 4-ben a szakirodalom bemutatása:
„Ezt az alig hozzáférhető forrásban megjelent tudósítást Schedius Lajos tette újra
közzé [...]”.⁹ Schedius ugyanakkor egyáltalán nem ír sem a nyomtatvány hozzá-
férhetőségéről, sem arról, hogy ő e szöveget a Bartalis-mű ritkasága miatt teszi
közzé.¹⁰ A cantilena régies, Bartalis-féle ortográfiával közölt négy sorát csaknem
mindegyik vele foglalkozó irodalomban megtaláljuk. Schediust követően Ka-
zinczy Ferenc tette közzé a szöveget 1807-ben.¹¹

Elgondolkodtató az is, hogy amikor az első ismertetés készült az 1484-es állí-
tologos nyomtatvány Bartalis-féle híradásáról, Bartalis már nem élt. 1802-ben
Schedius Lajos Bartalist „[...] der fleißige, für unsere Literatur zu früh verstor-

⁷ PRAY, Georgius: *Vita S. Elisabethae Viduae [...] nec non B. Margaritae Virginis [...]*. Tyrnaviae, 1770. Typ. Coll. Acad. S. J., 249, B) jegyzet. – Itt kell megjegyezni, hogy Beatus Rhenanus a nyomtatásban megjelent *Rerum Germanicarum libri tres* című munkájában (Basiliae, In Officina Frobeniana) már 1531-ben felhívta a figyelmet a *Halotti Beszédre* (106–108.). Vö. SCHIER, Xystus: *Dissertatio de Regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu, editio altera, cui accessit Mantissa*. Viennae, 1799. 89.

⁸ SAJNOVICS, Joannes: *Demonstratio [...]*. Tyrnaviae, [1771.] Typ. Coll. Acad. S. J., 4–6.

⁹ *RMNy*, 722.

¹⁰ SCHEDIUS [Lajos]: *Ueber die älteste Druckschrift in ungr. Sprache*. = Zeitschrift von und für Ungern (1.) 1802. 219–221.

¹¹ [KAZINCZY Ferenc]: *Első magyar nyomtatás*. = Hazai Tudósítások 1807. XII. 93–94.

bene Pfarrer [...]”¹²-ként mutatta be. Schedius a legrégebbi magyar nyelvű nyomtatványnak nevezi, s a korábban annak tartott krakkói nyomtatvány elé helyezi a Bartalis által említett művet. Schedius tudott az 1771-től kezdve több kiadásból ismert *Rövid tudósítás* [...] -ban megjelent imádságról és a Bartalis szövegközlésével az első négy sort tekintve azonos *Új énekről*. Helyesbítette a *Rövid tudósítás* [...] 1797. évi kiadásának sajtóhibáját, amelyben az oratio előtti megjegyzésben 1448 olvasható 1484 helyett, s a legkisebb problémát sem érzékelve, kapcsolatot teremtett az állítólagos 1484. évi nyomtatvány és a *Rövid tudósítás* [...] között. Az utóbbi kiadássorozatát az előbbi új kiadásainak („neuste Ausgabe dices Gebetes und Liedes”) tartotta, s rámutatott az eltérő ortográfiára.¹³ Schedius tanulmányára először Németországban figyeltek fel. 1803-ban a *Göttingische Gelehrte Anzeigenben* Christian Gottlob Heyne, göttingeni könyvtáros, a klasszika-filológia professzora kételyét fejezte ki a nyomtatvánnyal kapcsolatban: „Über die älteste Druckschrift in Ungrischer Sprache: ein Gebet und Lied, 1484 gedruckt; aber doch noch sehr zweifelhaft”.¹⁴

Levelezésének tanúsága szerint Kazinczy Ferenc 1806-ig nem tudott Bartalis állításáról. Cserey Farkasnak Érsemlyénből 1806. január 14-én írt levele utóiratában olvashatjuk a következőket:

„Bartalis nevezetű Jegenyei Plebánus kevés esztendővel ez előtt 1794ben egy Munkácskát nyomtatata, (de nem tudom hol) Notitia Parochiae Jegenyensis (Kolos Vármegyében fekszik) név alatt, 's azt állítja benne, hogy az *első nyomtatott magyar munka* nem a' Komjáti Benedek által Krakkóban kiadott Szent Pál levelei voltak (ao. 1533), hanem a' Nürnbergben 1484. nyomtatott magyar ének Szent István Királynak rothadhatatlan jobbjáról. – Ha alkalmatlanságod nélkül megeshetik, vétess nékem vagy 5. explt ezen munkából, és küldd ki lepecsételve Debreczenbe Nagy Gábor Úrhoz. – Bibliothecámba nagy monumentumú könyv lenne.”¹⁵

Cserey Krasznán 1806. szeptember 19-én kelt levele szerint „A sz. Mihály napi Debreczeni vásárra Fazekas Fő Hadnagyhoz küldöm Néked szőlő boriték alatt a Bartalis Jegenyei parochiarul írott munkáját [...]”,¹⁶ majd ezt követően Kazinczy szeptember 25-i levelében olvashatjuk „A Bartalis munkáját előre köszönöm.” mondatot.¹⁷ Néhány nappal később, október 3-án Cserey a következőkről tájékoztatta Kazinczyt:

¹² SCHEDIUS: *i. h.* (10. jegyzet), 220.

¹³ SCHEDIUS: *i. h.* (10. jegyzet), 219–221.

¹⁴ *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1803/I/13. Stück, 22. Jan., 128; vö. FUTAKY István: *Kristin Schwamm. A Göttingische Gelehrte Anzeigen Magyarországra vonatkozó közleményei, 1739–1839*. Bp. 1987. Magyar Tudományos Akadémia, 82.

¹⁵ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi VÁCZY János. IV. 1806. január 1. – 1807. április 30. Bp. 1893. 11–14, itt: 14.

¹⁶ Uo. 312.

¹⁷ Uo. 329.

„Én 30dik Septembr. Küldöttem egy Neked szólló paketát Debreczenbe Fő Hadnagy Fazekas Urhoz, hogy szolgáltatassa kezedbe. Ebbe van egy exemplár: a Jegenyei Parochia historiajából, többet nem kaptam, és annak is rágás által el van csufitva elől járó beszédgye [...]”¹⁸

Kazinczy 1806. december 7-én kapta kézhez a „Jegenyei Plebánus írását”,¹⁹ s 1807. február 21-én következőképpen tájékoztatta Cserey a *Hazai Tudósítások*-ban közölt írásáról:

„Ajándéknak – a Jegenyei Parochia Ismételének – hasznát vevém a Haza javára; én voltam az, a’ ki a’ legközelebbi újságban Bartalis Antal Jegenyei Plebánus Urat megszóllítottam, hogy kétségünket az első magyar nyomtatás eránt, mellyet maga támasztott, oszlassa el”²⁰

Kazinczy tehát még nem tudott Bartalis időközben bekövetkezett haláláról, amikor 1807-ben névtelenül megjelent rövid írásban némi gyanakvással érdeklődött a 15. századi nyomtatványról.

„A dolog megérdemli, hogy nagyobb világosságra hoztassék – írta, – s Bartalis Úr kedves szolgálatot tenne a Hazának, ha megmondaná, hogy az a *possidemus* a Jegenyei Parochia Bibliothekájára vitettetik, e vagy a magáéra, vagy az egész Németre; mert a mennyire tudom, róla még senki nem emlékezett, s senki nem mondja, hogy látta”²¹

Sem Kazinczy névtelenségén, sem érdeklődésén nem csodálkozhatunk: ismeretes, hogy az elsők között volt a magyar irodalom történetében, aki régies ortográfiaival, igényes megformálásban verset szerzett (1790–1791), azt nyomtatásban közölte, s csak Földi János hozzá intézett levele felszólítására ismerte be, hogy az archaizáló verset ő írta.²²

Pápay Sámuel 1808-ban Bartalis közlése nyomán kritika nélkül elfogadta a nyomtatvány létezését.²³ A Pápayt bíráló, 1810-ben megjelent kritikai ellenvetés szerint azonban ezt a nyomtatványt még senki sem látta, s a Bartalis-féle strófa ortográfiája leginkább Csokonai Dorottyájának komikus (archaizáló) argumentumaira

¹⁸ Uo. 352.

¹⁹ Uo. 417.

²⁰ Uo. 497. Kazinczy későbbi levelezésében nem foglalkozott e témával.

²¹ [KAZINCZY]: *i. h.* (11. jegyzet), 94.

²² Vö. TOMPA József: *Irodalmi nyelvünk első archaizálásai*. = Magyar Nyelv (51.) 1955. 68–79; Uő.: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Bp. 1972. – Itt jegyzem meg, hogy Tompa József nyelvészeti megközelítésű monográfiája nem foglalkozik a Bartalis-féle szövegarchaizálás és -hamisítás kérdésével.

²³ PÁPAY Sámuel: *A magyar irodalom eszmérete*. Első kötet. Veszprém, 1808. Számmer Klára, 364–365; Itt jegyzem meg Pápayra történő hivatkozás téves az *RMNy* App. 4-ben: „634–665”.

emlékeztet. Végeredményben: „So propagiert sich ein Irrthum oder ein unzeitiger, ubel angebrachter Scherz eines leichtsinnigen Kopfes.”²⁴

A következő években továbbra sem került elő az 1484-es nürnbergi nyomtatvány, ugyanakkor léte a magyar nemzeti nyelv „ügye” védelmezésének egyik érvévé vált: Horvát István „kellemes ének”-ként,²⁵ Révai Miklós posztumusz tanulmányában „igen különös ritkaság”-ként,²⁶ kritika nélkül említette, Garay János pedig egyik cikkében²⁷ patetikus hangvételben írt róla.

A mintegy két évtizedes csend után Toldy Ferenc 1851-ben *A magyar nemzeti irodalom történetében* szánt először egy mondatot a szerinte elveszett nyomtatványra,²⁸ majd 1857-ben önállóan is megvizsgálta. Ennek „A legrégebb magyar nyomtatvány” című tanulmányának²⁹ a megírására mindenekelőtt Burián Pál „könyv-árus”, antikvár kereskedő több hírlapban megjelent felszólítása ösztönözte Toldyt. Burián hiába kereste a Bartalis-féle nyomtatványt Jegenyén a plébániai könyvtárban, valamint a kolozsvári és a gyulafehérvári könyvtárakban. Tudott arról is, hogy Horvát István eredménytelenül levelezett Mártonffy erdélyi püspökkel e témáról, s a minden magyarrhoz szóló felszólításában hat körmöci aranyat ajánlott fel annak, aki tud valamit a nyomtatványról. A *Magyar Sajtó* szerkesztősége külön jegyzetben kérte más lapok szerkesztőségét a felszólítás ismételt közlésére.³⁰

Említett tanulmányában Toldy – miután összefoglalta a korábbi irodalmat – leírta, hogy tulajdonában van Kecskeméthy Csapó Dániel 1830. évi egyetemi jegyzete, amelyet Horvát István előadásain készített. Eszerint Bartalisknak birtokában volt a 15. századi magyar nyomtatvány, de „mivel [...] Erdélyből Magyarországon semmi tudományos közönség sincsen: ezen plébános munkája, következésképpen azon ének sem esmertetett itt”. Bartalis meghalt, s Révai Miklós Mártonffy erdélyi püspöktől kért felvilágosítást. Mártonffy a jegenyei plébánián kerestette a nyomtatványt, de hiába; s válaszlevelében úgy tájékoztatta Révait, hogy a „jegenyei plébános kevéssel holta előtt eszében megháborodván, a katonaispótlálya vitetett, hova minden régiségeit magával elvitte; ahol is meghalván, holta után azon régiségekből a katonák talán fujtást csináltak”. Horvát azonban nem elégedett meg Mártonffy e levelének közlésével. Tovább levelezett, s megtudta, hogy a Bartalis által őrzött jegenyei régi missale és a Telegdi-féle prédikációs könyv

²⁴ *Ungrische Literatur*. = *Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes* 1810. Dritter Band, 419–436, itt: 434–435.

²⁵ HORVÁT István: *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében*. Pest, 1815. Trattner János Tamás, 45.

²⁶ RÉVAI Miklós: *A magyar dedái történet. Szent énekek*. = *Tudományos Gyűjtemény* (17.) 1833. II. 87.

²⁷ GARAY János: *Pesti vizsgáló. Szent István innepé*. = *Honművész* 1834. 540–542.

²⁸ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Második kötet, Pest, 1851. Emich Gusztáv, 98.

²⁹ TOLDY Ferenc: *A legrégebb magyar nyomtatvány*. = *Új Magyar Múzeum* (7.) 1857. XII. füz. 501–509.

³⁰ BURIÁN Pál: *Nyiltér. Hat arany jutalom*. *Magyar Sajtó* 1857. nov. 11. 1038–1039.

egy-egy példánya nem az ispotályba, hanem a gyulafehérvári püspöki könyvtárba került, valószínűleg még Mártonffy püspöksége előtt, a régiséggyűjtő Batthyányi József erdélyi püspök révén. Horvát 1828-ban kapta az információt, amely szerint Bartalis missaléját, melybe saját kezével jegyezte be, hogy „ő bír egy magyar éneket sz. István kezéről”, időközben kiselejtezték („kimustráltatott”) a püspöki könyvtárból.

Toldy ezt követően védelmébe vette Bartalist, a hitelesség mellett szóló érvként vonultatta fel a négy sor régies írásmódjának következetlenségeit, s újabb feltételezést gyártva úgy vélte, az 1484. évi nyomtatványt a plébános a missaléba helyezve őrizte, amely időközben elveszett. Toldy idézi Lugossy József debreceni professzor hozzá intézett levelét is, aki felhívta figyelmét az 1771. évi Szent Jobbnyomtatványokra, a bennük olvasható – az imádságot megelőző – megjegyzésre, s „némi kis lidérckedési váddal” illette Bartalist. Toldy az érveket mérlegelve ezek után úgy vélte, hogy az ének 1771-es változata átdolgozás lehet, s a cantilena átdolgozóját Szerdahelyi József személyében kereste. Végül feltette a kérdést, vajon, hogyan ismerhette az ének 1771. évi átdolgozója az 1484. évi nyomtatványt, majd sok sikert kívánt Burián Pálnak a kutatásban.³¹

Burián próbálkozása éppúgy sikertelen maradt, mint korábban Kazinczyé, Horváté és Révaié. Szabó Károly 1876-ban és 1879-ben, Fraknói 1879-ben, majd 1901-ben lényegében elfogadta Toldy okfejtését.³² Szilády Áron 1877-ben a „melyet – mel’et” szó ortográfiája és használata kapcsán grammatikai gyanúval élt, ugyanakkor nem kételkedett Bartalis állításában, csupán a közlésmódot kárhoztatta.³³ Ezt követően Bodnár Zsigmond újabb érvekkel fejezte ki kételyét a nyomtatvány egykori létezésével kapcsolatban: miért hiányzik a cantilena az 1771 előtti katolikus énekeskönyvekből, s mi az oka annak, hogy Bartalis senkinek sem mutatta meg a nyomtatványt?³⁴ Dankó József a *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*-ban Kisdi Benedek énekeskönyvéből közölt egy Szent Jobb-himnuszt. A jegyzetben a cantilenát illetően állást nem foglalva utalt Szilády érveire, majd Bartalis misekönyvre vonatkozó megjegyzései alapján meghatározta a korábbi irodalomban nem azonosított Bartalis-féle missale kiadását (Verona, 1480.).³⁵

Szamota István – újabb érvek nélkül – kizárta, míg Horváth Cyrill és Varju Elemér kétségesnek tartotta a nürnbergi 1484. évi nyomtatvány létét, Dézsi Lajos

³¹ TOLDY: *i. h.* (29. jegyzet).

³² SZABÓ Károly: *XV. és XVI. századbeli magyar nyomtatványok, melyeknek jelenleg egy példánya sem ismeretes.* = Magyar Könyvszemle (1.) 1876. 68–69; Uő.: *Régi Magyar Könyvtár.* Bp. 1879. Magyar Tudományos Akadémia, Nr. I; FRAKNÓI Vilmos: *A legrégebb magyar nyomtatvány.* = Magyar Könyvszemle (4.) 1879. 169; Uő.: *A Szent Jobb.* = Századok (35.) 1901. 880–904, itt: 891, 6. jegyzet, 901.

³³ SZILÁDY Áron: *Középkori költői maradványok.* Bp. 1877. Magyar Tudományos Akadémia, 28, 300–302.

³⁴ BODNÁR Zsigmond: *A magyar irodalom története. I.* Bp. 1891. 74–75.

³⁵ Bp. 1893. 402.

pedig egyszerűen nem foglalt állást.³⁶ Toldy után Harsányi István foglalkozott ismét önálló tanulmányban a kérdéssel: két, korábban mások által megfogalmazott cáfoló érvet egy újabb észrevétellel (tudniillik, hogy a külföldi könyvészeti szakmunkák sem említik) egészített ki, s nyomatékul lábjegyzetben közölte Szombathi János és Kazinczy Ferenc addig ismeretlen, kéziratban fennmaradt véleményét. Szombathi a *Hazai Tudósítások* sárospataki kollégiumi könyvtári példányába az 1807-es Kazinczy-féle felhívás mellé a következő mondatot jegyezte be: „NB. A régi írásnak mesterséges, de jól el nem talált követése”. Kazinczy Sándor István *Magyar Könyvesházába* ragasztott be egy papírszeletet a vers Bartalis-féle négy sorával, s ráírta: „De ez az Ének nem régi, hanem tsak egy jádзи elmének mostani költeménye”. Harsányi mindezek alapján elvetette az 1484. évi magyar nyelvű nyomtatvány létezését, mondván: a cantilena „nem egyéb, mint [...] [az] 1771-ben Bécsben megjelent [...] ének [...] régies helyesírással való átírása”.³⁷

A kérdéssel 1921-ben ismételen foglalkozó Horváth Cyrill elfogadta Harsányi következtetését,³⁸ majd 1936-ban Gockler Imre „nehezen eldönthető vita tárgya”-ként, bizonyíthatatlan hitelességű szöveggként kezelte a cantilénát.³⁹ Ezt követően 1971-ben az *RMNy* foglalkozott ismét a nyomtatvány kérdésével. Az App. 4. számon közölt áttekintés azonban – érthető okokból – nem vállalkozott a Bartalis-féle cantilena és az 1771-től több kiadásban megjelent *Rövid tudósítás [...] ének*-szövegének további vizsgálatára. E tekintetben Schedius 1802-es cikkének ismertetését követően megelégedett az alábbi, kétszeresen hibás és megtévesztő közléssel: „Az 1771-i bécsi kiadás 5. lapján [...] a következő olvasható: »Szent István király dicsőséges jobb-kezének megtalálásáról-való régi és még 1484dik esztend. Norimbergában nyomtatott ének«”.⁴⁰ Ezzel szemben az idézett szövegrészben sem az 1771-es, sem a későbbi kiadásokban nem szerepel az 'ének' kifejezés, helyette az – 1484-ben Nürnbergben megjelent *Missale Strigoniensében* valóban olvasható – 'oratio' magyar megfelelőjét, az 'imádság'-ot találjuk a következő szövegkörnyezetben, a 3. számozatlan oldalon: „Szent István király / Ditsőséges JobbKezének [!] meg-találásáról-való régi, és még 1484-dik esztendőben Norimbergában nyomtatott. / Imádság.”⁴¹ Az 1771. évi magyar nyelvű nyomtatvány 5. számo-

³⁶ SZAMOTA István: *A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból*. Bp. 1896. III.(=311); Az *RMNy* idézett App.4-e (723. p.) e bibliográfiai tételt is hibásan hivatkozta; HORVÁTH Cyrill: *A régi magyar irodalom története*. Bp. 1899. 172; VARJU Elemér: *Murmelius Lexicona a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában*. = Magyar Könyvszemle (7.) 1899. 7; DÉZSI Lajos: *Heyden Sebald Gyermeki beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből. Adalék Sylvester János irodalmi működéséhez*. = Irodalomtörténeti Közlemények (7.) 1897. 55.

³⁷ Itt jegyzem meg, hogy a cantilena hiányára a régi magyar énekeskönyvekben nem Harsányi, hanem Bodnár Zsigmond figyelt fel először. Vö. *RMNy*, App. 4, 723–724; HARSÁNYI: *i. h.* (5. jegyzet).

³⁸ HORVÁTH Cyrill: *Középkori magyar verseink*. Bp. 1921. 11–15.

³⁹ GOCKLER Imre: *Szent István király a magyar irodalomban*. Pécs, 1936. 16.

⁴⁰ *RMNy*, App. 4, 722.

⁴¹ *Rövid Tudósítás... i. m.* (4. jegyzet) [3].

zatlan oldalán az *Uj ének* című, „Oh! Ditsősséges Szent Jobb-Kéz” kezdősorú ének 5. versszaka kezdődik.⁴²

Ezek után jogos a kérdés, mi maradt ki az eddigi vizsgálatokból? Vajon miért írta Kazinczy, hogy a cantilena „egy jádзи elmének mostani költeménye”?

Bartalis Antal és a cantilena

Bartalis Antal életével és munkásságával a lexikonirodalom szűkszavúan foglalkozik. Horányi a *Nova memoria Hungarorum*ban saxo-transilvanus-ként említi, s a szerzői előszó ismételt közlésével ismerteti az 'elegans' jelzővel illetett *Ortus, et occasus Imperii Romanorum in Dacia* (1787) című munkáját.⁴³ Katona István három sorban összefoglalva megismétli Horányi híradását.⁴⁴ Szinnyei József „erdélyi származású szárhegyi székely”-nek mondja a jegyenei plébánost, életadatait nem ismeri, s közli két, nyomtatásban megjelent munkájának leírását, valamint utal a cantilenára.⁴⁵

Bartalis nem árul el magáról a nevével többet Dácia római kori történetével és emlékeivel foglalkozó, első nyomtatásban megjelent munkájában.⁴⁶ E műnek a pozsonyi Marcus Weinmanntól szignált rézmetszetes címlapelőzékén egy, a Mitrász kultuszt idéző antik szobortöredék látható, amelyet a szerző a nyomtatványban részletesen bemutatott. A nyomtatvány Bartalis műveltségéről, alapos latin nyelvtudásáról és a régiségek iránti intenzív érdeklődéséről árulkodik.

Második, 1794-ben saját költségén Kolozsvárott, Martin Hochmeister nyomdájában megjelent munkájában a jegyenei plébánosok között több oldal terjedelemben írt önmagáról.⁴⁷ A plébánosok névsorában az utolsó név Bartalis Antalé, aki 1788. április 15-étől teljesített szolgálatot a Kolozs megyei Jegyenyén.⁴⁸ Neve után – mintegy mottóként – Horatius egyik művét idézte: „Itaque / Nunc ager --- / Dicitus, erit nulli proprius, sed cessit [recte: cedet] in usum / Nunc mihi --- / Horat. Serm. L. II. Satyr. II.”⁴⁹ A nevéhez illesztett c) jegyzetből megtudható, hogy 1749. október 13-án született Szárhegyen, Gyergyóban. Édesapja Bartalis Máté, édes-

⁴² *Rövid Tudósítás... i. m.* (4. jegyzet) [5].

⁴³ HORÁNYI, Alexius: *Nova memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*. Pars I. Pestini, 1792. M. Trattner, 308.

⁴⁴ KATONA, Stephanus: *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*. Tom. XXII. Ordine XLI. Budae, 1802. Typ. R. Univ. Pestanae, 558.

⁴⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 626.

⁴⁶ BARTALIS, Antonius: *Ortus et occasus Imperii Romanorum in Dacia mediterranea* [...]. Posonii, 1787. S. P. Weber.

⁴⁷ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 32, 35–36.

⁴⁸ A település román elnevezése Leghia. Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt templomának felújítását 2004. szeptember 27-én fejezték be.

⁴⁹ *Horatius Sermonum Liber Alter. Satyres II.* 133–136; fordítását I. Szatirák Horátiusból. Ford. VIRÁG Benedek. Buda, 1820. 15–21.

anyja Simon Katalin. Első iskoláit – saját kifejezésével „Imbutus Litteris”⁵⁰ – Mikházán, Medián, Csíksomlyón és Kolozsvárott végezte. Teológiai tanulmányait Gyulafehérváron és Nagyszombatban („Tirnaviae”) folytatta. 1776. október 1-jétől a tudós és feddhetetlen életű plébános („sub Viro doctissimo, et Parocho vitae inculpatae”), Bálintffi Gergely káplánja lett Gyergyószentmiklóson. Alig egy év múlva, 1777. augusztus 3-tól a parajdi sóbányáknál lett administer (segédlelkész?). Itt Maksai Máriaffi Lajos (Ludovicus Máriaffi de Maksa) kamaraispánnal és Pollyáni Víz Józseffel (Josephus Víz de Pollyán) állt kapcsolatban, akiket szintén felsőfokú jelzőkkel dicsért. Néhány év elteltével, 1781. október 9-étől Marosvásárhelyi káplán lett Szegedi György exjezsuita plébános mellett, aki több éven át volt a kolozsvári jezsuita kollégium rektora. Innen 1782. május 3-án Nagyszébenbe helyezték át egy szintén exjezsuita plébános mellé. Végül – írja – aki olvasta az 1788. évi egyházmegyei sematizmust, tudja, hogy Szébenből visszakerült Marosvásárhelyre.

A viszonylag gyorsan változó szolgálati helyek után Bartalis Jegenyén tölthette élete hátralevő részét. Plébániatörténetének kéziratára 1793. április 18-án kapott imprimaturt Esterházy Jánostól Kolozsváron. 1794-ben még valószínűleg nem volt beteg, majd – mint az Schedius írásából ismeretes – megőrült, s ötven éves kora körül egy katonai kórházban meghalt. Schedius Lajos szerint 1802-ben már nem élt.

A latin nyelvű jegenei plébániatörténet tanúsága szerint Bartalisknak kitűnő képzettsége volt, s elsősorban a történelem, a régiségek és a nyelvészet iránt érdeklődött. Az egyik lábjegyzetben határozott szavakkal vette védelmébe Kalmár György *Grammaticalische oder allgemeine Sprache* című, 1774-ben Bécsben megjelent kötetét.⁵¹ Eszerint – írja – ugyan ki tilthatja meg neki, hogy kövesse – bár nem minden részletében – a Kalmár fenti művéből megismert ortográfiát. Kalmárról megjegyezte még, hogy vele kapcsolatban Horányi Elek „judicium”-ára gondolt, mely a *Memoria Hungarorum* II. kötetének 274–275. oldalán jelent meg.⁵² Bartalis folyamatosan gyarapíthatta nyelvészeti ismereteit, tájékozottságát a legfrissebb munkákból meríthette. Olvasta Sajnovics *Demonstratióját*, folyamatosan használta Pápai Páriz szótárát, továbbá Baróti Szabó Dávid második kiadásban is megjelent *Kisdéd Szó-tárát*.⁵³ Forgatta Pray György és Fridvalszky János külön fel nem sorolt műveit is, míg a magyar nyelv korabeli megújításáról negatív véleményt alakított ki.⁵⁴

⁵⁰ Szó szerinti fordításban: megfertőztetett a tudománnyal.

⁵¹ A megadott bibliográfiai hivatkozás pontos. KALMÁR, Georg: *Grammatikalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache*. Wien, 1774.

⁵² Az idézett hivatkozás pontos. HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum [...] II*. Viennae, 1776. 274–275.

⁵³ Vö. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 82–85; BARÓTI SZABÓ DÁVID *Kisdéd szó-tárának* második kiadása Kassán 1792-ben jelent meg (Ellinger J.).

⁵⁴ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 84–87.

Munkájának két utolsó fejezetét a jegyei plébániai könyvtár leírásának szentelte. A *De Bibliotheca Parochiae* című, VII. paragrafus (= rész) elején azonban a címmel ellentétben mindössze egyetlen mondatot szánt a könyvtár leírásának. Mint írja, nem vállalkozik arra, hogy minden kötetet felsoroljon, csupán két, véleménye szerint ritka művet fog bemutatni: „[...] duos venerandae raritatis possidemus; Concionatorem unicum, missalis Librum alium. Paragrapho hoc de concionatore breviter; fusiusque de Missali paragrapho sequenti verba faciemus”.⁵⁵ Az idézet figyelemre méltó: a továbbiakban Bartalis valóban mindössze két, aprólékosan leírt raritásról tesz említést. Egyetlen szót sem szól a mű végén lábjegyzetben említett, 1484-ben Nürnbergben kiadott, magyar nyelvű cantilénát tartalmazó nyomtatványról, sem pedig arról, hogy ezt a *Notitia* kéziratának lezárása után fedezte volna fel.

Bartalis szándékolt titokzatossággal övezte a bemutatásra kiválasztott köteteket. Így például nem közölte a jegyei plébánián őrzött prédikációs könyv nyelvét, s azt állította, hogy szerzőjének nevét nem tudta azonosítani. S bár kereste, ki lehetett a szerző, levelezett is ennek kapcsán meg nem nevezett személyekkel, de nem járt sikerrel. A „liber concionatorius”-ról mindössze annyit tudunk meg, hogy az nyomtatvány, két kötetű van, s az egyik a vasárnapi, a másik az ünnepnap predikációkat tartalmazza. Nyelvészeti érdeklődésének engedve Bartalis kigyűjtötte belőle azokat a régi magyar szavakat és kifejezéseket, amelyek felkeltették kíváncsiságát. A betűrendbe rendezett szavak mellé odaírta a véleménye szerint megfelelő értelmű, korabeli kifejezéseket is (például: „Aldomás, usurpat loco áldás [...] Almosna, h. alamisna / Ben, h. bö. [...]).⁵⁶

A 84–85. oldalon annyira beleélte magát az autodidakta nyelvészkedésbe, hogy plébániatörténete latin nyelvét hirtelen magyarra váltotta. Magyarul formált véleményyt a predikációs könyv írójának magyarságáról a ’pór’ és a számára ismeretlen értelmű ’piritskenni’ kifejezés kapcsán, s a meg nem nevezett szerzővel szembeállítva ítélte el kora nyelvújítóit:

„Jobb volt biz ő mint a mostani föld abrosz, mindenesség, szelid tudományok, s több ezekhez hasonló szóknak bárd nélkül való faragói. De eztet abba hagyván, mit tégyen valakin piritsket venni? Meg-vallom igazán: hogy én nem értem, kérem, tanítson-meg a ki tudja.”

Toldy 1857-ben megjelent tanulmányából tudjuk, hogy Horvát István Telegdi Miklós 1577–1578-ban megjelent predikációgyűjteményével azonosította a jegyei plébániai könyvtár Bartalis által bemutatott predikációs könyvét.⁵⁷ Telegdi predikációinak címlapján azonban ott olvasható a szerző neve: „iratot Telegdi Miklóstul, Esztergami praepostul”, s a címlapról nem hiányzik a teljes impresz-

⁵⁵ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 78.

⁵⁶ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 78–88.

⁵⁷ Vö. 31. jegyzet.

szum sem.⁵⁸ Ezek után azt feltételezhetnénk, hogy a Jegenyén őrzött Telegdi-prédikációk mindkét kötetének elveszett a címlapja. Ezt azonban sem Bartalis, sem a Horvát István előadását jegyzetelő Kecskeméthy Csapó Dániel nem rögzítette, s arról sem emlékeztek meg, hogy – a Bartalis szerint hiányos missaléhoz hasonlóan – Telegdi „hiányos” prédikációs-könyvét is kiselejtezték volna a gyulafehérvári püspöki könyvtárból.

A „hét pirichket vegének raita” kifejezés ismeretére és használatára Telegdin kívül mindössze egyetlen példa ismert a régi magyar irodalomból.⁵⁹ Ez a körülmény kétségen kívül azt bizonyítja, Bartalis valóban az 1577–1578-ban Bécsben és Nagyszombatban kinyomtatott Telegdi-féle prédikációkat tartotta a kezében.

A Bartalis által kritizált újonnan alkotott szavak közül a nyelvújítási szótár a ’föld abrosz’ kifejezést a 19. század elejéről ismeri, a ’szelid tudományok’-kal nem foglalkozik, a ’mindenesség’-et pedig Révai Miklóstól említi 1787-ből.⁶⁰ Ezek szerint tehát Révaival lett volna elégedetlen Bartalis?

A könyv VIII., utolsó paragrafusa a jegenyei plébánia másik ritka kötetéről szól, *De Libro Missali* címen. A Telegdi-prédikációkhoz hasonlóan ez is papírnymotvány, amelynek nagyobb kezdőbetűit kézzel kiszínezték.⁶¹ A kötet leírásából nyilvánvaló, hogy az eleje csonk, ezért a kalendárium rész március hónappal kezdődik. A március 19-i Szent József ünnepnél Bartalis említi, hogy „calamo scriptum est”, majd az ide tartozó a) jegyzetben ebből arra következtet, hogy a kötet régi lehet, mivel Szent József ünnepét 1516-ban rendelték el.⁶² A kalendárium-rész május 30-i „inventio dextrae S. Stephani regis” ünnepéhez tartozik a b) jegyzet, benne az állítólagos 1484. évi nyomtatvány említésével.⁶³

A missale kalendárium-része után Bartalis így folytatja az ismertetést: „Ante Dominicam primam Adventus titulus Libri Missalis nostri iste ponitur: Incipit ordo Missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum cum quibusdam officiis novis”,⁶⁴ majd bevallja, ennek a kötetnek az impresszum adatait sem tudta azonosítani. A missale Szent Istvánnal kapcsolatos szövegeit Bartalis folyamatosan közölte, köztük a *De Sancto Stephano rege* című oratiót is, „Deus qui beatum Ste-

⁵⁸ TELEGDI Miklós: *Az evangeliomoknak [...] magyarázattyanac elseo resze [...]*. Bécs, 1571. Apffl; Uő.: *Az evangeliomoknak [...] magyarázattyanac masodic resze [...]*. Nagyszombat, 1578. Telegdi M.

⁵⁹ GÁCSER József: *Telegdi Miklós nyelve különös tekintettel a mondattanra*. Bp. 1905. /Nyelvészeti Füzetek 18./ 20.

⁶⁰ SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára. I–II*. Bp. 1902–1908. itt: I. 99, 224.

⁶¹ Litteras initiales majores manu pictas exhibet. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 88.

⁶² Antiquus igitur est Missale nostrum Festo S. Josephi, Anno MDXVI. Instituto. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 89, 122.

⁶³ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 89, 122–123. A cantilena négy sorának közlését a következő megjegyzés követi: „Perperam itaque tributur Cantilena haec Cl. Viro Soc. Jesu, Sacerdoti Francisco Faludi Anno MDCCIV. Nato. Hórányi pag. 661. Tom I.”

⁶⁴ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 91.

phanum regem nostrum et confessorum [...]” kezdettel. A 122. oldalon a *Notitia* főszövege az „Atque ita terminatur Missale nostrum” mondattal ér véget.

A Bartalis-féle latin misekönyvet Dankó József azonosította az idézett „Incipit ordo Missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum” szövegrész alapján.⁶⁵ Az általa meghatározott *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum* (Verona, 1480) több példányban ismert a magyarországi közgyűjteményekből, s tartalmi jegyei azonosak a Bartalis által leírtakkal.⁶⁶ Az „Inventio dextre. s. stephani regis”-ünnep csak a missale kalendáriumában szerepel, Szent István király miséje pedig a 282. folián.⁶⁷

Bartalis sehol sem hozza kapcsolatba a veronai missalét és a lábjegyzetben hivatkozott 1484. évi nürnbergi nyomtatványt. A már Kazinczy által számon kért ’possidemus’ igealak más, többes szám első személyben használt igével együtt többször előfordul a *Notitia*-ban. Értelme a szöveggörnyezet tükrében minden alkalommal egyedül és kizárólag a jegenei plébániára vonatkozik. Ahogy a plébániához tartozó földek, javadalmak sem, úgy a plébániai könyvtár egyetlen darabja sem volt Bartalis Antal saját tulajdona. A Telegdi-féle prédikációs köteteket és a veronai *Missalét* ezért szállíttathatta feltehetően a régi könyveket kedvelő Batthyányi püspök a *Notitia* megjelenése után, Bartalis betegsége előtt vagy azt követően a gyulafehérvári püspöki könyvtárba.

Kérdéses, vajon miért selejtezték ki onnan 1828-ban a *Notitia* leírása szerint ép, tiszta papírra nyomtatott, kézi festésű iniciálékkal díszített⁶⁸ missalét? A kopottság vagy a hiányosság egy Bartalis következtetése szerint is 1516 előtt nyomtatott kötetnél aligha lehetett indok. Nagyobb súllyal eshetett latba az, hogy – mint a Toldy által idézett, Horvát István egyetemi előadásán készített jegyzetből ismert – Bartalis ebbe a missaléba jegyezte be az 1484. évi magyar nyelvű nürnbergi nyomtatványra vonatkozó ismereteit. Feltételezhetjük, hogy Bartalis missale-beli bejegyzése tartalmazhatott olyan részletet, amit az erdélyi püspök 1828-ban, amikor már Horvát István, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós és talán mások is érdeklődtek Bartalis Antal hagyatéka iránt, nem kívánt megosztani senkivel. Itt jegyzem meg, hogy a *Notitia* az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, egyik 1999-ben általam használt példányában is volt egy kézírásos bejegyzés, amit 2004 októberében már nem lehetett elolvasni, mert időközben kiradírozták.⁶⁹

⁶⁵ DANKÓ József: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Bp. 1893. 402.

⁶⁶ *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*. Impressus Verone vigesima septima augusti M.CCCC.octogesimo [Pierre Maufer]. Használt példány, Bp. Egyetemi Könyvtár, Inc. 76; Inc. 76a.

⁶⁷ *Missale... i. m.* (66. jegyzet) fol. 3r, 7r, 282r–v.

⁶⁸ [...] impressum est in charta solida, ad regalem adcedente, Litteris, a caractere gothico parumper deflectentibus, sive numeris marginalibus. Litteras initiales majores manu pictas exhibet. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 88.

⁶⁹ A példány jelzete: 809031. A bejegyzés szövege a címlap előtti előzéklapon: „Szerzője (Auctor) Bartalis Antal. Nevezetes m. irodalmi szempontból a 122. lapon álló jegyzete, mely szerint birta az 1484-ben nyomtatott legrégebb magyar nyomtatványt Sz. István jobb kezéről szóló éneket”.

A *Notitia* idézett lábjegyzetében Bartalis Faludi kapcsán Horányi Elekre utalt. A hivatkozás pontos, mert valóban a *Memoria Hungarorum* első részének 661. oldalán kezdődik a Faludi Ferencről készült szócikk. Ez a hivatkozás mégis homályos. Mit akart itt Bartalis tudatni? Azt, hogy a Faludinak tulajdonított vers nincs ott a művei felsorolásában? Nem valószínű, hiszen Horányi más Faludi-verseket sem sorolt fel a szócikkben, s nem foglalkozott az 'Ó, dicsőséges Szent Jobb kéz' kezdősorú vers szerzőségével sem.

Ezek után érdemesnek tűnik megvizsgálni a *Notitia* könyvészeti és további tartalmi jellegzetességeit. A címlapon – a barokk nyomtatványok sajátosságaitól eltérően – a cím és a szerző („*Notitia Parochiae Jegenyensis. Auctore Parocho Loci.*”) közlése rövidebb terjedelmű, mint az impresszum („*Claudiopoli, Sump-tibus Authoris, et Typis Martini Hochmeister, C. R. Dicast. Typograph. Et priv. Bibliopolae, 1794.*”). Bartalis saját költségén, a szerző nevének elhallgatásával adta ki művét, ismeretlen példányszámban. Volt-e oka nevének elrejtésére? A mű eddig áttekintett tartalma alapján éppen ellenkezőleg: egy saját pénzen kiadott nyomtatványban a szerzői név hangsúlyozásának, kiemelésének lett volna értelme. A kötet egy kisebb település plébániájának a történetét dolgozza fel. E kiadvány-típus nem volt gyakori a 18. század végén, mégsem állítható, hogy egy történeti érdeklődésű plébánosnak emiatt titkolnia kellett volna saját nevét. A nyomtatvány címe nemcsak rövid, hanem szokatlan is. Itt érdemes megemlíteni, hogy a Szent Jobb ereklye 1771. évi translációját kísérő nyomtatványok közül a *Rövid tudósításnak* megfelelő latin nyelvű nyomtatvány címe is hordozza a 'notitia' kifejezést: *Brevis notitia*.

A címlap hátoldalán plébánia-monográfiához nem illő, kétes értelmű mottó olvasható: „*Miscebis sacra profanis. Horatius*”. Különlegesség az is, hogy a „*Venerabili Clero Magno Principatus Transilvaniae*” kezdetű bevezető szövege hiányzik, a lap a megszólítás után teljesen üres. A következő oldalra került az imprimatur, ennek dátuma „*Die 18-va April. 1793. Claudiopoli*”. E szokatlan elrendezésű és tartalmú keretszövegek után rövid, két oldal terjedelmű bevezető áll, „*Fratres!*” megszólítással. Ebben a nevét továbbra is elrejtő szerző sajátos módon épp azt hangsúlyozza, hogy a művet „ő” írta („*a me scripta est*”) és célja az elrejtett dolgok világosságra hozatala („*res sepultas in lucem reducere*”). A bevezető végén újabb, a szerző aláírását nélkülöző dátum olvasható: „*III. Nonarum Martii. Anno. MDCCXCII.*” (1792. március 5.).

A mű keretszövegeihez tartozik a „*Reliquos errores L. B. facile emendabit*” mondattal végződő Errata-lapot megelőző két oldal is a nyomtatvány végén, rajtuk a szerző nem titkolt örömét kifejező, következő latin–magyar nyelvű szöveggel:

„*Dum heic [!] Opusculo ultimam manum imponere vellem, perferuntur ad me Litterae erectae Claudiopoli Societatis eruditae, quas post talem qualem Notitiam Parochiae, ut Parochus quoque quadantenus nosci queat, citra tamen omnem ambitionem adpono, ita conceptuas:*

'Tisztelendő Ur!

A Romai Birodalomnak közép Dáciában lett Eredetéről, és el-enyészéséről, írott betses Munkáját a Tisztelendő Urnak meljel Társaságunkat meg-ajándékozni nem saj-

nállotta, szíves köszönettel el-fogattuk. Ebben Hazánk díszére tett fáradozásait, a Ré-
giségeknek Munkálkodásait Társaságunk illendőben meg-jutalmazni nem tudgya,
hanem azt határozta-meg iránta. Hogy nem sokára egybe gyűléseinek annak közönsé-
gesen való fel-olvasása légyen Tárnya, hogy így ezen érdemes Könyvnek Irója ditsiretes
Tudományairól, s elmébéli tehetségeiről közelebb meg-esmértetvén érdeme szerint
betsültethetnék, e mellett pedig a Társaság-is Tudományi Tárházába a Kintsetskéket
szedegethesse belőle.

Örömmel értettük e'mellett kedves Társunktól, a Tiszteleendő Urnak Társaságunk
Tagjaivá lenni kívánó szándékát, melyet annyival-is inkább el-fogadni, és személje-
sen szerentsénk lévén, annak modgya szerint teljesíteni-is kívánunk, mentől bizonyo-
sabban meg-vagyunk arról győződve, hogy egy illy Érdemes Tagban a Társaság jö-
vendő béli hasznát dupláson fel-találni éppen nem kétségeskedhetik.

Kolosvár 27. Martius 1792.

Titulus hic erat: Tiszteleendő Bartalis Antal jegenyei Plebanus Urnak Jegenyébe.

A Társaság Tagjai.

Ego plura non addam, siquidem succurrit illud Horatianum.

---- Tacitus pasci si posset corvus, haberet

Plus dapis, ei rixae multominus invidiaequo [recte: invidiaeque].

Libr. I. Epist.⁷⁰

A *Notitia* záró részének ismeretében a bevezető megszólítottjai („Fratres”) feltételezésem szerint nem lehettek mások, mint a kolozsvári szabadkőművesek, akik közé Bartalis első nyomtatott munkájának megjelenését (1787) követően tartozni kívánt. Őket ajándékozta meg első, 1787-ben Pozsonyban kinyomtatott munkájának egy példányával és köszönő levelüket beleszerkesztette az 'ultima manus' állapotában lévő újabb kézírata végére. E mű eredeti, első előszavát fejezhette be Bartalis 1792. március 5-én. A kiadvány két bevezető megszólítása és azok elhelyezése jelzi, hogy a szerző az erdélyi papsághoz intézett előszót valószínűleg az utolsó pillanatban kihagyta és újat írt a kolozsvári „Societas Erudita” tagjaihoz. Valószínű az is, hogy az imprimaturt az eredetileg egyszer már lezárt kézíratra kérte és kapta meg 1793. április 18-án. Ezt követően azonban az „omnem ambitionem adpono” érzésétől hajtva, mint időközben (1792. március 27-e után) a szabadkőművesek közé újonnan felvett tag, leghagyhatta nevét a címlapról, beleszerkesztette a kéziratba a kétértelmű mottót, kicserélte a bevezetőt, s a plébánosok névsorában saját neve után illesztette a már említett Horatius-idézetet. Minden bizonnyal ugyanettől az ambíciótól, a Társaságon belüli elismerés vágyától hajtva készítette el a mű 122. oldalán megjelent lábjegyzetet a cantilenáról. Ebben közölte a *Rövid tudósítás* egyik magyar nyelvű kiadásából az „Ó, dicsőséges Szent Jobb kéz” kezdetű 'Új Enek' nyelvtörténeti ismeretei segítségével archaizált ortográfiájú első négy sorát. Legvégül pedig – mintegy korábbi műve elismertségének bizonyítására és dicsekvésképpen – megjelen-tette a kolozsvári szabadkőművesektől kapott levelet.

Feltételezhető továbbá, hogy a Bartalis által közölt levél nyomán a kassai pá-holyban Orpheus nevet viselő Kazinczy is rábukkant Bartalis „titkára” szabad-

⁷⁰ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 126–127. A szállóigévé vált Horatius-idézet pontos helye: Epistulae 1.17.50.

kőműves kapcsolatai segítségével. Ezért írta be a névtelenül megjelent 1807-es felhívása után Sándor István 1803-ban megjelent *Magyar Könyvesházába*⁷¹ a „De ez az Ének nem régi, hanem csak egy jádri elmének mostani költeménye” megjegyzést.⁷² Ahogy az erdélyi püspök 1828-ban a jegenyei *Missale* „kiselejtezésével” egy katolikus pap tudományos eltévelyedését kívánta palástolni, úgy Kazinczy egy túlzott ambíciójú szabadkőműves társának hibáját titkolta el azzal, hogy a cantilenáról megtudott igazságot nem tette közzé nyomtatásban. Kazinczyhoz hasonlóan a cantilenával először foglalkozó Schedius Lajos (1802) is tagja volt a neves irodalmárokat tömörítő, „Az Égő Bokorhoz” nevű kassai páholynek. Még egyszer ő sem firtatta a cantilena „titkát”.⁷³

A leírtak szorosan kapcsolódnak az erdélyi szabadkőművesség 18. század végi történetéhez. Mint említettem, Bartalis első nyomtatott munkájának címlapelőzőkén egy Mitrász fogadalmi szobor képe látható. A bikán ülő Mitrászt a töredékes szobron egy nehezen felismerhető skorpió és egy kutya fogja közre.⁷⁴ Ismeretes, hogy a szabadkőművesség éppen a Mitrász-kultuszban kereste egyik gyökerét.⁷⁵ Nem véletlen, hogy a kolozsvári páholy örömmel fogadta az ajándékkönyvet, s összejövetelükön felolvasták. A *Notitia* előszavának címettjei a 'Fratres', s köztudomású, hogy a szabadkőművesek hívják egymást 'Testvérek'-nek. Másrészt ők azok, akik a szellemi világosságot keresve különösen kedvelték a fényszimbolikát; ők a „fény fiai”, akik szívesen hoztak létre „Világosság” elnevezésű alapszervezeteket a 18. században.⁷⁶ E szimbolikával Bartalis is élt a nekik címzett előszóiban, amikor munkája célját így határozta meg: „res sepultas in lucem reducere”.⁷⁷

Az Erdélyben már működő brassói, nagyszebeni, csíkszeredai és sepsiszentgyörgyi páholyok után 1782-ben Fritsi Fekete Ferenc gróf Bánffy György kormányzótól kért és kapott engedélyt új páholy alapítására Kolozsvárott. A máig ismeretlen nevű kolozsvári páholy tagjaihoz a város piarista tanárain kívül csatlakoztak a kolozsvári és a környékbeli katolikus és protestáns lelkészek is. A páholy „lelke” Aranka György volt, akinek vezetésével több tudományos társaságot hoztak létre, így a 'Történelmi Társaság'-ot és a 'Nyelvvédő Társaság'-ot.⁷⁸ Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság megalakulását a bécsi udvar – a német nyelv védelme miatt – sokáig feleslegesnek tartotta. Ismeretes, hogy Aranka György az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és a Kézírások Társasága (Kéziratkiadó Társaság) megalapítása érdekében 1791-ben támogatást kért Bánffy Györgytől. A társaságok

⁷¹ Győr, Streibig J.

⁷² Vö. 37. jegyzet.

⁷³ SCHEDIUS: *i. h.* (10. jegyzet); BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *A szabadkőművesség kézikönyve*. Bp. 2001. Heraldika Kiadó, 107–111.

⁷⁴ BARTALIS: *i. m.* (46. jegyzet).

⁷⁵ BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 5.

⁷⁶ BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 5, 50–55.

⁷⁷ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) (*)_{3v}.

⁷⁸ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Szabadkőművesi páholynévsorok Kelet-Magyarországból*. = Névtani Értesítő (16.) 1994. 56–65, itt: 60–61.

próbatársaságok formájában 1791-ben Kolozsváron és Marosvásárhelyen jöttek létre. A Kézíráskor Társasága munkájának érdemi része 1792-ben, a társaság második gyűlésével kezdődött el. A szélesebb érdeklődést kiváltó Nyelvmívelő Társaság első alakuló gyűlését 1793. december 3-án tartotta Marosvásárhelyen, elnökének Bánffy Györgyöt tekintette. Tényleges munkát 1794 tavaszától,⁷⁹ éppen Bartalis *Notitiája* megjelenésének évétől folytatott. Bartalis neve a Nyelvmívelő Társaság „hasznavehető munkás tagjai” névsorában éppúgy nem található meg, mint a tagok úgynevezett „általános jegyzék”-ében,⁸⁰ s a Kéziratkiadó Társaság 1794. február 18-i tagnévsort rögzítő listáján sem szerepel.⁸¹ A két társaság fennmaradt teljes levelezésanyaga még kiadatlan. A kiadott levelek⁸² formája⁸³ és tartalma⁸⁴ azonban szintén arra utal, Bartalis nem a teljesen nyíltan működő és levelező Nyelvmívelő Társaság tagja lehetett, hanem a kolozsvári szabadkőműves társaságé. Az utóbbiba – mint minden szabadkőműves társaságba – a belépni szándékozót érdemei alapján egy társaságbelinek fel kellett terjesztenie, úgy, amint arról a Bartalis által közölt levél is tanúskodik.

Az eredetihez képest átalakított kéziratot Bartalis az ugyancsak szabadkőműves Hochmeister Mártonnal nyomtattatta ki. Hochmeister a nagyszebeni „Szent András, a három tengeri levélhez” elnevezésű páholy tagja volt.⁸⁵ A nagyszebeni páholy működését a páholy határozata értelmében 1789. március 25-től szüneteltették („elaltatták”), de 1796-ig továbbra is voltak összejöveteleik, éppen Hochmeister házában,⁸⁶ akinek nem lehetett ellenére Bartalis 1793-ban imprimaturt kapott kéziratának utólagos módosítása – vagy talán nem is tudott arról.

Amennyiben igaz a feltételezés, a *Notitia* mindezek alapján nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem az eredeti dokumentumokban nem túlságosan bővelkedő 18. századi magyarországi szabadkőművesség történetének is egyik fontos forrása.

⁷⁹ Aranka György *erdélyi társaságai*. Vál., bev., jegyz. ENYEDI Sándor. Bp. 1988. Szépirodalmi Könyvkiadó, 9–39; vö. BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 106–107.

⁸⁰ JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság*. Bp. 1884. (Külön lenyomat a Figyelő márciusi füzetéből), 35–38.

⁸¹ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 150–152.

⁸² L. például JANCsó Elemér: *Aranka György levelezése*. Kolozsvár, 1947.; Uő.: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955.; ARANKA: *i. m.* (79. jegyzet).

⁸³ A levélíró és a címzett neve, valamint titulusai mindig konkrétak, a „fratres” megszólítás egyszer sem fordul elő.

⁸⁴ A levelekben például az említett személyek neveit kiírják, a dátumokat és a helyszíneket nem titkolják, pontosan adatozzák.

⁸⁵ BERÉNYI: *i. h.* (78. jegyzet) 61, 63.

⁸⁶ BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 100.

A Szent Jobb-kultusz a 15–18. században

A cantilena szöveggörnyezetében eddig nem vizsgálták a Szent Jobb ereklye kultuszának történeti kronológiáját. Ismeretes, hogy az ereklye történetéről és kultuszáról a középkorból éppúgy kevés adat áll rendelkezésre, mint a 16–18. századból.⁸⁷ A 15. század utolsó harmadában a Szent Jobb ünnepe az esztergomi egyházmegye részére készült liturgikus nyomtatványokban rendszeresen piros betűs ünnep. Önálló miséjének szövege először 1484-ben jelent meg a nürnbergi Anton Koberger nyomdájában készült *Missale Strigoniense* lapjain. Ebben az „inventio dextre sancti regis Stephani” (május 30.) ünnep liturgiájához tartozik az 1771. évi Szent Jobb nyomtatványokban is megjelent oratio, valamint a Szent István király életéről szóló „Corde voce mente pura”⁸⁸ kezdetű szekvencia. Az utóbbiban – éppúgy, mint az 1771 előtt megjelent további magyar nyelvű himnuszokban – egyetlen szó sem esik az ereklyéről.⁸⁹ A Szent Jobb ünnepére ugyanazok a himnusz(ok) szolgáltak, mint Szent István ünnepének nyolcadára.⁹⁰ Az ugyan-csak 1484-ben megjelent *Breviarium Strigoniense* liturgikus szöveg nélkül, mindössze a kalendárium részben tartalmazza az ünnepet.⁹¹

Néhány évvel később, Laskai Osvát 1497-ben kinyomatott egyik Szent Istvánról szóló prédikációvázlatában az olvasható, hogy az ereklye kultusza Székesfehérvár kivételével lehanyagolt, „festum [...] moderna consuetudo non colit”.⁹² Josse Clichtove flandriai teológus 1516-ban megjelent himnuszgyűjteményébe mindössze egy Szent István királyról szóló himnusz került be, a Szent Jobbot azonban ez sem említi („Gaudent coeli nova luce”).⁹³ Ha hihetünk a felsorolt adatoknak, a 15. század második felében Magyarországon nem volt jelentősebb kultusza az ereklyének. Az egyetlen egyházmegyére kiterjedő liturgikus tisztelet nem indokolta, hogy egy szokatlan tartalmú, mindössze oratiót és szekvenciát tartalmazó, önálló nyomtatványt jelentessenek meg a korban teljesen szokatlan módon, magyar nyelven.

Az ismeretlen körülmények között Raguzába jutott ereklye csak röviddel a török kiűzése előtt vált ismét fontossá. I. Lipót császár 1684-es próbálkozása az erek-

⁸⁷ KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR: *Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában*. In: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére*. Szerk. ROZSONDAI MARIANNE. Bp. 2002. Argumentum Kiadó, 103–134; KNAPP ÉVA: „Gyönyörű volt szál alakja” *Szent István ikonográfiája a sokszorosított grafikában*. Bp. 2001. Borda Antikvárium, 54–74.

⁸⁸ Vö., CSANÁD BÉLA: *Szent István király arca a magyar breviáriumokban*. = Teológia 1970. 214–219.; MEZEY LÁSZLÓ: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp. 1979.

⁸⁹ *Missale Strigoniense*. Nürnberg 31. aug. 1484. Anton Koberger, fol. CXXIX/v, 212v–213r.

⁹⁰ Így pl. az 1508-ban megjelent *Missale Strigoniense*-ben (Wien 1508 Joannes Winterburger) is ugyanez a szekvencia található (234v).

⁹¹ *Breviarium Strigoniense*. Nürnberg, 1484. Georg Stuchs pro Theobaldo Feger.

⁹² LASKAI OSVÁT: *Sermones de Sanctis Biga Salutis intitutati*. Hagenau, VI. Kal. Aug. 1497. Heinrich Gran pro Johann Rynmann, Sermo LXXVII, fol. 254v.

⁹³ CLICHTOVEUS, JODOCUS: *Elucidatorium ecclesiasticum*. Paris, 1516. H. Stephanus, fol. 65r–66r.

lye megszerzésére nem járt sikerrel. 1706-ban Raguzában új tartóba helyezték a Szent Jobbot, majd a 18. századi prédikációkban rendszeresen megemlítték az ereklyét a Szent Korona, Szent István király és az ország valamikori gazdagsága toposzainak szöveggörnyezetében.⁹⁴

Mária Terézia legitim hatalmának erősítésére 1771-ben Raguzából Bécsbe, majd Budára szállíttatta az ereklyét. Ezzel párhuzamosan elrendelte önálló liturgikus ünneplését és 1773-ban pápai rendeletet eszközölt ki a május 30-i Szent Jobb megtalálása ünnep visszaállítására. Ekkor – az ereklye tiszteletének népszerűsítésére – hirtelen megnőtt a Szent Jobb-ábrázolások száma,⁹⁵ s tudományos munkák,⁹⁶ prédikációk,⁹⁷ valamint rövid terjedelmű, füzetes összeállítások jelentek meg több nyelven.⁹⁸

⁹⁴ *Josephus a S. Maria. Festivale Tyrnaviense.* Tyrnaviae, 1743. Typ. Acad. S. J., 213–220; CSETE István: (ford.) GYALOGI János: *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae. Tudni-illik [...]*, Karsa [!], 1754, 175–216.

⁹⁵ KNAPP-TÜSKÉS: *i. h.* (87. jegyzet), 66–69.

⁹⁶ PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divis Stephani primi Regni Hungariae Regis.* Kézirat. Budapesti Egyetemi Könyvtár, G 123; Uő.: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divis Stephani primi Regni Hungariae Regis.* Vindobonae, 1771 J. J. Trattner.

⁹⁷ KOZMA Ferentz: *Ditsőült Szent István első apostoli magyar királyunknak ép romlatlan Szent Jobbja [...]*. Buda, [1771.] Landerer; GONDOLA, Joseph Franz: *Lobrede von der ohnversehten Rechten Hand [...]*. Preßburg, [1771.] J.M. Landerer.

⁹⁸ Az 1771-től kinyomtatott Szent Jobb-áhitati művek típusait és kiadásait eddig még nem vette számba senki. A tartalmuk alapján négy csoportba osztható aprónyomtatványok a következők:

I. Rövid tudósítás – Kurzer Unterricht – Brevis Notitia (Az első kiadások címe: *Rövid tudósítás* ajtatos imádsággal, és énekkel egygyütt, Szent Istvánnak Magyarország első apostoli királyának ditsőséges Jobb-kezéről Mellyet Felséges, és Apostoli Királyné Aszszonyunknak különös buzgó-sága Ráguzából Hazánkba vissza hozott, és Budán az Udvari Templomban közönséges tiszteletre ki-tett; *Kurzer Unterricht [...]* zur öffentlichen Verehrung in der Schloßkirche zu Schönbrunn aus-gesetzt, nachhin aber in die Schloßkirche nacher Ofen übersetzt werden wird; *Brevis Notitia* cum pia oratione, ac hymno de gloriosa detera S. Stephani, Hung. Regis Apostolici, quam Augustissimae Imperatricis, ac Reginae Nostrae Apostolicae singularis pietas Ragusa in Patriam reduxit, et Budae in Templo Arcis Regiae publicae Venerationi proposuit. Tartalma azonos a magyar királyi kancellá-rían meghatározott és elfogadott szövegegyüttesekkel.)

Kiadás nyelve:	Megjel. hely:	Megjel.:	Nyomda:	Használt példány:
magyar	Bécs	1771	Trattner	OSzK (= Országos Széchényi Könyvtár), MOL(=Magyar Országos Levéltár)
latin	Bécs	1771	Trattner	OSzK
német	Bécs	1771	Trattner	OSzK
magyar	Pest	1771	Eitzenberger	OSzK
magyar	[Buda]	1771	Landerer	FSzEK (= Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)
német	Pozsony	1771	Landerer	OSzK
német	Buda	1771	Landerer	OSzK

A Kancelláriai Levéltárban fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint 1771-ben a kultusz társadalmi méretű felélesztésére és népszerűsítésére szánt aprónyomatványok jelentek meg először. Tartalmukat körültekintően állították össze és

német	Győr	1771	Streibig	Pannonhalma (= Főapátsági Könyvtár)
latin	Bécs	1772	Trattner	OSzK
német	Bécs	1772	Trattner	OSzK
latin	Buda	1779	Landerer	Székesfehérvár (= Püspöki Könyvtár)
magyar	Buda	1780	Landerer	OSzK
magyar	Buda	[1790]	Univ.	OSzK, BEK (= Budapesti Egyetemi Könyvtár)
magyar	Buda	1797	Landerer	BEK
magyar	Buda	1819	Univ.	OSzK, BEK, FSzEK
magyar	Buda	[1830]	Landerer	OSzK
magyar	Buda	1832	Univ.	BEK
magyar	Buda	1835	Gyurián, Bagó	OSzK
magyar	Buda	é. n.	Landerer	FSzEK

II. Ének – Kirchenlied (Csak egy éneket tartalmaznak, a magyar nyelvű ének kezdősorai: „Ditső István nagy Királyunk!”, „Oh dicsőséges szent Jobbkéz!”, „Adjunk tiszteletet Szent Királyunknak”; Az első kiadások címe: *Szent István királyhoz rövid ének; Kirchen-Lied, zur Verehrung des heiligen Stephans* [...]. Tartalma egyetlen, Szent István királyról vagy a Szent Jobbról szóló ének. Kezdősorok: „Ditső István nagy Királyunk”, „Lobe Gott mit Herz und Sinnen”, „Oh dicsőséges szent Jobbkéz”, „Adjunk tiszteletet Szent Királyunknak”).

Kiadás nyelve:	Megjelenési hely:	Megjelenési idő:	Nyomda:	Használt példány:
magyar	Buda	1771	Landerer	OSzK
magyar	Buda	1838	Gyurián, Bagó	BEK
magyar	Buda	1840	Gyurián, Bagó	OSzK
magyar	[Buda]	é. n.	ny. n.	OSzK
német	[Buda]	é. n.	ny. n.	OSzK
német	[Buda]	é. n.	ny. n.	FSzEK
magyar	Buda	1843	Gyurián, Bagó	FSzEK
magyar	Buda	1846	Gyurián, Bagó	BEK
magyar	Bécs	é. n.	Reiffenstein	FSzEK
magyar	Pest	1860	Beimel, Kozma	FSzEK
magyar	Szabadka	é. n.	Bittermann	OSzK

III. Imalapok (Csak rövid tudósítást és imádságot tartalmaznak. Tartalma rövid prózai tudósítás a Szent Jobb Bécsbe, majd Budára viteléről, valamint az 1484. évi nürnbergi *Missale Strigoniense* oratóija. Legtöbbször a Szent Jobb ereklje képi ábrázolása díszíti.)

Kiadás nyelve:	Megjelenési hely:	Megjelenési idő:	Nyomda:	Használt példány:
magyar, német	[Buda]	[1771]	ny. n.	magántulajdon
latin	[Buda]	[1771]	ny. n.	magántulajdon
magyar	Pozsony	[1771]	Patzko	OSzK
magyar	Buda	1778	Kir. Akad.	magántulajdon

azokat Mária Terézia is jóváhagyta. A fennmaradt levelezés minden valószínűség szerint galántai Esterházy Ferenc kancellár és galántai Fekete György alkancellár személyéhez kapcsolódik. Bécsben 1771. június 21-én kelt az a német fogalmazvány, amely meghatározza a Szent Jobb tiszteletére áhítati céllal magyar, német és latin nyelven kiadandó nyomtatványok tartalmát. A mintát és a forrást a Nürnbergben 1484-ben megjelent *Missale Strigoniense* Szent Jobb-miséjéhez tartozó szövegek adták: a Szent István jobbja megtalálásának ünnepéhez tartozó oratio („Gebett”) minden részletében megfelelt a három nyelvű közlésre. A már 1484-ben ehhez tartozó himnusszal („Kirchen-Hymnus”) kapcsolatban azonban nehézséget okozott, hogy az nem tesz említést az ereklyéről. Ennek ellenére a latin és a német nyelvű nyomtatványokba ezt a két szöveget szánták – a latin himnuszt ugyanis lefordították németre. A magyar nyelvű nyomtatványban viszont a régi oratio magyar fordítása mellé egy másik, a fogalmazványhoz mellékelte énekszöveget („Gesang”) terveztek megjelentetni. Az ének tartalmát röviden összefoglalták, majd megállapították, ez valóban a Szent Jobbról szól, s ha az idő nem sürgetne, a magyar éneket le lehetne fordítani a másik két nyelvre is. Arról nem esik szó, hogy ki írta és honnan származik az ének. Végül a fogalmazvány összegzi, hogy Pray György milyen módon írhatna történeti disszertációt („historische Dissertation”) a Szent Jobbról.

A fogalmazványhoz három melléklet járult: a kinyomtatandó latin és német nyelvű áhítati mű kézírata, valamint a már kinyomtatott magyar nyelvű *Rövid tudósítás* (Bécs 1771 Trattner) egy példánya. A latin kéziratnak címe nincs, szövege a „De gloriosa Dextera S. Stephani Regis Apostolici ex Missali Strigoniensi, Anno M.CCCC.LXXXIV. Norimbergae impresso” megjegyzéssel kezdődik, majd az „Oratio” megjelölés után a fenti missaléból származó megfelelő szöveg következik. Ez után a „Hymnus de S. Rege ex eodem Missali” címet követően 14 versszakra osztva a „Corde, voce, mente pura” kezdetű szekvencia olvasható. A német nyelvű kézirat tartalma pontosan megegyezik a latinéval. Itt a Kirchenhymnus nem más, mint a latin szekvencia hét nyolcsoros strófára bontott fordítása, „Lobe Gott mit Herz und Sinnen” kezdettel. A melléklet végén egy-egy további rövid, „Ein andern Gebet” című, németre lefordított imádság olvasható, mindkettő forrása egy-egy misekönyv más-más Szent István ünnephez tartozó oratóija. Ezeket azonban áthúzták, ami jelzi, hogy kinyomtatásukat elvetették.

IV. A Szent Jobb körmenetek áhítati rendje (Címük: *Ritus sacer in devotione et processione S. Stephani I. Regis Hungariae observandus*; a bennük szereplő himnus kezdősora: „Corde, voce, mente pura”). Tartalma az ünnep áhítati rendje, az 1771-ben kinyomtatott megfelelő nyelvű imádsággal és énekkel.)

Kiadás nyelve:	Megjelenési hely:	Megjelenési idő:	Nyomda:	Használt példány:
német	Esztergom	1822	Beimel	FSzEK
latin	[Buda]	é. n.	ny. n.	BEK
latin	[Buda]	é. n.	ny. n.	BEK
latin	[Buda]	é. n.	ny. n.	BEK

A magyar nyelvű áhítati füzet tartalma bővebb a kéziratoss mellékletekénél: a címlap hátoldalán „Tudósítás” címmel a Szent Jobb Raguzából Bécsbe, majd Budára történt translációját foglalták össze prózában (2–3. lap). Ezt a tájékoztató szöveget lefordították németre és latinra, s mivel a latin és a német nyelvű himnusz nem a Szent Jobbról szólt, mellékeltek a latin és a német nyomtatványhoz. Így megoldották az „Ó dicsőséges Szent Jobb kéz” lefordításának gondját. A „Tudósítás”-t a „Szent István király / Dicsőséges Jobb-Kezének megtalálásáról-való régi, és még 1484-dik esztendőben Norimbergában nyomtatott. / Imádság. / Úr Isten, a Te Szenteidnek tsudálatos fényessége [...]” kezdetű szöveg követi (3. lap), majd minden magyarázat nélkül *Új ének* címen következik az „Oh! Dicsőséges Szent Jobb-Kéz” kezdetű, 22 versszakos ének (4–8. lap).

Ehhez az eddig ismeretlen levéltári forráshoz kiegészítő megjegyzések is tartoznak latin nyelven, 1771. június 25-i keltezéssel, amelyek lényegében helyben hagyják a német fogalmazvány tartalmát. A gondosan előkészített felterjesztést maga a kancellár készült átadni Mária Teréziának. Az utolsó mondatból megtudjuk, hogy a kancellár személyesen bízta meg Pray Györgyöt egy rövid dissertatio gyors elkészítésével.⁹⁹

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvű *Új ének* valóban teljesen új volt, az ereklye translációjára – valószínűleg uralkodói megrendelésre – készült, s tervbe vették a lefordítását is, amely azonban idő hiányában elmaradt. Szerzőjéről nem emlékeznek meg, s róla Pray György sem ír egyértelműen. A magyar nyelven („patrio idiomate”) frissen, az 1771. évi translációra kiadott („edidere”), jezsuita eredetű („e nostris”) Szent Jobb-költevényekről („poetica”) csupán annyit árul el, hogy összesen három ilyen alkotásról tud: Faludi Ferenc Pozsonyban és Szerdahelyi József Bécsben szerzett ódájáról, valamint Molnár József Budán készített poemationjáról.¹⁰⁰ Valószínű, hogy az 1771-ben elsőként megjelent magyar nyelvű áhítati nyomtatványban a Bécsben élő Szerdahelyi József költeménye jelent meg, nevének feltüntetése nélkül. Sem a régi magyar nyelvemlékek iránt érdeklődő Pray György disszertációja, sem az 1771-ben elhangzott beszédek nem említenek semmiféle régi magyar Szent Jobb himnuszot.¹⁰¹ Nem találunk ilyet Simon Máté pálos szerzetes Kolárits Joachim collectaneája alapján a Pray-féle disszertációhoz készített kiegészítésében sem, mert ilyen nem is létezhetett.¹⁰²

⁹⁹ Magyar Országos Levéltár, Kancelláriai Levéltár A 39 Acta Generalia 1771. nr. 3690–1.

¹⁰⁰ PRAY: *i. m.* (96. jegyzet), 112.

¹⁰¹ L. 7, 8, 96, 97. jegyzet.

¹⁰² SIMON, Mattheus: *Supplementum ad Dissertationem [...] Georgii Pray de Dextra S. Stephani [...].* Vacii, 1797. A. Gottlieb.

*A Szent Jobb kultusz egyik elemének összekapcsolódása
Bartalis becsvágyával*

A Szent Jobb kultusztörténetének ez a vázlatos áttekintése nem támasztja alá a Bartalis által említett 1484-es magyar nyomtatvány létezését. A 15. század két utolsó évtizedéről, s már a korábbi évtizedekről sem mondható el, hogy a magyarság „óhajtva nézett” az ereklyére. A 15. századi Szent Jobb-ábrázolások alapján az ereklye ekkor valószínűleg nem kézfej volt, hanem Szent István meg nem osztott, teljes jobbja (felkar, alkar, kézfej).¹⁰³ Hogyan, miért vált mégis hihetővé az 1484-es nyomtatvány létezése?

Bartalis Antal – önéletrajza szerint – gyulafehérvári tanulmányai után Nagyszombatban tanult klerikusként.¹⁰⁴ Egyetemi évei az 1776 előtti időszakra datálhatók, s nagy valószínűséggel éppen Nagyszombatban élte át a jezsuita rend felosztatását. A Mária Terézia által frissen felélesztett Szent Jobb-kultuszt éppúgy ismernie kellett, mint az ezzel szorosan összefüggő, 1771-től kinyomatott áhítati füzeteket. Bartalis beszámolt arról is, hogy ismeri Pray György műveit.¹⁰⁵ Így minden bizonnyal elolvasta a Szent Jobbról szóló disszertációt és a *Missale Strigonienséből* itt közölt, 1484-ben Nürnbergben megjelent Szent Jobb-liturgia szövegét, s ismerte az egy évvel korábban, ugyancsak Pray által lábjegyzetben megjelentetett néhány sort a *Halotti Beszédből* és a Pray által kiadott *Margit-legendát*.¹⁰⁶ Saját nyelvészeti érdeklődése kapcsán megemlítette azt is, hogy forgatta Sajnovics *Demonstratióját*, amelyben megjelent a *Halotti Beszéd* Faludi-féle átirata és értelmezése.¹⁰⁷

Eszerint Bartalis mindazt ismerte a nyomtatásban megjelent régi magyar nyelvemlékek közül, amit 1794 előtt ismerni lehetett. Tudhatta, milyen nagy az érdeklődés e szövegek iránt, s talán tudott a Bessenyei György által *A Holmiban* közölt „rég magyarság”-ról,¹⁰⁸ a Sylvester János-féle régi ortográfiájú *Új Testamentum* részleteiről a *Mindenes Gyűjteményből*¹⁰⁹ és Kazinczy Ferenc 1790-ben az *Orpheus* első kötetében megjelent archaizáló verséről, a „Fekete szemű menyecske”-ről.¹¹⁰

¹⁰³ KNAPP-TÜSKÉS: *i. h.* (87. jegyzet), 110–114, 1–2. kép.

¹⁰⁴ 47. jegyzet.

¹⁰⁵ 54. jegyzet.

¹⁰⁶ Vö. 7. jegyzet.

¹⁰⁷ 8, 53. jegyzet.

¹⁰⁸ *Régi magyarság*. = A Holmi, Bécs, 1779. 106–111.

¹⁰⁹ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. Szent Jakab hava 11. nap, 51.

¹¹⁰ *Keresztes Bálint kedveséhez Tornai Margithoz, a Szent Földről. Kassán, szeptemb. 24dik 1789.* = *Orpheus*. Kiadta SZÉPHALMY Vintze. (1.) 1790. 184–190. A Kazinczy-féle Fekete szemű szép hölgyecske [...] sikerét bizonyítja, hogy szövege a kéziratok énekeskönyvekben is fellelhető. STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1842)*. Bp. 2002. Balassi Kiadó, Nr. 712, 767, 1202, 1255.

Ha mégsem ismerte volna a felsorolt ortográfiai archaizmusokat, tudjuk, hogy alaposan átforgatta Telegdi Miklós prédikációit, kigyűjtötte belőle a régi magyar kifejezéseket, s Kalmár György egyik munkáját tanulmányozva foglalkozott a magyar ortográfia sajátosságaival és megújításának kérdésével.¹¹¹

Milyen lehetett az a 15. századi magyar nyelvű nyomtatvány, amit – állítása szerint – Bartalis látott? Mindössze egy oratiót és egy cantilénát tartalmazott – azaz ugyanannyit, mint az 1771. évi aprónyomtatványok. A latin nyelvű lábjegyzet szerint: „Possidemus Orationem, et Cantilenam de Inventione dextrae S. Regis Stephani idiomae Ungarico Norimbergae Anno M CCCC LXXXIV. ditam [!].”¹¹² Ez a mondat az ’idiomate Ungarico’ kifejezés nélkül csaknem szó szerint megtalálható az 1771. évi latin nyelvű áhítati nyomtatványban is: „De gloriosa dextera S. Stephani Regis Apostolici, Ex Missali Strigoniensi, Anno M.CCC.LXXXIV. Norimbergae impresso. Oratio. [...] Hymnus. Ex eodem Missali. [...]”¹¹³ A kihagyott ’inventio’ kifejezés azt bizonyítja, Bartalis pontosan tudta, mi az, amiben különbözik az 1484-ben megjelent latin himnusz és az 1771-ben kiadott magyar *Új ének* tartalma.

A jegenei plébánia tulajdonában tehát nem egy 1484-ben megjelent ritka nyomtatvány volt, hanem néhány füzet a nagy példányszámban megjelent 1771-es aprónyomtatványok valamelyikéből. Egy 1484-ben megjelent magyar nyelvű nyomtatványt Bartalis minden bizonnyal az első helyen mutatott volna be a plébániai könyvtár raritásai közül, még akkor is, ha azt a *Notitia* kéziratának lezárása után fedezi fel. Ehelyett az 1771-es nyomtatványokból azok tartalmának összemosásával, személyes érdekeinek és becsvágyának megfelelően, koholt egy soha nem létezett 15. századi unikumot. Lábjegyzetben mintegy mutatványként közölte az *Új ének* első négy sorának archaizált változatát, s a végére odaillesztette az „etc.” rövidítést. Ez a szintén árulkodó rövidítés sem Bartalis leleménye: megtalálható mindegyik 1794 előtt megjelent *Rövid tudósítás*ban, s a szakaszonként ismétlődő refrén jelzésére szolgált.

A szövegarchaizálás Bartalis-féle teljesítménye szembesíthető az egykorúan rendelkezésre álló szövegekkel.¹¹⁴ Ezt az összevetést többen elvégezték. A cantilena minden szavát megvizsgálták – grammatikai érvek alapján például Szilády Áron¹¹⁵ – eredménytelenül. Régi magyar szövegből továbbra sem került elő a „genche” (kincse) szóalak és a legkorábbi magyar nyelvemlékekből továbbra is hiányzik az aposztróf (mel’et, nag’) használata.

A vizsgálatba újonnan bevont könyvészeti, kultusz- és kultúrtörténeti megfigyelések egyértelművé teszik, hogy Bartalis szöveggközlése szándékos koholmány.

¹¹¹ 51, 56. jegyzet.

¹¹² 63. jegyzet.

¹¹³ *Brevis Notitia [...]*. Viennae, 1771. J. Th. Trattner.

¹¹⁴ Vö. pl. PRAY: *i. m.* (7. jegyzet) 253–260.

¹¹⁵ SZILÁDY: *i. m.* (33. jegyzet).

Tudatos megtévesztés egy olyan időszakból, amikor folyamatosan napirenden volt a régi magyar nyelvemlékek keresése. A cantilena archaizált négy sora beilleszthető az archaizált magyar irodalmi szövegek tárának legszomorúbb kategóriájába, a tudományos elismertség érdekében koholt „tudós” hamisítványok közé.¹¹⁶ Eleve megtévesztő szándékkal készült, hosszú ideig félrevezette a tudományos közvéleményt, s a rá vonatkozó igazságot Bartalis nem tudta vagy nem is akarta tisztázni. Az utóbbi lehetőség mellett szól a *Notitia* több, érzelmeiktől túlfűtött gondolata, így például a Kalmár-féle ortográfia védelme („Quis poterit prohibere, ne sequamur <non tamen omnibus> orthographiam Cl. Viri Georgii Kalmár [...]”), a nyelvújítás szélsőséges megítélése és saját alaptanulmányainak bemutatása az „imbutus Litteris” kifejezéssel.¹¹⁷ Az sem zárható ki, hogy mindezek a megnyilatkozások és maga a cantilena Bartalis elmezavarának kezdeti tünetei voltak.

Bartalis Antalt egészen más elképzelés vezette, mint Csokonai Vitéz Mihályt, aki néhány évvel a *Notitia* megjelenése után a komikum, a vígeposzi szatíra (eposzparódia) fokozása érdekében archaizált magyarságú szövegeket illesztett a *Dorrottya* négy része elé.¹¹⁸ A marosvásárhelyi születésű Literáti Nemes Sámuel 19. század első fele kódex- és nyelvemlék-hamisítványai¹¹⁹ mellé állítható Bartalis-féle szöveghamisítás részletesebb megismerésére kicsi az esély.¹²⁰ S bár Bartalis „jádzi elmé”-je továbbra sem „szólaltatható” meg, a koholmány hátterében álló motívumok jól felismerhetők.

¹¹⁶ Az irodalmi koholmányokhoz l. még, FARRER, James Anson: *Literarische Fälschungen. Mit einer Einführung von A. Lang.* Leipzig, 1907.

¹¹⁷ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 6, 85, 36.

¹¹⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Költemények. IV. 1797–1799.* Sajtó alá rend., bev., jegyz. SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó, 687, 696, 700, 707, 740–741.

¹¹⁹ Vö. KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Bp. 1988. Gondolat Kiadó, 248–259, 260–275.

¹²⁰ Sokan próbálkoztak, még az 1970-es években is, például Literáti Rohonci kódexének megfigyeltével. Vö. *Tárgyak emlékezete. [Bevezető.]* In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000 március 17 – szeptember 24. Bp. 2000. 425, 449–453; KELECSÉNYI: *i. m.* (119. jegyzet).

ÉVA KNAPP

Contributions au problème des archaïsmes linguistiques de la fin du 18e siècle*Les rapports d'histoire d'idées d'un imprimé de langue hongroise supposé à tort de l'année 1484*

L'étude s'occupe du travail du curé de Jegenyé, Antal Bartalis, paru en 1794, falsification et archaïsation de textes. Selon Bartalis, le texte complet d'une quatraine, d'une cantilène a été imprimé à Nümburg en 1484, attachée à une oration de langue hongroise. L'étude présente, différemment à la littérature spéciale antérieure implante le problématique du texte en vers dans un cercle d'interprétation plus large que celui de l'examen bibliographique. Les données historiques, et d'histoire de civilisation peuvent offrir une réponse à la question, comment la communication de Bartalis avait pu, longtemps, tromper la confiance de l'opinion publique scientifique, pourquoi avait-on accepté l'existence de l'imprimé, et comment pouvait-on mener des discussions de ce sujet pendant plus de 150 ans.

Les observations récemment y entraînées rendent manifeste le caractère volontaire de la falsification de l'édition de texte de Bartalis. Falsification consciente d'une telle période, ou la recherche des monuments anciens de langue hongroise était continuellement à l'ordre du jour. Les quatre vers de la cantilène peuvent être introduits dans la catégorie la plus triste des textes littéraires hongrois archaïsés, dans celle des falsifications conscientes, créées, en vue d'une reconnaissance scientifique de leurs „auteurs.”

BÁLINT GÁBOR

Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei

Rejtő Jenő, írói álnevén P. Howard, a 20. század legolvasottabb magyar írói közé tartozik. Már életében is, de inkább halála után: 1956-tól a rendszerváltásig Rejtő 24 kötete összesen 80 kiadásban jelent meg a Magvető kiadónál, valószínűleg mindegyik 100 000 példány fölött. 1993 után pedig, amikor lejárt a halála utáni 50 év, nagyalakú vaskos kötetekben adták ki összegyűjtött műveit, szintén nem egy kiadásban. A legkedveltebb írók listáján – kb. a hatvanas évek óta – Rejtő nevét mindig megtalálhatjuk az elsők között. Hegedüs Géza ezt írja róla:

„Amíg élt, az irodalom peremén élt, habár közben már olyan népszerű volt, hogy olvasói türelmetlenül vártak egy-egy új Howard-könyv megjelenésére. Amikor meghalt, a társadalom kivetettje és a hatalom üldözöttje volt, testi elmúlása csak formájában különbözött a szabályszerű halálra ítéltetéstől és kivégeztetéstől. [...] Az egész életmű abszurd ötletek, groteszk humor, bizarr alakok és helyzetek áradása. ... Kitűnő mulattató, nagyon jó humorista, tiszteletre méltó humanista, aki szembenéz kora rémségeivel és szemükbe nevet.”¹

Rejtő művei ponyvaként jelentek meg, de már kortársai között is volt, aki megkérdőjelezte ezt a műfaji besorolást: „Mí a ponyva?” – kérdezi egy cikkében a szigorúan ítélkező Nagy Lajos:

„Egy most megjelent vastag regénybe kezdek. Eldobom, mert ostoba, hamis, rossz, szerintem tehát ponyva. Előveszek egy kalandregényt. Howard: A láthatatlan légió. Lássuk mit tud az. Harminc oldalt elolvasok belőle. Lehet, hogy később majd elrontja – a közigejnyeknek megfelelően – de ez a harminc oldal remek. Egyszerűen remek. El fogom olvasni az egészet.”²

Hegedüs vitte be a köztudatba azt is, hogy Rejtő nem ponyvákat írt, hanem ponyvaparódiákat. Sokak számára ez az író felesleges mentegetésének tűnik, szerintük Rejtő ponyvaíró – vagy ha úgy jobban tetszik kalandregény-író –, csak

¹ HEGEDÜS Géza: *P. Howard, akit Rejtő Jenőnek hívtak*. Előszó. In: REJTŐ Jenő: *Az utolsó szó jogán*. Bp. 1967. 5. ill. 19. (Itt jegyzem meg, hogy Hegedüs, mint a Magvető kiadó igazgatója adott ki először 1949 után Rejtő-regényt, amelyhez ő maga írt – egyfajta magyarázó – előszót. Attól kezdve több cikket is publikált róla. A legtöbb Rejtőről szóló egyéb írás a sajtóban általában Hegedüs cikkeire épül.)

² NAGY Lajos: *A ponyváról vall a ponyvaolvasó*. In: *Nagy Lajos válogatott művei*. Bp. 1973. 1478.

magasabb szinten művelte az átlagnál. Mások leszögezik, hogy már csak azért sem lehet paródia egyik műve sem, mert ezekben a krimivonal valódi, Rejtő komolyan végigviszi az egészet.³ Talán Lányi András véleménye a legárnyaltabb:

„Rejtő Jenő munkássága a tömegkultúra körébe tartozik, amennyiben műveit ponyvaregényként terjesztették és olvasták; ő maga a szórakoztató olvasmányok jellegzetes témáit és előadásmódját alkalmazza, anélkül, hogy ellentmondásba kerülne a műfaj kánonjával. De nem tartozik a tömegirodalomhoz abban az értelemben, hogy írói módszere attól elüt, az anyag megformálásában más elveket követ, és írásainak értelme csak egy másik rendszerben, a huszadik századi kelet-európai groteszk irodalom rendszerében tárul fel, melyet Hašek, Karinthy és Ionesco neve fémjelmez.”⁴

Ugyanakkor Rejtő az az író, akinek a nagymérvű érdeklődés ellenére – vagy talán éppen azért – nincs igazi életrajza, csak kiterjedt legendáriuma. A következő tanulmány e legendák közt kíván rendet tenni – sőt ha szükséges „rendet vágni”.

Rejtő Jenő útja a ponyvákiig

1905. március 29-én Budapesten megszületik Reich Jenő.⁵ Ő a harmadik fiú a családban. Apja, Lipót nyomdai tisztviselő. 16 évesen kicsapják a kereskedelmi iskolából, mert hozzávágja a tintatartót egy tanárához, aki az egész osztály előtt hazugnak nevezte. Állítólag már ekkortájt operettet írnak barátjával, a későbbi zenész Buttola Edével. De ezekben az években rendszeresen jár ökölvívőedzésekre is. Elvégzi Rákosi Szidi színiiskoláját, a vizsgaelőadáson Molnár Ferenc *Liliomjában* ő játssza a főszerepet. Saját bevallása szerint leérettségizik (máshol erre nincs adat), részt vesz az Athenaeum egyik pályázatán: bár elkésett a jelentkezéssel, Heltai Jenő⁶ közbenjárására Marton Miksától ajánlólevelet kap. Ezzel Berlinbe megy, hogy Reinhardt-nál rendezést tanuljon, de úgy tűnik a híres rendező nem kedvelte a hozzácsapódó „slapajokat”. Rejtő közben be-bejárt az egyetemre, illetve állítólag a *Berliner Zeitung am Mittag* és a *Das Leben* című lapokba írt, de inkább abból próbált megélni, hogy lovakat csutakolt egy közeli verseny-

³ SÁNTHA Attila: *Fejenállva, srégen batra be. Rejtő Jenő világparódiája.* = Bárka 2003. 5. sz. 87.

⁴ LÁNYI András: *Az írástudók áru(vá vá)lása.* Bp. 1988. 178.

⁵ Rejtő életútjának rekonstruálásához a legfontosabb források: BOROSS Elemér: *Péhovard.* In: *Velük voltam.* Bp. 1969. 334–366., REJTŐ Jenő: *Megyek Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam.* Szeged, 1997., HÁMORI Tibor: *Piszkos Fred és a többiek... Történetek Rejtő Jenő életéből.* Bp. 1982.

⁶ Ehhez kapcsolódik Hegedüs Géza megállapítása, amely szerint „azt a regénytípust, amelyet mi olyan jellegzetesen howardinak érzünk, Rejtő előtt – csak éppen tipikus pesti környezetben – Heltai írta meg. Ez a Jaguár. A Jaguár cselekménye, alakjai, szójátékai feltűnően howardosak, csak éppen egy mozzanat hiányzik belőle: nem paródiája egyetlen ponyvaműfajnak sem.” Lásd: HEGEDÜS Géza: *i. h.* 14.

pályán. Ekkor még a családja kedvező anyagi helyzetben van, tudnák támogatni – de persze Rejtő nem kér pénzt otthonról.

1927. július 25-én riporterri állásért folyamodik *Az Ujsághoz*,⁷ ahova nem veszik fel – pár évvel később viszont szívesen fogadják majd a cikkeit, s éppen a külföldi kalandjairól fog írni. Szeptemberben újra Berlinbe megy, saját bevalása szerint a *Magyar Hírlaptól* mutat fel igazolványt, majd megkezdí a nagy európai csavargását: 1928 áprilisában Baselbe, majd Bernbe aztán Zürichbe megy, ahol kézimunkákkal házal engedély nélkül, s emiatt börtönbe kerül két hétre. Szabadulása után Genfen, Luzernen, és Schaffhausenen át Bécsbe megy. 1929 októberében viszont már Hamburgban találjuk, ahol állítólag parkett-táncos (színesznövendéktársa, a „géppuskalábú” Feleki Kamilltól tanult tánclépéseket hasznosítva). 1929 végén és a következő év elején Bécsben, illetve Grinzingben van, de márciusban már egy Párizs melletti cementgyárban dolgozik. Májusra megelégteli, Lyonba megy, ahol a Hagenbeck cirkusz felveszi kisegítőnek. Így jut el Avignonba, innen gyalog Marseille-be, majd hajóval, negyedosztályon Korzikára, ahol állítólag az erődítési munkálatoknál dolgozik. A következő állomás Milánó, ahol egy jóindulatú konzul hazasegítené. Ezután Tarvisióból Klagenfurtba toloncolják. „Majd egy hirtelen ötlettől sugalltatva” – írja egy levelében – „elhatározom magamat egy minden addiginál kalandosabb, veszélyesebb útra: hazajöttem Budapestre...”⁸

1930 júniusában érkezik meg, s néhány barátjával társulva saját bulvárlapot alapít: a *Nagykörut* első száma november 27-én jelenik meg.⁹ A kolofón szerint a szerkesztője ő maga volt, a felelős szerkesztő és kiadó Rupp Miklós. A szerkesztőség és kiadóhivatal a Magyar utca 52-ben volt – nyilván nem véletlenül, hiszen az ebben a házban üzemelő Madách nyomdában készült a lap. A kisméretű, késsel nyomott füzet 28 oldalból állt és 20 fillérbe került. Ki tudja miért, nincsenek oldalszámok, helyettük a lap alján a Homocord cég reklámjai vannak.

Mint a címe is mutatja, a *Nagykörut* a nagyvárosi életről kívánt szólni. A címlapján modern montázs¹⁰ különböző nagykörúti épületek fényképeiből összeállítva (pl. a New York kávéház, Royal Orfeum, Pátria mozi, Vígsház), de a belső tartalom is egy gyors montázs a világvárosi Budapest éjszakai életéről. Az elején egy „rajtaütésszerű riport az éjféle Nagyköruton” (-nő) aláírással, amelyben leszögezik, hogy „a Nagykörut a világ szimbóluma”. Majd a következőkben például arról írnak, hogy megnyílt a Miami mulató, amely „Montparnasse-i hangulatot”

⁷ A beadott önéletrajzot (amely szintén fontos forrás az életéhez) az utószóban közli VARGA Katalin In: REJTŐ Jenő: *Megyék Párizsba....* 248.

⁸ Idézi: HÁMORI Tibor: *i. m.* 20. Vesd össze: „Ismertem egy embert, aki pillanatnyi elmezarban nem lőtte föbe magát, hanem életben maradt” (Karinthy Frigyes notesze).

⁹ A lap egyetlen ismert példánya ma a Petőfi Irodalmi Múzeumban található.

¹⁰ Nem lenne érdektelen megvizsgálni, hogy mennyiben hatottak a *Nagykörutra*, illetve a korabeli magyar lapkísérletekre a berlini Ullstein cég ismert újságjai, pl. a *Tempo*, amelyet Rejtő is igen gyakran emleget ottani tartózkodása kapcsán. Lásd pl.: ANGYAL Géza: *Száz új könyv naponta.* = *Literatura* 1928. 12. sz. 455–458. Ebben bemutat egy *Tempo*-plakátot –, amely szintén fotómontázs.

nyújt az Erzsébet körúton, vagy éppen arról, hogy „hogyan öltözködhet egy görlelegánsan napi 3 pengő 40 fillér felléptidíjából”. De olvasható volt a lapban „színházi kis hírek”, illetve „Mondd már” címmel egy intimpista-szerű rovat, valamint két vers is: Kálmán László „Chanson” című költeménye, D. Róna Emy rajzával, valamint Nádassy László „Nagykörut” című műve. Meginterjúvolják a híres pesti jósnőt, Silbiger Boriskát, méghozzá „este 11-től reggel 11-ig az Esplanade-ban”. A jósnő nemcsak a jövőbe látott, hanem a jelenbe is:

„Három embert látok a lap élén. Egy magas szökét és két alacsonyabb feketét. (Ez igaz. A szerk.) Az egyik maga. Magát Jenőnek hívják. (Igaz!) A magas szöke is Jenő. (Igaz!) A harmadik keresztneve T-vel kezdődik. (Igaz!) [...] Jó indulást látok. Szép és nemes célokat. Nagyon vigyázzanak, hogy az első három szám elérje a kívánt hatást. Ha túljutottak 1930-on, nagy jövőt látok.”

A cikk szerzője Kennedy Jenő volt, a „magas szöke” nem más, mint Rejtő, a harmadik pedig nyilván Faragó Tibor, aki „Extra hungariam... Berliini levél” címen írt cikket a lapba az ottani magyarok életéről, valamint ő lett volna a sportrovat vezetője is. A jóslat mellesleg nem hazudott: „ha túljutottak volna 1930-on” biztosan sikeres lett volna a *Nagykörut* – de így az első szám egyben az utolsó is volt. Ez a lap is nagy részben a *Színházi Élet*-vonalat folytatta volna – viszont ezt sokkal magasabb színvonalon, profibban és olcsóbban adta maga a *Színházi Élet*... Rejtő neve egyébként két cikk kapcsán szerepelt még: „A lélekelemzésről” szóló folytatásos írás, és „A menekülő leány” című novella alatt.

A lap bukása után ismét külföldre megy. Már a halálhírét keltik, amikor Karinthy Frigyesnek a *Pesti Napló*-ban 1931. február 24-én megjelent visszahívó levele után hazatér Bécsből, s 27-én már nyilatkozik a *Magyarországban*. Mint utólag nyilvánvaló, az egészet Karinthyval közösen találták ki Rejtő népszerűsítésére...¹¹ Később, amikor megjelenik az első hosszabb szépirodalmi műve 1932. július 28-án a *Nyíl* regényújtság 30. számában „A párisi front” címmel, akkor saját bevallása szerint megint nem tartózkodott itthon.¹² Talán erre az időszakra tehetjük a Rejtő-legenda szerinti további állomásokat – ha valóban megtörténtek: belép az idegenlégióba Marseille-ben, Dakarban (egy szappan megevése után) a katonaoorvos leszereli, majd Dzsebelben a foszfátbányában dolgozik. Ezután már csak kellemesebb helyek következtek: a francia Riviéra és Monte Carlo.

1932 októberében valószínűleg már itthon van: a Komédia Kabaréban bemutatták első jeleneteit (amelyeket Nádassy Lászlóval közösen írt), „Gengszteridill” illetve „A hallgatás” címmel. Később még kb. száz jelenetet ír. 1934. július 22-én

¹¹ Sok minden közös volt Karinthyban és Rejtőben: nemcsak ahogy a pénzzel bántak (lásd később) de mindketten szenvedélyesen érdeklődtek a természettudományok és a filozófia iránt (mellesleg mindketten legfeljebb egy félévet hallgattak az egyetemen), s nagyon szerették hangsúlyozni az ezen a téren való jártasságukat. Rejtő pl. azt írja a később idézendő levelében, hogy egyike annak a néhány embernek, akik Planck kvantumelméletét igazán ismerik, és Szókratészről titokban írt egy könyvet.

¹² BÁLINT Gábor: *A Nyíl regényújtság története*. = MKsz 1999. 4. sz. 462.

mutatják be a Budai Színkörben a szintén Nádassyval közösen írt „Egy görbe éjszaka” című operettet. A következő évben felveszik a Színpadi Szerzők Egyesületébe. Később megpróbálkozik egy másik műfajjal is: 1936-ban filmszkeccset ír „Sportszerelem” címmel, amelyből 1937 májusában teljes film készül. Még abban az évben filmre került az „Úrilány szobát keres” című zenés vígjátéka is.

1934-ben jelenik meg az *El a pokolból!* című kisregénye a „Világvárosi Regények”-ben.¹³ Ennek egyik jellegzetessége volt, hogy mindegyik szerzője, így természetesen Rejtő is, magyar névvel szerepelt (álnév persze lehetséges volt), mintegy hangsúlyozva a sorozat budapesti jellegét. Bár egy visszaemlékezés szerint Faragó Miklós, a sorozat szerkesztője neki mindig dupla gázsit adott, tévedés volna azt hinni, hogy Rejtő „berobbant” a ponyvapiacra: az első kisregényt csak jó pár hónap elteltével követte a másik (ez a sorozatszámozásból látszik), és a következő egy-két évben is elég ritkán ír ide. Majd csak amikor már megjelenik a Novánál néhány regénye, akkor lendül bele a kisregények írásába is: a legtöbb (és a legismertebb) ilyen műve 1938–39-ben jelenik meg ebben a füzetes sorozatban, az utolsó, a *Járőr a Szaharában* című majd 1940-ben.¹⁴

A Nova kiadó és sorozata

Ezek a kisregények 64 oldalas füzetek voltak. Rejtő már ekkor úgy érezhette, hogy tovább kell lépnie, hogy képes nagyobb terjedelmű műveket is írni. Erre akkor nyílt lehetősége, amikor 1936-ban kapcsolatba került a Nova kiadóval, amelyet Müller Dávid és Müller Pál, apa és fia vezetett.¹⁵ Róluk is sokféle legenda kering a köztudatban. Hegedüs Géza pl. ezt írja: „Müller úr ismert alakja a harmincas évek irodalmi életének. Ponyvakiadó volt. ... Kiadott jó könyveket is, de fő üzlete a különböző műfajú ponyvairodalom maradt mindvégig.”¹⁶ Máshol azt is írja, hogy alig volt olyan szerző, aki nem írt volna álnéven ponyvát a Novának. Hámori Tibor is kiemeli a kiadó jelentőségét: „Müller Dávid ... a harmincas évek irodalmi életének ismert alakja volt, a híres Nova Könyvkiadó főnöke.”¹⁷

Mindez – bármilyen szimpatikusan hangzik is számomra – túlzásnak tűnik. Müller Dávid nem lehetett a harmincas években az irodalmi élet ismert alakja: ekkoriban már elmúlt hatvan éves, s valószínűleg nem volt érettségije sem, soha nem jelent meg egyetlen sora (tudomásom szerint), még a Nova sporttal kapcsolatos könyveit sem ő írta – holott fiatal korában híres sportoló volt. A könyveket nyilván szerette, hiszen ezért foglalkozott ezek árusításával majd kiadásával, és rövid nekrológiájában „a könyvesszakma egyik öreg és lelkes harcosa”-ként

¹³ BÁLINT Gábor: *A Világvárosi Regények története*. = MKsz 2003. 1. sz. 126–134.

¹⁴ Sajnos nem tisztázott kellőképpen a „Világvárosi Regények” és a Nova kalandos regényei egyes számainak pontos, egymáshoz viszonyítható megjelenési ideje.

¹⁵ BÁLINT Gábor: *A Nova könyvkiadó története*. = MKsz 1998. 4. sz. 372–387.

¹⁶ HEGEDÜS Géza: *i. h.* 15.

¹⁷ HÁMORI Tibor: *i. m.* 68.

említi a *Corvina*, s hogy „kartársai körében ... osztatlan megbecsülésnek örvendett”¹⁸ – mindez azonban aligha teszi az irodalmi élet ismert alakjává. Maga a kiadó sem volt túlzottan „híres”, főleg ekkor, 1936-ban nem, hiszen azon írók közül, akik műveit mint „tipikus Nova bestseller-regény”-ként aposztrofálták,¹⁹ Aszlányi Károly és Vaszary Gábor is csak most kerültek a Novához, Török Rezsőnek éppen csak megjelent az első regénye – de nem a Novánál!

Téved Hegedüs abban is, hogy a Nova fő profilja a ponyvakiadványok lettek volna: a kiadó fennállásának 25 éve alatt több mint 600 könyvet adott ki, a kalandos regények száma pedig nem éri el a 200 darabot. Tehát minden krimire kétszer annyi „komolyabb” könyv jutott. Más kérdés hogy ezek a „komolyabbak” is inkább bestsellerek voltak. A Nova Irodalmi Intézet egyike volt a közepes nagyságú polgári kiadóknak, amely elsősorban a nyugati friss könyvsikereket adta a magyar olvasó kezébe, a hazai szerzők közül is főleg azokat jelentette meg, amelyekről úgy érezte, hogy sikeresen eladhatók.

A Nova kalandos regényei 1935 nyarán indult el, miután a Palladis és az Athenaeum is elindított egy-egy krimisorozatot egypengős áron.²⁰ Csak a sorozat vége felé, 1942-ben emelték fel az árat 1,20-ra. Néhány könyv a sorozatból megjelent 58 filléres árban is: nyilván azok, amelyek nem keltek olyan jól, mint az átlag.

A sorozat szerkesztője Tábori Kornél (1879–1944) volt, „a magyar rendőri riportázs-irodalom nagytudású doyenje”, a *Detektív Szemle* egykori szerkesztője, aki jogi és szociológiai ismeretekkel felvértezve elsőként készített riportokat a budapesti bűnözők világáról. Székely Vladimír rendőrfogalmazóval több könyvet is írt a témáról. Kutatásokat végzett a bécsi kamarilla levéltárában, ahonnan adatokat publikált többek között Petőfi Sándor egykori titkosrendőrségi megfigyeléseiről.

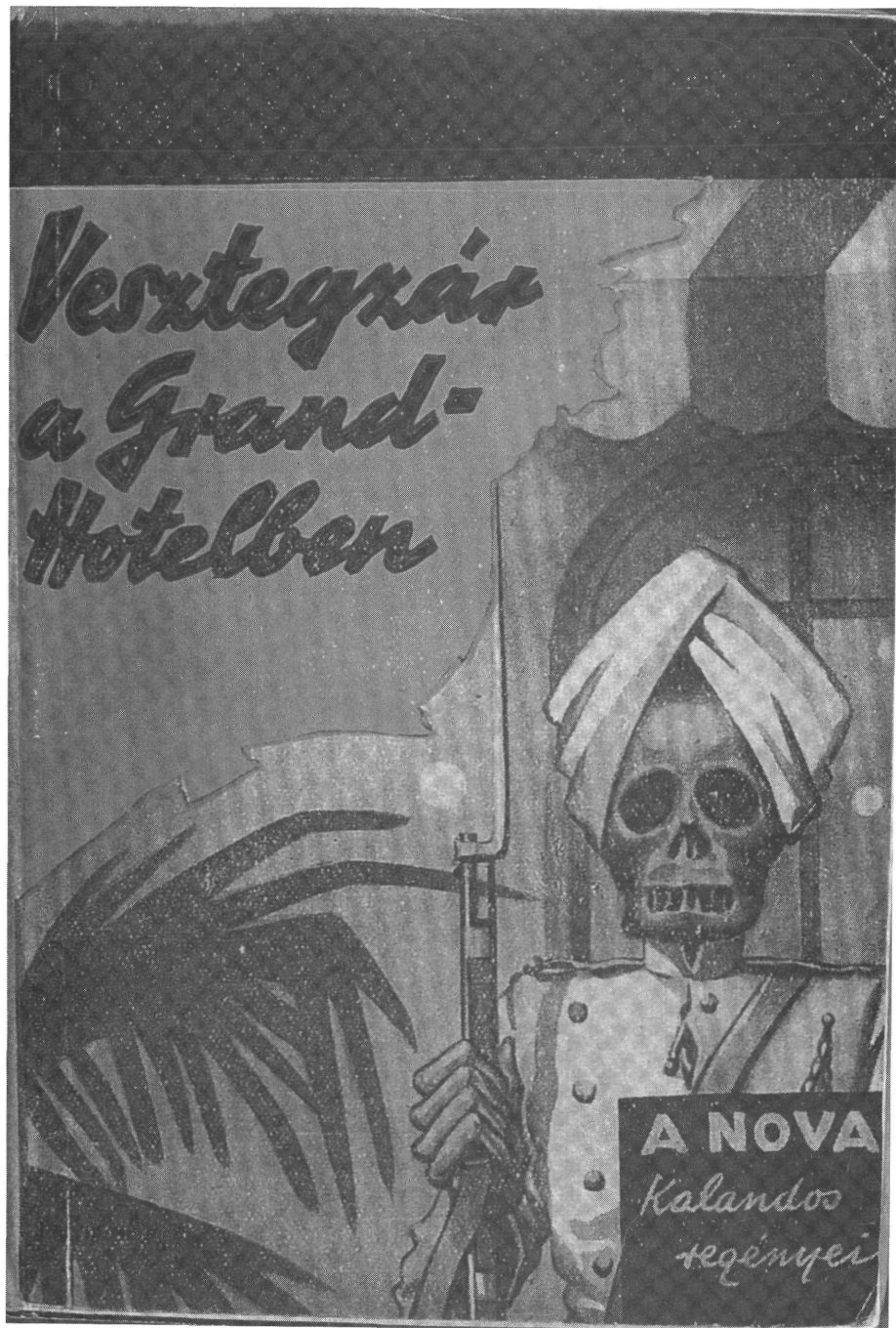
A sorozat darabjai 12 ívből álltak, puhakötésben árulták őket egy pengőért nemcsak a könyvesboltokban, hanem pályaudvarokban és IBUSZ-pavilonokban is – ahogy az a ponyvafüzeteknél szokásos volt. Mivel azért ezek mégiscsak terjedelmesebbek voltak az egyszerű füzeteknél, nem hetente jelentek meg, hanem csak kéthetente, sőt pl. 1936-ban a nyári hónapokban csak havonta. A címlapot ezeknél is, mint a Nova többi kiadványánál, Pályi Jenő rajzolta, kezdetben sárga háttérrel, pár évvel később piros alappal.

A sorozat egyik vonzereje nyilván George Owen Baxter volt, eredeti nevén Max Brand (1892–1944), akinek vadnyugati történetei olyan sikeresek voltak nálunk, hogy minden könyvét kiadták magyarul – írja már 1935-ben Tábori Pál, aki maga is több művet fordított a sorozatban. Kevésbé ismert viszont az angol nevű, de német Fred Roberts, akinek 25 regénye jelent meg magyarul – valamennyi ebben a sorozatban. Jobbnak gondolták, ha az olvasó angolnak hiszi, ezért regényei eredeti címét inkább nem közölték a címlapverzón – holott ezt

¹⁸ *Corvina* 1946. 1. sz. 1.

¹⁹ SZALAY Károly: *Karinthy Frigyes*. Bp. 1961. 335.

²⁰ BÁLINT Gábor: *A Palladis az Athenaeum és a Nova „egypengős” perei 1936-ban.* = MKsz 2001. 1. sz. 83–99.

általában megtették. De a dolog így is lelepleződhetett: *A Literatura* egy cikkében pl. „a kitűnő angol nevű Weinert-Wilton” *Párduckarmok* című regényét említik, amely angliai miliőben játszódik, és azt hihetnénk, hogy valóban angol volt a regény eredetije, annál is inkább mivel a kiadó itt sem írta ki az eredeti címet. Egy mondatban azonban azt olvashatjuk, hogy egy öreg magányos tanítónő magához vette Grace-t Kindedstattba. Így már tisztában vagyunk vele, írja a cikkíró, hogy ez a fordítás német eredetiből készült, ahol is az öreg tanítónő „hat das Mädchen an Kindes statt genommen” – vagyis örökbe fogadta... Figyelmesen olvasva a regényt további hasonló leiterjakabokat találhatunk. „A kiadónak csakis olyan fordítót szabadna alkalmaznia, aki tud is azon a nyelven, amelyből fordít.”²¹

Supka Géza folyóirata, a *Literatura* egyébként – híven azon célkitűzéséhez, hogy megkedveltesse az olvasást – gyakran foglalkozott a frissen megjelent kalandos regényekkel. Meg is jegyzi Fred Roberts egyik regényéről, hogy

„szokásos vadnyugati történet, örökké azonos figuráival és apróbb változásokkal. Kár, hogy ez a sorozat az utóbbi időben erre a témakörre specializálja magát: unalmassá válik már a jólelkű, félreismert cowboy, aki vakmerő bátorsággal megmenti a gonosz marhatolvaj kezéből a gyönyörű leányt. Kevesebb puskaropogást és több szellemet kérünk.”²²

Vagy legalább új ötleteket. Korábban kiemelte pl. Dennis Wheatley *A stambuli eunuch* című regényét, mert „igen ügyesen szövi bele az író a közelmúlt egyik legérdekesebb és legjelentősebb történelmi tényét: a modern Törökország kialakulását és Kemál Atatürk személyét”, és a „mai Isztambul érdekes miliője színesíti az egyébként is fordulatos történetet.”²³

Nyilvánvaló nem véletlen, hogy ennyire sok cowboyregény jelent meg itt. Az egyik hirdetésben meg is magyarázza a kiadó, hogy ezen regények sikerének titka az, hogy „a modern városi ember mindig megújuló érdeklődéssel fordul a vadnyugat vonzó és romantikus tájai felé. A végtelen puszták, az égig emelkedő hegyóriások lakóinak életét színesnek és egzotikusnak látta nemcsak a gyermek, de a felnőtt is...”

De a sorozat fontos részeit képezték az újszerű regényekkel abban időben jelentkező, ma már klasszikusnak tartott krimiírók művei. Pl. rögtön a negyedik szám Erle Stanley Gardnernek (1889–1971), a híres ügyvéd-nyomozó Perry Mason megeremlítőjének *A hamis üvegszem esete* című regénye volt. Ezt követték Leslie Charteris (1907–1993) ma is ismert Angyal-történetei – szám szerint 17. Más kiadó nem is adott ki tőle, úgy látszik a Novának kizárólagos joga volt hozzá. A sikerhez hozzájárulhatott, hogy az első két regényét Aszlányi Károly fordította. Ezeknél jóval később – a sorozat állítólagos „elcowboyosodása” után – jelent meg Agatha Christie (1891–1976) öt regénye, köztük a híres „Tíz kicsi néger”

²¹ SUPKA Géza (s.g.): *Uj magyar smuzeum.* = *Literatura* 1937. aug. 15. 295.

²² *Literatura* 1938. február 15. címlapverző

²³ *Literatura* 1937. augusztus 15. címlapverző

A láthatatlan hóhér címmel, Vécsey Leó (1893–1945) fordításában, aki egyébként a *Magyar Detektív* és a *Magyar Rendőr* című szaklapokat is szerkesztette.

Teret adott a sorozat az Amerikában ekkortájt kialakuló új, az eddigieknél keményebb krimiknek is. Ilyenek voltak Peter Cheyney (1896–1951) művei, szám szerint kilenc darab, amelyeknek hőse a „G-man”, vagyis az alvilág felszámolására kirendelt ügynök, akinek nem kell elszámolnia a hullákkal. Ide tartozik a Sapper álneven író H. C. McNeile (1888–1937) három megjelent regénye, melyeknek állandó főszereplője (és bizonyos értelemben James Bond kevésbé kifinomult öse) Bulldog Drummond, aki nem véletlenül kapta ezt a nevet... Végül megemlítem, hogy kiadták az egyik művét Earl Derr Biggersnek (1894–1933) is, akit mi arról ismerhetünk, hogy ő alkotta meg Charlie Chan, a kínai detektív figuráját.

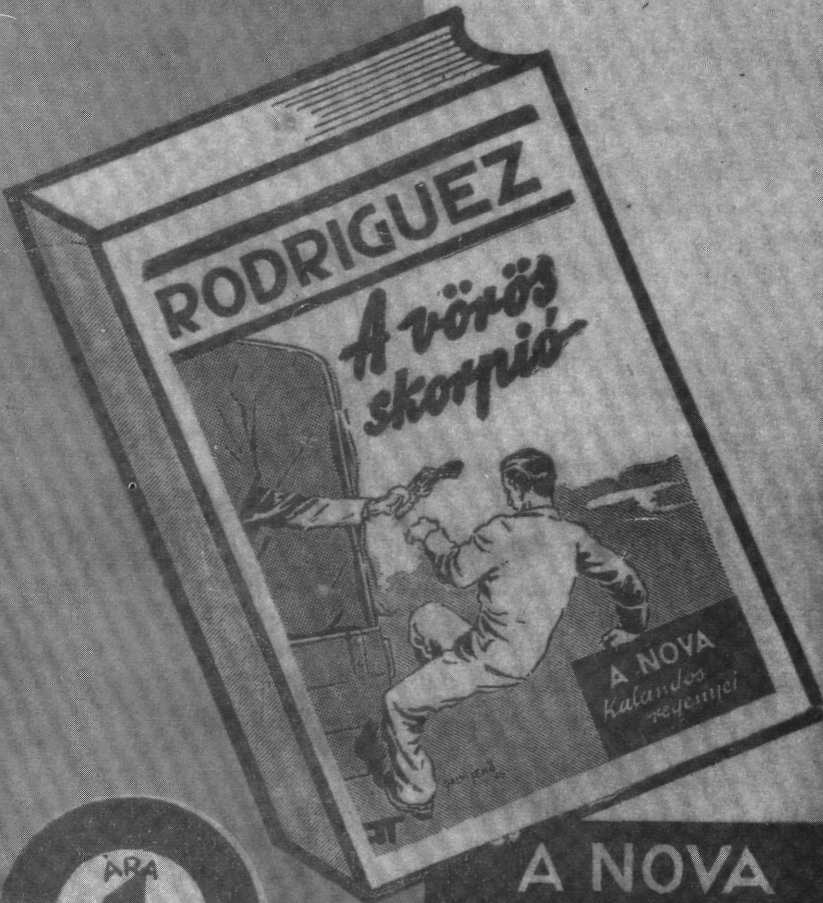
És itt utalhatunk vissza Hegedüs Géza már idézett mondatára, hogy alig volt olyan szerző, aki ne írt volna álneven ponyvát a Novának: ez egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Ez a ponyvasorozat szinte teljes egészében eredeti külföldi szerzőket szerepeltetett. A kivétel természetesen Rejtő volt 19 művel, valamint Barsi Ödön (1904–1963), akinek E. A. Rodriguez néven hat regénye került be a sorozatba, valamint Nagy Károly (1909–1942), akinek Charles Lorre álnev alatt egy műve a sorozatban, egy pedig sorozaton kívül jelent meg a Novánál. Tehát a 191. számig eljutott sorozatban 26 regény volt magyar mű.

Természetesen azért vannak homályos nevek: megjelent egy bizonyos C. Hamilton nevű szerző *A fekete tövis* című regénye a sorozat 185. számaként 1942-ben. Ki ez az író? A *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötete az angolok közé teszi – de vajon valóban az lenne? A keresztnev rövidítését sem tudták feloldani, mint általában. Gyanúra ad okot, hogy magában a könyvben nem közzölték az eredeti címet (bár természetesen ez előfordul máskor is) – de még a fordító neve sem szerepel...

Pedig fordítójuk sok volt a Nova kalandos regényeinek: 37 különböző (általában teljesen ismeretlen) nevet számolhatunk össze. Maga a szerkesztő, Tábori Kornél 24 művön szerepel mint fordító, de Gergely György név alatt is dolgozott. Fia, Tábori Pál 10 regényt a saját neve alatt, hatot Barlay Péterként fordított (a feleségét Barlay Katalinnak hívták). Sokszor szerepel Emödi Hajós Zsuzsa (20), és egyszer találkozhatunk egy bizonyos Emödi György és kétszer E. Hajós György (nyilván ugyanaz a – közelebbről nem ismert – személy) nevével. A legtöbbet viszont kétségkívül Torday György dolgozott a sorozatban: 27 művön szerepel a neve. A korábban említett „leiterjakabos” Weinert-Wilton regényt Lengyelne Vértes Lenke fordította – őt többször nem is alkalmazták.

Végül még egyet a szerzői rejtélyek közül: egy bizonyos A. Tobos nevű írónak négy regénye jelent meg a sorozatban. A *Magyar Könyvészet* itt sem tudja feloldani a keresztnevet, s ráadásul három művet az angolszász szerzők alatt, egyet pedig a németek között szerepeltet. Valószínűleg ez utóbbi a helyes. Eredeti címet ezekben a könyvekben sem találunk, fordítót igen: a négy regényen négy különböző nevet...

Legközelebb
MEGJELENIK

RODRIGUEZ
A vörös skorpia
A NOVA
Kalandos regényei

ÁRA
1
PENGO
NOVA KIADÁS

A NOVA
Kalandos regényei

Rejtő Jenő a Novánál

Vajon hogyan került Rejtő kapcsolatba a Nova kiadóval? Hámori Tibor a következő történetet meséli el: Rejtő aktuális szerelmének unokahúga jegyben járt egy fiatalemberrel, akit Müller Györgynek hívtak. Egy nyáron ők négyen együtt nyaraltak a Balatonnál, Siófokon. A legenda szerint a Vitéz panzióban szálltak meg, ahol később is többször nyaralt Rejtő, gyakran Karinthy Frigyes társaságában, aki éppen itt hal meg 1938-ban. Rejtő egy alkalommal majdnem átúszott a tó túlsó partjára, amit a másik fiatalember nagyra értékelt, hiszen a családjában több sportoló is volt: pl. a nagybátyja, Müller Dávid. Hámori nem mond évszámot (mint ahogy egy helyen ki is jelenti, hogy „képtelen betartani az időrendi sorrendet”), de azt közli, hogy ekkor Müller György 17 éves volt.²⁴

Nos, valóban létezett egy bizonyos Müller György, Dávid idősebb testvérének, Izidornak a fia, és 1906-ban született – eszerint majdnem egykorúak voltak Rejtővel. Ha tehát hitelt adunk ennek a történetnek, akkor kiderül, hogy Rejtő már egészen korán, 1923-ban kapcsolatba került azzal a családdal, amely később majd a nagyszerű regényeit adja ki.

Gál György Sándor, akinek apja a Singer és Wolfnernél dolgozott az Andrássy út 16-ban, tehát közel a Novához, így meséli el a találkozást:²⁵ Rejtő gyakran bejárt Müller Dávid könyvesboltjába,²⁶ amely sportszerüzlet, antikvárium és ócskaságbolt is egyben. „Rejtő-Howard számára ez a könyvesbolt jelentette a Szajna-partot.” Itt ismerkedik meg a tulajdonossal, aki a bolt fűtőcsövein bemutatott tornászmutatvánnyal nyugtözi le a volt bokszoló Rejtőt, és panaszkodik, hogy milyen sokba kerül a külföldi könyvek kiadása a jogdíjak miatt, jobb lenne, ha ezeket itt Pesten állítanák elő. Írjon hát inkább hazai szerző, pl. éppen Rejtő egy detektívregényt, valamilyen angolszász hangzású név alatt, s mindezért kapna 200 pengőt.

Ennek a történetnek is van valóságalapja. Müller Dávid könyvesboltjában valóban kaphatók voltak sportszerek is, ezt több más forrás is állítja, de ezek mindegyike a századfordulóra, vagy éppenséggel a tízes évekre vonatkozik. Aligha valószínű, hogy a bolt e „sokszínűsége” megmaradt volna a húszas években, a cég kiadóvá – méghozzá nem is kis kiadóvá – alakulása után is. De a két változat összekapcsolható: Rejtő esetleg valóban az unokaöcs, György révén ismerkedett meg a Müllerekkel, kezdett bejárni a boltba, és abban az időben már valóban tervezték Dávidék, hogy könyveket fognak kiadni – viszont az akkor kb. 18 éves Rejtő még aligha jöhetett reálsan szóba mint lehetséges szerző.

²⁴ HÁMORI Tibor: *i. m.* 66–68.

²⁵ GÁL György Sándor: *Honthy Hanna*. Bp. 1973. 432–435.

²⁶ Gál összekeveri a neveket, és Müller Izidornak nevezi, holott ő Dávid bátyja volt. Neki más-hol volt könyvesboltja. Úgy tűnik Gál egyszerűen elfelejtette a nevet, mert később, az *Atlantisz harangjai* című önéletrajzában is csak mint „Müller bácsit” emlegeti. Egyébként a Honthy-könyv későbbi kiadásaiban Willer Aladárnak nevezi Rejtő kiadóját.

A legenda szerint Rejtő ezután „ontotta a Novának a sikeres regényeit”. A tények azonban mást mondanak. 1936 augusztusában jelent meg Rejtő neve a Nova két kiadványán: az egyik valóban a saját műve, de a másik Erich Kästner *Az el-tűnt miniatűr* című regényének fordítása. Hogy pontosan melyik került először a boltokba, nem tisztázott. Folytatva a tényeket, Rejtő harmadik Nova-könyve is fordítás: Pierre Benoit *Nyugat asszonya* című regénye, ez is, mint Kästneré, a két-pengős sorozatban jelent meg 1936 őszén. Még később, több saját regénye után is foglalkoztatták fordítóként G. O. Baxter: *Az utolsó golyóig*, és Fred Roberts: *A bosszú árnyékában* című könyvével – bár természetesen nem tudhatjuk, hogy valóban akkor készültek-e el ezek a fordítások, vagy már előbb.

Elérkeztünk írónk életének legismertebb pontjához: Rejtő Jenő angol álneven, mint P. Howard írta a regényeit. Egyes cikkek úgy fogalmaznak, hogy a Nova „kényszerítette rá” az idegen nevet, sőt, hogy maga a név is Müllerék találmánya. Ez utóbbiról csak annyit, hogy feltételezhetünk Rejtőről annyi nyelvi leleményt, hogy ki tudott találni magának egy álnevet. A „kényszerítés”-ről pedig így ír Halász Péter, akkoriban maga is ponyvaíró:

„A P. Howard nevet nem Müller úr, a Nova tulajdonosa kényszerítette Rejtő Jenőre, hanem egyszerűen ez volt a kor és a műfaj divatja ... A műfaj kedvelői – és ezek száma akkor légiónyi volt – szívesen fogadták, ha az angol, avagy francia nevű – álnevű – szerzők kiragadják őket az egyre inkább szürkülő és veszélyesebbé váló világból. ... Természetes volt tehát, hogy az idegenlégióban játszó regényeket, a vidám, kalandos, egzotikus történeteket egy »P. Howard« írja. Mivel azonban a Nova-regényekkel párhuzamosan az ugyanilyen környezetben játszódó Világvárosi Regények Rejtő Jenő nevével láttak napvilágot, az olvasónak kevés kétsége lehetett a szerző tényleges kiléte iránt.”²⁷

Hozzátehetjük: a sorozat egysége is azt kívánta, hogy valamennyi kötete idegen szerzők munkájának tűnjön. De még nem értünk az álnévkérdés végére: Boross Elemér, Rejtő gyermekkori barátja határozottan állítja, hogy Rejtő úgy vitte be a kéziratot a Novához, mintha az valóban csak a fordítása lenne, és a kiadót

„becsapta a telitalálatos írói névvel, de »becsapta« avval is, hogy Müllernek csak fordítói díjat kellett fizetnie, mert ez a P. Howard, a szerző, neki megszorultságában adta el a regény eredeti kéziratát. Müller maga mondta el nekem, hogy ő ezt a mesét, a kézirat elolvasása után, el is hitte. Olyannyira, hogy még aggályai is voltak, hogy majd belebonnyolódik valamilyen szerzői jogbitorlásba.”²⁸

Ez a megállapítás nem került bele a Rejtő-legendák közé, talán mert ellenkezik a jól hangzó „ráerőszakolták a nevet”-történettel, holott ez a változat is eléggé „péhovardos”... Boross pedig világosan leírja, hogy mindezt magától a kiadótól tudja.

Az első P. Howard-könyv tehát, amely az első légiósregény a sorozatban, annak 26. számaként jelent meg. *A pokol zsoldosai* címet viselte, Rejtő Jenő neve

²⁷ HALÁSZ Péter: *Kockás Pierre kontra Piszkos Fred*. = Élet és Irodalom 1992. március 27. 4.

²⁸ BOROSS Elemér: *i. m.* 360.

fordítóként szerepel. A címlapverzón közölték az „eredeti” címet is: The hel's [!] soldiers, ami szintén Boross verzióját támasztja alá, ekkor még fenn kellett tartani látszatot, hogy ez valóban fordítás. A többi Howard-kötetben már nincs „eredeti cím”. A könyvről a *Literatura* is írt:

„A Kalandos Regények sorozatának legérdekesebb és legnívósabb kötete ez a regény, amelyben egy a Dreyfus-ügyhöz hasonló kémtörténetet mesél el a szerző. A modern afrikai harcok dzsangeljébe vezet be és az idegenlégió izgalmas életét ismerteti érdekesítő, széles ismereteket eláruló, pompás írásában.”²⁹

Hozzátehetjük: ez a regény még igen messze áll a klasszikus P. Howard-művektől. Még nyoma sincs benne annak az abszurd világlátásnak és humornak, ami Rejtőt később kiemelte a tömegből. Ahogy a címből is kitűnik, ez még csak egy szimpla kalandregény, az írója szerint – ahogy a később idézendő levelében írja – „félkézzel és vacakul összefércelt humortalan zagyvaság”. A következőre viszont több mint egy évig kellett várnunk: a fenti mű a sorozat 26. száma volt, az új P. Howard viszont csak az 52. lesz, kb. 1937 vége felé, sőt talán 1938 elején.

Igaz, közben a „Világvárosi Regények”-be ír, kb. tíz kisregénye jelenik meg itt ebben az időszakban, s 1936. november 13-án a szegedi színházban bemutatják Rejtő Jenő, Harmath Imre és Buttolá Ede „Gróf Figaró” című nagyoperettjét. 1937 februárjában házasságot köt korábbi gépírójával, akivel tavasszal olaszországi útra indul. Milánó, Nápoly, Toscana, Róma az útvonal. Közben is dolgozik: elkezd írni *A szőke ciklon* című regényét, április 27-én pedig a Fiera di Milano vásárról jelenik meg cikke a *Pesti Napló*-ban. Egyik levelében írja, hogy a *Novella* című lap is közli az írásait, valamint olasz varietéknak is dolgozott.³⁰ Mellesleg behozza a Novához Karinthy Frigyeset, akinek karácsonyra itt jelenik meg a *Mennyei riport* című regénye.

A következő Nova-könyve a *Menni vagy meghalni*. Erről is ír a *Literatura*, ugyanúgy dicséri, mint az előzőt: hogy a regény a sorozat legremekebb darabja, és „úgy kompozíciójánál, mint tárgyánál és főként stílusánál fogva messze kimagaslik az ilyesfajta »irodalomból«. Külön ki kell emelnünk, hogy a fordítás elsőrangú.”³¹

Hamarosan újabb álnévvel és újabb ponyvavilággal jelentkezik: Gibson Lavery néven ő is összehoz öt cowboyregényt a sorozatba. Ezeket alighanem ő maga sem becsülte sokra, a szakítólevelében pl. a Howard nevet gyakran említi – a La-

²⁹ *Literatura* 1936. szeptember 15. 266. Egyébként a közvetlenül ezután következő könyvismertetés éppen Rejtő tényleges fordításáról, *Az eltűnt miniatűr* című Kästner-regényről szól, megállapítván, hogy „brillians példája ez a könyv annak, hogy az úgynevezett kalandorregény átlag sekélyes műfajából mit tud csinálni a verbeli író. Kästner ezúttal – valószínűleg elsősorban saját mulattatására – ehhez a műfajhoz nyúlt és elragadóan vidám, szellemes regényt írt a bonyolult bűnügyi történetből.”

³⁰ A levelet közli: KELLÉR Dezső: *Kortársak és sorstársak*. Bp. 1971. 153–155.

³¹ *Literatura* 1938. április 1. címlapverző

veryt csak egyszer, mellékesen.³² Talán ezért is választott ezekhez új nevet, meg persze azért, mert egy szerzőtől – még ha az Howard is – ilyen rövid idő alatt nem lehetett volna eladni ennyi regényt. De így megtörténhetett, hogy pl. a sorozat 88. száma P. Howardé, a 89. pedig Gibson Laveryé – s valójában mindkettő Rejtő Jenő regénye volt.

Ezek után 1939–40-ben már valóban a „klasszikus” Howardok kerülnek ki a keze alól: a *Piszkos Fred a kapitány*, *A három testőr Afrikában*, *A 14 karátos autó* stb., az ötlet, a kalandok és a humor nagyszerű elegyei. De ezek a regények ennél többek is. Már idéztem Lányi András véleményét, de rajta kívül pl. Szitányi György is komolyabb elemzésnek vetette alá ezeket, és megállapítja, hogy Rejtő művei között vannak társadalomparódiák, sőt „filozófiai mélystruktúrájú” regények is.³³ Alighanem az 1939-es év volt Rejtő számára a csúcspont: hat műve jelent meg ekkor Howard néven, három Lavery néven, és négy a saját nevéen a „Világvárosi Regények”-ben.

Mint ahogy általában a kortársai, Rejtő sem otthon dolgozott (igazi, saját lakása nem is volt), hanem kávéházakban. Itt mindig a rendelkezésére állt a papír, a toll, és itt telefonon is mindig elérhető volt. Ahogy Kellér Andor írja róla:

„A Japán kávéházban ült, a hajlásban, kedves helyén, ahol, mint hajókormányos a fülkéjében, mindent láthatott, az öblös Andrássy úti részt és a Liszt Ferenc téri folyosót is. Harminc-negyven órát is képes volt egyfolytában ülni márványsztalánál, konokul nyelegetve a komisz aktedront, ezzel a gyilkos izgatóval villanyozta magát az írásra”.³⁴

De még csak ezután következett általában a gépírónővel való közös munka. Ha jól ment minden, akkor egy ötven flekkes könyvecskét két nap alatt, egy pengős regényt tíz nap alatt diktált le – állítja a felesége.³⁵ Általában persze át kellett dolgoznia a gépiratot is: Az egyik gépírónője emlékei szerint volt olyan újragépelésre visszaadott oldal, ahol egyetlen sor sem maradt meg eredeti formájában.³⁶

Élénkítőket szedett, hogy írni tudjon, aztán meg altatókat, hogy aludni bírjon. 1938-ban megalakult a Sajtókamara, Rejtőt származása miatt persze nem vették fel, ezután valóban már csak a ponyvák írása maradt meg számára, és természetesen az, hogy más írók helyett, azok nevéen írt operettlibrettókat. Egymás után születtek meg a zsidók hátrányos megkülönböztetését szolgáló törvények. Nem

³² Érdekes, hogy Hegedűs, aki alighanem elsőként vitte be a köztudatba Rejtő második álnevét, rosszul írja: „Laverg”-et mond, és francia névnek tartja – nyilván a Gibsont nem ismerte. Sőt Boross Elemér is Laverget ír, és hozzáteszi, hogy „szerelem, házasságtörés, ponyva” – mintha ezek a könyvek egyfajta szerelmesregények lettek volna... Ezek szerint ennyire nem keltettek felűnést a Lavery-könyvek, és ennyire nem kapcsolta őket abban az időben senkisésem Rejtőhöz...

³³ SZITÁNYI György: *Évszázados úrnak alázatosan jelentem. Rejtő Jenő emlékére.* = Vigilia 1998. 1. sz. 46–53.

³⁴ KELLÉR Andor: *Két pár cipő.* In: Uő: *A titkos lakó.* Bp. 1962. 84.

³⁵ HÁMORI Tibor: *i. m.* 108.

³⁶ Uo. 116.

csoda, hogy túlérzékeny idegei többször is felmondták a szolgálatot: már 1939-ben két hónapot töltött a Siesta idegszanatóriumban, később pedig a Jávor utcai klinikán kezelték. Fájdalmai miatt morfiomos porokat szedett – ezért terjedt el róla, hogy kábítószerrel élt.

A legismertebb Rejtő-legenda, amely idealizálja a kiadó és az író viszonyát – ezért eléggé ellentétes a „rákényszerítették az álnevet” és „a kiadó kihasználta Rejtőt”-történetekkel –, a következőképpen hangzik:

„Rejtő a Japánban ült. Amit írt, azért szemközt a kiadó azonnal fizetett. Ő pedig berendezkedett kéziratvalutára. Ha megitta a feketéjét, vagy megette a tízórajját, akkor hívta a főpincért, és annyi sort tépett le kéziratából, amennyiért szemben Müller úr fedezte a csehét, ha a szabónál varratott, néhány oldallal fizetett. Pincér, szabó, trafikos és egyéb hitelező tudta, hogy ez jó valuta: be kell vinni azonnal a Novához, ahol úgy fizetnek, mintha csekket váltanának be a bankban. A Nova pedig az egy-
más után érkező kéziratrészletekből összerakta a készülő új Howard-regényt.”³⁷

Nem tudni honnan vette ezt a legendát Hegedüs – de semmi alapja nincs. Hogy is képzelhetné bárki is, hogy egy kiadó egy élő szerzőtől nem egyszerre, nem is nagyobb részletekben, hanem így, laponként, sőt letépett cetlinként vegye át a művet? És honnan tudhatta volna, hogy mi a pincér, szabó stb. által behozott papírdarabok pontos sorrendje? Bár a műgond nem volt az erőssége Rejtőnek, azért elképzelhetetlen, hogy így bánt volna a kézírataival. Látni fogjuk, hogy az írónak és kiadójának korántsem volt olyan felhőtlen a viszonya, hogy ilyesmi megtörténhetett volna, és az is kiderül, hogy szakításuk oka is az volt, hogy a kiadó – az író szerint – túl szigorúan ítélte meg az egyik leadott kézirat készenléti fokát.

A fentiekén kívül az is a legenda ellen szól, hogy Rejtő nem kézírással adta be az elkészült művet, hanem legépelte. Egyrészt a kézírása kevésbé volt olvasható, másrészt így alkalma volt átdolgozni a gépiratot.

Rejtő és a Nova viszonya

Rejtő valódi viszonyát a kiadóhoz abból a leveléből ismerjük, amelyben szakított a Novával. 1940 végén–1941 elején (a *Csontbrigád* elfogadása után, de még annak megjelenése előtt) az író befejezte a *Vanek úr Párizsban* című regényét. Gépíróője bevitte a Novához. Müller Pál ellentmondásokat talált a szövegben, azt üzenté, hogy írja át a megjelölt részeket. Rejtő ekkor éppen idegszanatóriumban volt, a visszakapott kéziratot dühösen széttépte, és a földre dobta.³⁸ Rögtön levelet írt a Novának, pontosabban Müller Pálnak, majd túl erősnek ítélve a megfogalmazást, összetépte és újabbat írt. Ez a levél meglehetősen hosszú, zaklatott, ismétlésekkel teli, de éppen emiatt jól érzékelteti Rejtő akkori állapotát, és fényt

³⁷ HEGEDÜS Géza: *i. h.* 19.

³⁸ HÁMORI Tibor: *i. m.* 120.

derít a közte és a kiadó között lévő kapcsolatra is.³⁹ Ahogy az már lenni szokott, most egyszerre kerültek napvilágra az elmúlt évek valamennyi sérelmei. Ugyanakkor Rejtő teljesen tisztában volt azzal, hogy mit köszönhet a Novának. Ezt írja:

„A dickensi kedves Müller cég, konzervatívan bár, de kíváncsi volt, hogy én mit tudok. Adtak egy pár pengőt, hagytak dolgozni [...] Mert sem Heltai sem az Ujság, sem Révai, sem Karinthy⁴⁰ nem jelentették azt amit a Novaregény. A szedés, a tábla, a vacak kötés: nem számít. Azon az én írásom átrágja magát... De a terjedelem a szabadság amivel dolgozhattam ... a lehetőség hogy megcsináljam amit akarok, azt a Nova bocsájtotta a rendelkezésemre, a Nova módot adott rá, hogy megmutassam mit lehet csinálni egy darab papírból...”

Szinte már úgy érezte, hogy „családtag” lett, aki „otthon van” a cégnél (de úgy tűnik, a kiadója nem így gondolta):

„vállaltam egy hiányzó családtag szerepét, fiatalabb testvér, vagy gondozásbavett idősebb nőrokon tisztjét: néha igazságtalanul szidást kapni, de sohasem sértő módon, hogy a rossz nap felgyülemlett keserűségét levezesse a szomorú ember. Szívesen vitakoztam a rövidebbet húzva mindég, szívesen írtam néhány pengőből, mert az előlegezett bizalom lelkesít. [...] tudtam, hogy Müllerék egy napon mégiscsak vállon veregetnek és büszkék lesznek arra, amit az ő segítségükkel elértem és nem lesz szó többé rongyos pengőkről, mert én vagyok a cégen belül kialakult Howard-üzlet vezérigazgatója. [...] Tudtam, hogy itt én szokásom szerint felküzdöm magamat ... fontos és nélkülözhetetlen emberré, akít a fedőlaptól a példányszámig mindenbe belevonnak mert rájönnek, mint annyi más helyen, hogy elég eredeti és találó módon ítélek a magam mesterségében.”

S valóban, a jövedelme, ha lassan is, de emelkedett. Kezdetben napi 5–10 majd 15 pengőről ír – bár nem világos miért napidíjban számol –, később már havi 800 pengőt említ. Ritter Aladár (akkoriban szintén ponyvaszerző) szerint viszont akár 2000 pengőt is kapott egy-egy könyvéért.⁴¹ Azonban akármennyit is kapott, az összeg mindig kifolyt a keze közül. Több visszaemlékezés leírja, hogy Rejtőtől semmi nem állt távolabb, mint a pénz félrerakása, gyűjtése – ezt kispolgárinak, értelmetlenségnek érezte. Bár a harmincas évek közepétől már nem utazott annyit, mint korábban, lelkében valószínűleg mindig is „csavargó” maradt. Még könyvet is tervezett erről, amelynek félig elkészült előszavából kiderül, hogy a csavargás mint életforma milyen fontos része a társadalmaknak.⁴² Kellér Andor mesél el róla egy jellemző történetet: barátai rábeszélésték Rejtőt, hogy frissen kapott pénzéből csináltasson cipőt, hiszen a jelenlegi már lyukas. El is ment

³⁹ Az eredeti kézirat másolata Paulay Lajos tulajdonában van. A levélből különböző cikkekben eddig megjelent részletek Rejtő jogos felháborodását voltak hivatottak igazolni, és nem közölték azokat a részeket, ahol a kapcsolatuk korábbi állapotáról van szó.

⁴⁰ Vagyis a már említett Heltai-féle ajánlólevél, *Az Ujságban* megjelent első cikkei, a Révai „Nyíl” sorozatában megjelent első hosszabb szépirodalmi műve, és Karinthy barátsága, illetve a segítségé karrierje építésében.

⁴¹ RITTER Aladár: *A Rejtő-rejtély*. = Magyar Hírek 1985. május 11. 27.

⁴² REJTŐ Jenő: *Bedekker csavargók számára*. Összeállította VARGA Katalin. Szeged 2003.

egy cipészhez, megrendelte a cipőt, ki is fizette – ám sosem vette át. A cipész többször is kereste a kész cipővel –, de Rejtő szinte elmenekült előle.⁴³ Nem értékelték az új cipők, sem a ráköltött pénz, sem a régi rossz cipője...

Egy dolog viszont közel állt hozzá: a kártya. Minden pénze itt úszott el. Ahogy Kellér írja: „a friss honoráriummal kártyaklubba sietett, ahol tíz perc alatt elúszott embertelen erőfeszítésének teljes eredménye ... egy skatulya gyufát sem vásárolt belőle a szerző. Mindez hidegen hagyta, rohant előlegért, és újat írt.”⁴⁴ Barátja, Karinthy Frigyes szintén állandóan előlegeket kért a kiadótól, halála után az Athenaeumnál tetemes tartozása volt emiatt –, de Rejtő nem állt ilyen jól a Novánál. Müllerék zordabbak voltak: igen kis előlegeket adtak csak neki, ami persze szintén rosszul esett Rejtőnek. A másik anyagi természetű vita közöttük a Rejtő-regények újranyomásával, illetve újabb kiadásaival kapcsolatban állt fenn. Az író úgy vélte, hogy a szerződés valamely komályos pontját kihasználva a kiadó úgy állítja be a dolgot, mintha a regényeket örökáron vásárolta volna meg, ezért a későbbiekben nem kell fizetnie, holott valóban kiadtak új kiadásokat – a sorozatban egyedülállóan – a P. Howard-művek többségéből. Mivel az eredeti szerződéseket nem ismerjük, ezért ma már nem dönthet el, hogy valóban örökáron adta-e el kezdő író korában a műveit. Mindez most, a szakításkor bukott ki Rejtőből, korábban

„pontosan tudtam, hogy kitűnő üzlet, amivel jól keresnek és ennek örültem, mert szerettem Magát, mert sokféle munkalehetőségem volt és fantáziát láttam az ügyben. Ha nem tudtam volna, hogy fényes üzletet csinálnak, akkor abbahagytam volna, mert ez azt jelenti hogy nincs emelkedő tendencia, szóval nincs táguló lehetőségem és fantáziám ebben a kegyetlen robotban, ami csak a napi száraz kenyeret biztosítja. De én ezt kértem és megkaptam és jó szívvel adták és segítettek rajtam ha bajba kerültem, tehát örültem volna ha ... akár százmillió pengőt keresnek mert ehhez semmi közöm és semmi közöm könyvkiadói jövedelmükhöz, illetve annyiban van hogy örülök ha ilyen sokat keresnek.”

Sérelmezi a levélben azt is, hogy beleszóltak a munkájába. Úgy tűnik a kiadónál nem értékelték a „péhovardi” abszurd humort. Amint írja, az volt Müller Pál véleménye, hogy „Rejtőkém rámenni a kalandos részre, humort csak éppen itt ott”, mert ez nem kell „a 14 éves fiúknak akik a humort nem értékelik és az egyszerűbb néposztálynak, akik A szőke ciklont halomszámra otthagyják majd”. Rejtő sérelmezi a levélben, hogy kihúztak 42 oldalt *Az előretolt helyőrség* általa legjobbnak tartott részeiből, ahol Troppauer Hümér költő szerepelt, mert „ezeknek az olvasóknak nem kell a humor csak épp egy kicsi”. Ugyanez történt *A fehér folt* esetében: itt a magándetektív leveleiből húztak 3×25 oldalt... A mai Rejtő-rajongók ezt nyilván szintén sérelmesnek tartják, de meg kell állapítani, hogy a sorozat darabjainak terjedelme kötött volt (ez általános volt a füzetes ponyvakiadványok között is) – ha tehát egy kézirat hosszabb, akkor bizony az írónak húznia

⁴³ KELLÉR Andor: *i. m.* 87.

⁴⁴ Uo. 86.

kellett belőle. Mellesleg a *Csontbrigád* című regény, amely már a „szakítás” után jelent meg, 240 oldal – ebből tehát nem akartak vagy nem tudtak húzni... Azt is felhánytorgatja Rejtő, hogy *A szőke ciklonra* a kiadó erőszakolta az afrikai befejezést, vagyis hogy ebben a regényben is szerepet kapjon az idegenlégió.

Korábban említettem, hogy mennyire nem valószínű, hogy cetlinként fogadták volna el Rejtő műveit, hiszen úgy látszik, Müller Pál gyakran kifogásolta a történetet illetve a szerkezetet, pedig

„minden regényem konstrukciójáért külön elismerés jár, amit Önnel legalább is egyenrangú hivatott műbírálótól meg is kapok, legyen az Schöpflin, vagy Bálint, vagy Heltai Jenő, akik a konstrukció egyenes vezetését, a regénykompozíciót olykor szerénységemet bántó módon irodalminak bírálták. Egyik napon azt mondta: »kérem ez nem Sekszpir, mindegy hogy mennyit dolgozik, nem kell ide csodát írni«. Másik napon milliméterrel tanulmányozta Afrika-térképen a precízégemet és én szerettem, mert ez mind elviselhető és jó volt egyéb előnyei mellett.”

Nem ismeretes, hogy Schöpflin Aladár vagy éppen Bálint György hogyan értékelte Rejtő műveit, ma általában nem a „regénykompozíciót” dicsérik bennük. Hegedüs Géza pl. ezt írja:

„Rejtő ontotta az ötleteket. De a műgondhoz nem is volt sok érzéke, és az egyre nagyobb tempójú munka közben nem is ért volna rá. Ezért mindegyik könyvéből hiányzik a végső simítás. Ötletei sokkal többet érnek, mint az ötletek összeszerkesztése. Regényeinek egyes bekezdései külön-külön többet adnak, mint a regények egésze.”⁴⁵

Rejtő tehát úgy érzi, hogy ő mindent megtett azért, hogy – kiadó és szerző közös érdeke szerint – minél több értékes és sikeres könyve jelenjen meg. Neki olyan kiadó kellett volna, „aki regényeimben keres, aki finanszíroz, esetleg nem hagyja hogy túlságosan kiköltekezzek” – vagyis nem ad túl sok előleget! –, „de mindenképpen örül, hogy a munkám adminisztrálásával anyagi és erkölcsi siker van és könyveim ügyét velem egyetértésben intézi.” Keserűen állapítja meg, hogy „Nováéknaál a zsidótörvény idején kifutott egy zsidó író, katonák, nyilasok, polgárok egyaránt megszerették. Csak a cég nem. Pech.” Teljesen világos már, hogy nem képes együtt dolgozni a „fiatal” főnökkel, Müller Pállal. „Legyőzhetetlen szenvedéllyel” unja annak „összes jogi és számtani akrobatikáját, roppant hosszadalmas és egyre kevésbé szórakoztató oktatásait fűhrerkedéseit kritikáit és korholásait.”

Olyannyira csalódik mindenben, hogy elhatározza, többet nem ad ki Howard néven könyvet, mert az túlságosan is a Novához kötődik:

„Én Howardot szívből megutáltam, mert Howard becsapott, Howard piszokul ki játszott, visszaélt a szeretetemmel, nem viszonozta sok sok száz álmatlan éjszakámat... [...] ezt az alakot a mai napon kéjjel megöltem és azt is letagadom, hogy valaha azonos volt velem.”

⁴⁵ HEGEDÜS Géza: *i. h.* 19.

Természetesen ennek nem volt semmi realitása: Rejtő védjegye a P. Howard név volt, a következő regényeit a többi kiadó is ezen a néven várta, így kívánta megjelentetni. Ráadásul mi utólag már azt is tudjuk, hogy – akár igaza volt a Novával kapcsolatban, akár nem – a következő kiadóival ugyanúgy összekülönbözik majd, ugyanilyen felháborodott hangú levél-monstrumokat fog írni nekik, s bizony a Novát már inkább afféle „bezzeg annak idején” hangsúllyal fogja emlegetni.

Ezekben a levelekben⁴⁶ továbbra is fenntartja, hogy Müllerék eljárása méltánytalan és igazságtalan volt, és hogy a Nova-regények olcsón és rosszul (sőt: „kriminálisan”) előállított könyvek –, de minden tekintetben szakszerűek. A Nova még „kifejezett kívánságomra sem jelentetné meg regényemet a legprecízebb és állandó közreműködésem nélkül” – vágja az új kiadója szemébe – „kéresem nélkül fizetett a cég, hogy hajnalig a nyomdában álljak, mivel tudták, hogy regényeimnél az üzlet egy pengős sorozatban író munkáját adni”. Hozzáteszi, hogy még a szerződésük felbontása után, az utolsó itt megjelent regénynél, a *Csontbrigádnál* is külön kifizette a Nova – levonásmentesen – az utólagos nyomdai pluszmunkát. Sőt úgy tűnik, hogy Rejtő 8000 pengővel hátralékban volt a Novával szemben, az előzőleg felvett előlegek miatt, de a cég közölte Rejtővel, hogy a későbbi külföldi és filmjárandóságból vonja le, vagyis nem kötelezte arra az író – pedig megtehetette volna –, hogy ezt az összeget fizesse be... Ugyanitt mellékesen közli Rejtő, hogy a Nova 50 000 pengőt folyósított neki az évek során: ha ez az összeg igaz, akkor a 19 egypengős Rejtő-regényre számolva (és kihagyva a négy fordítást) átlagban több mint 2600 pengő – tehát valóban igen jól keresett.

Ez egyben az író-kiadó viszony független értékelése is: ha Rejtőt valóban kihasználták a kiadók, ez inkább Rejtő jelleméből és önpusztító életmódjából eredt –, amelyeket jól ismerhetünk a visszaemlékezésekből. Az annyit szidott Müller Pál jellemét viszont – sajnos – csak Rejtő leveléből ismerjük, így erről nem alkothatunk véleményt. Az tény, hogy a Novánál nem látták előre, hogy Rejtő ilyen karriert fog befutni a halála után, a század további részében, úgy bántak vele, ahogy általában a kiadók bántak a hasonló regények íróival – azonban ezt alig-ha lehet a szemükre vetni.

*

A csontbrigád 1941-ben tehát még a Novánál jelent meg. A szakítás közvetlen kiváltó okát jelentő *Vanek úr Párizsban* viszont sem itt, sem más kiadónál nem látott napvilágot – majd évtizedekkel később adják ki. Elolvasván a regényt, kicsit igazat adhatunk Müller Pálnak: ez a könyv elég zavaros, önismétlő, mindenképpen hanyatlás a korábbi Howard-regények után.

A Nova nem folytathatta sokáig a krimisorozatát. 1942. július 17-én megjelent az ún. „ponyvarendelet”, amely az olcsó kiadványok megjelenését korlátozta a háború miatti papírhiányra hivatkozva. Eszerint a három pengőnél alacsonyabb áron forgalomba hozott könyvet, füzetet stb. csak miniszterelnöki engedéllyel lehe-

⁴⁶ Rejtő Jenő három – töredékesen fennmaradt – levele 1941 júliusából. Petőfi Irodalmi Múzeum, Rejtő-hagyaték.

tett előállítani. Az engedélyezéshez ívenként tíz pengő eljárási díjat kellett fizetni. A kérelmezési kötelezettség visszamenőleg is érvényes volt 1939. január elsejétől, tehát az azóta megjelent kiadványokat is engedélyeztetni kellett.⁴⁷

Persze azért Müllerék továbbra is adtak ki olyan műveket, amelyek a korábbi sorozatba illettek volna: a már említett Nagy Károly, aki megpróbálta utánozni Rejtő stílusát, és igen jól is ment neki, már csak egy művel fért bele a sorozatba a megszűnés előtt. Külön kiadtak tőle még egyet, de hamarosan a szerzőt is behívták munkaszolgálatra – ahonnan ő sem tért vissza. Szintén sorozaton kívül jelent meg két regény Leslie Charteristől, vagy éppen Ellery Queentől egy mű, hogy csak az ismertebbeket említsem.

A Nova Irodalmi Intézet összesen 19 kötetet adott ki Rejtő Jenőtől kapcsolatuk négy éve alatt. A korai légiós regényeken és a Lavery-féle vadnyugati történeteken felül szinte valamennyi, később „klasszikusá” vált Howard-mű itt jelent meg. Ezután Rejtő új kiadót keresett, de – mint leveleiből kitűnik – egyikkel sem volt elégedett. Utolsó három regénye három különböző cégnél jelent meg, a legutolsó 1943-ban. Rejtő akkor már nem élt: egy ellene írt feljelentő cikk eredményeként behívták munkaszolgálatra, s Ukrajnában halt meg 1943. január elején.

GÁBOR BÁLINT

Jenő Rejtő et les romans d'aventures des Éditions de Nova

Jenő Rejtő (1905–1943) appartient aux écrivains les plus lus du 20e siècle. Ses oeuvres sont parus comme des romans d'aventure, mais d'après ses traits d'esprit, et de son humour grotesque, certains chercheurs le rangent dans la littérature contemporaine de l'Europe de l'Est auprès de Hašek, de Karinthy et de Ionesco. L'écrivain possède un légendaire étendu dû à sa popularité, que l'étude en partie systématise, en partie démentit, comme par exemple l'anecdote du „payement par feuilles de manuscrit” également. Rejtő, aux années 1920, avait flâné dans toute l'Europe, occidentale, après sa rentrée, il avait fondé un journal sous le titre de *Nagykörut* (Grand Boulevard), mais cela n'a connu qu'un seul numéro. D'abord ses scènes de théâtre-cabaret, et ses librettos d'opérette le rendaient connu. C'est en 1934, qu'il a commencé d'écrire des romans policiers et des romans de légionnaire, d'abord pour la série „Világvárosi Regények” (Romans de Métropole), puis de 1936 jusqu'en 1941, il travaillait pour les Éditions Littéraires Nova, dirigées par Dávid et Pál Müller. Y sont parus 19 romans de 12 cahiers, la majorité sous le pseudonyme P. Howard ou Gibson Lavery – selon les exigences de l'époque, des lecteurs, et de la série „Romans de Métropole”. L'auteur de l'étude essaye d'éclaircir le rapport de l'écrivain avec les Éditions Nova, et ses revenus dont la somme était toujours discutée, à l'aide des mémoires et de quelques lettres de Rejtő restées en fragments.

⁴⁷ A rendeletet és a közvélemény reakcióit elemzi CSÁKI PÁL: *A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején.* = MKsz 1988. 1. sz. 41–53.

KÖZLEMÉNYEK

Kristó Gyula emlékének

Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról. A *Magyar Könyvszemle* egyik közelmúlt-béli számában alapos tanulmány jelent meg Gerics József és szerzőtársa (a továbbiakban: Gerics József, ill. Gerics) tollából a Hartvik-legenda keletkezésének körülményeiről.¹ E helyen a szerző – hosszú pályafutása során először – határozottan állást foglalt a Hartvik-féle István-legenda keletkezési idejéről, erősen polemizálva egy szerzője szerint nem említett vonatkozó véleménnyel. Mivel a kérdésben utoljára jelen sorok írója tett közzé állásfoglalást,² és Gerics József ennek eredményeivel látszik vitatkozni, megszólítva érezzük magunkat, és nem tartjuk feleslegesnek, hogy egyes állításával vitába szálljunk.

Magunk a Hartvik-legendát egy tizenegy pontba szedett érvelés alapján Könyves Kálmán király (1095–1116) uralkodásának első felére, pontosabban 1097–1099 közé datáltuk, de nem zárkózunk el egy 1103-ig terjedő lehetséges keletkezési időszaktól sem. Írásunkban mérlegre tettük az addigi évszázados szakirodalom érveit, és annak alapján fogalmaztuk meg – néhány új szempont bevonásával – álláspontunkat. Gerics József szerint egy 1099 körüli dátum a legenda keletkezési idejéül nem fogadható el, az életrajz nem születhetett meg a Kálmánhoz levelet intéző³ II. Orbán pápasága (1088–1099) alatt, csak utóda, II. Paschalis pontifikátusa (1099–1118) jöhet szóba. Mikként majd látni fogjuk, Gerics annak is az 1103 utáni néhány évét látszik előnyben részesíteni. Olvasóink joggal gondolhatják, hogy e nem túl jelentős eltérésért kár tollat ragadni, de más, Gericshez hasonló tekintélyű kutatók által elfogadott datálásunk⁴ védelmében, valamint a szerző

¹ GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *A Hartvik legenda* (sic!) *keletkezési körülményeiről*. = *Magyar Könyvszemle* (120.) 2004. 317–324., különösen 317–319., 320. (A továbbiakban: GERICS: *i. h.* 2004.)

² THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*. In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. PITI Ferenc. Szeged 2000. 569–591. (A továbbiakban: THOROCZKAY: *i. h.* 2000.) (Németül: THOROCZKAY, Gábor: *Anmerkungen zur Frage der Entstehungszeit der Hartvik-Legende des Stephan des Heiligen*. = *Specimina Nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis* (1.) [2001.] 107–131.). A tanulmány gondolatmenetének rövid összefoglalása: THOROCZKAY Gábor: *A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban*. = *Fons* (10.) 2003. 21–64., különösen 62–63. (A továbbiakban: THOROCZKAY: *i. h.* 2003.)

³ *Diplomata Hungariae Antiquissima. I.* Ed. Georgius GYÖRFFY. Bp. 1992. (A továbbiakban: *DHA I.*) 317–318.

⁴ KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. /A történettudomány kézikönyve./ 24. (Uő: *Opponensi vélemény Thoroczkay Gábor: Egyháztörténeti és forrástanulmányok a XI. századi magyar történelemről c. doktori értekezéséről* című, 2003. december 12-én Szegeden kelt bírálatának 2. oldalán a legenda keletkezési idejéről kialakí-

gondolatmenetének néhány következtetlensége, nem eléggé dokumentált mivolta miatt úgy vélekedtünk, nem haszon nélküli a kérdés (részleges) újratárgyalása.

Gerics József szerint döntő jelentősége van annak, hogy Prágai Kozma egyik híradása szerint 1099-ben Esztergomban Szerafin érsek pappá szentelte Hermannt, a cseh herceg káplánját, a császár által már investált, de még csak szerep prágai püspököt, valamint a már nős Kozmát. Hermannt később az antigregoriánus ellenpápa, III. Kelemen (1080–1100) egyik bíboros-püspöke szentelte püspökké.⁵ Gerics szerint ezzel az aktussal „Kálmán és a hozzá hű püspöki kar II. Orbánnal [a gregoriánus pápával – T. G.] nyíltan ellentétes állásponton volt 1099 júniusában. Hozzá kegyének elnyerése érdekében a Hartvik által írt István-legendát elkészíttetni és ezzel egy időben Esztergomban pappá szentelni a császár által investált prágai püspökjelöltet: egymást kizáró, összeférhetetlen dolgok”.⁶ Tehát a szerző megtagadja a kortárs források által is bizonyítottan nagyműveltségű, egész életpályáját tekintve ügyes külpolitikusnak bizonyuló Kálmántól, hogy egyazon időben antigregoriánus elveknek megfelelő főpapkijelöléshez, valamint papszenteléshez nyújtson segédkezet, ill. hogy egy valódi lényegét tekintve antigregoriánus irányultságú legendát készítsen el a Hartvik püspökkel. (Azt, hogy a legenda valójában a VII. Gergely pápa-féle reformmozgalommal szembenálló ideológiai töltettel bír, Tóth Zoltán, valamint eredményeit továbbfejlesztve éppen Gerics bizonyította be.)⁷ Még egyszer megismételjük: Kálmán tehát nem tehetett a szerző szerint egyazon időben egymással látszólagos ellentétben álló, valójában azonos ideológiai hátterű tetteket, azaz nem cselekedhetett bizonyos gyakorlatiassággal (idegen szóval: pragmatizmussal) érdekei védelmében.

Gerics József szerint „Kálmán és Hartvik nagy körütekintéssel hajtottak [recte: hajtották – T. G.] végre az 1099-ben még világosan antigregoriánus, Henrik-párti⁸ állásponthoz képest a nagy irányváltást.” Közeledtek II. Paschalis pápához, az uralkodó Guastallában lemondott az investitúrajogról, de egyben a király és a püspök-író „támadást intézett a gregoriánus reformok ellen, elsősorban a főpapi székek királyi investitúrája, uralkodói befolyásra való betöltésének tilalma ellen”. Ezt a Szent Istvánnak állítólag pápai adományból bírt, koholt egyházszerkezési jogosítványára próbálták visszavezetni, és így jóváhagyatni a pápával. „Ezt a próbálkozást természetesen az 1099. év légkörében nem lehet megkockáztatni. Orbán utóda alatt azonban »frontot változtatva« és gregoriánus felfogást rögtönözve, számító politikai pragmatizmusában Kálmán erre is hajlandó volt”.⁹ A szerző szerint pragmatikus magatartásnak Kálmán esetében azt tarthatjuk, hogyha a korszak bonyolult viszonyai között egyazon időben tesz antigregoriánus (l. a legenda megírása) és gregoriánus (l. a guastallai lemondás) lépéseket.

tott nézetemről olyképpen írt, hogy azt „a korai középkori kutatások egyik nagy értékű, maradandó megállapításának” ítéli); FONT Márta: *Gondolatok a szentkultusz és a keresztény mentalitás összefüggéséről Közép- és Kelet-Európában a 10–12. században*. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. KRAUSZ Tamás–SZVÁK Gyula. Bp. 2003. 66., 69. 6. jz.

⁵ *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. Ed. B. BRETHOLZ. = Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. Nova series II. Berlin 1923. 167–171.

⁶ GERICS: *i. h.* 2004. 318.

⁷ TÓTH Zoltán: *A Hartvik-legendák kritikájához*. (A Szent Korona eredetkérdése). Bp. 1942. passim; GERICS József: *A Hartvik-legendák mintáiról és forrásairól*. = Magyar Könyvszemle (97.) 1981. 175–188. (A továbbiakban: GERICS: *i. h.* 1981.) (Megjelent még: *Szent István és az államalapítás*. Szerk. VESZPRÉMY László. Bp. 2002. /Nemzet és emlékezet./ 130–142., ill. könyvrészletként: *Uő: A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987. 220–231.)

⁸ IV. Henrik német–római császár (1056–1106)

⁹ GERICS: *i. h.* 2004. 320.

A fentiek vonatkozásában az első problémát a guastallai lemondás történeti valósága képezi. Bár Gerics József vitatta,¹⁰ Szovák Kornél a korábbi kételkedő állásfoglalásokat is számba véve meggyőző érveléssel bizonyította be, hogy a püspöki investitúráról való 1106. évi guastallai lemondás híre egy kora újkori forráskiadó elképzelése nyomán született meg, a legkorábban 12. századi forrásban előforduló kálmáni jogfeladás valódi megtörténte és időhöz, valamint Guastallához kötése számos egyháztörténeti, valamint hatástörténeti szempont alapján is erősen kérdéses.¹¹ De egyebekben is érdekes Gerics érvelése: véleménye szerint ezekben az években már pragmatikus lehetett Kálmán, azaz köznyelvi fordulattal szólva, kétszínű politikát folytathatott, míg 1099-ben ez elképzelhetetlen róla. Talán van a szerzőnek olyan, a többi szakember elől már évszázadok óta rejtőzködő forrása, ami a könyves uralkodó jellemének alakulásáról számol be?

Mi a történeti igazság az 1090–1100-as évekkel kapcsolatban¹² Kálmán trónra lépése utáni legfontosabb problémája a főhatalomra törő öccsével, Álmos herceggel való viszonya volt. A „dux”-ot egyértelműen támogatta a német-római uralkodó,¹³ ami a király helyét a pápa mellett jelölte ki. Történetírásunk jogosan látja e pápa melletti helyzet bizonyítékát Kálmánnak a szicíliai normann nagygróf leányával való házasságában. A normannok a gregoriánus pápaság legfontosabb támogatói voltak, és a magyar király az esküvővel a IV. Henrik ellen fellázadt német királyfi, Konrád sógora lett. Hogy Kálmán már uralkodása elején tett antigregoriánus lépéseket, az kétségtelen. Ilyen a Prágai Kozma által megörökített esemény is, magunk is hivatkoztunk rá a legendadatálásról írt tanulmányunkban.¹⁴ Erre az Álmos-párti IV. Henrik semlegesítése miatt lehetett szüksége, hiszen az aktuálisan neki tett szívességet. A reformpápasággal szembemenő lépéseiben bizonyára támogathatta a még döntően elődje – az országában a gregorianizmustól olyannyira támadott Karoling-kori királymodellnek megfelelő módon egyházfőként viselkedő Szent László király (1077–1095) – által kinevezett püspöki kar, és annak vezetője, Szerafin esztergomi érsek is. Az Álmos trónszerzési kísérleteitől veszélyeztetett királynak létkérdés lehetett a hazai főpapi kar kézben tartása, ezért kívánta mindenképpen biztosítani a maga számára az investitúraharcban kijegecesedett pápai felfogás által elvitatott főpap-kinevezési jogkörét. A magyar egyház egyébként csak az 1110-es évek elején, egy pápai legátus hazai ténykedésének köszönhetően hozott a reformpápaság igényeinek megfelelő törvényeket, az addig elfogadott kánonok nem engedtek komoly befolyást hazánkban a gergelyi követelményeknek.¹⁵

¹⁰ GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: „*Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért*”. (Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez). = Turul (72.) 1999. 84–86.

¹¹ SZOVÁK Kornél: *Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században*. In: *Magyarország és a Szent-szék kapcsolatának 1000 éve*. Szerk. ZOMBORI István. Bp. 1996. 21–46., különösen 24–26. (A tanulmány apparátus nélkül megjelent még: *A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium*. Szerk. ZOMBORI István–CSÉFALVAY Pál–Mária Antonietta DE ANGELIS. Bp. 2001. 43–48.). A lemondás egyébként egyfajta későbbi kálmáni jogfeladás eltorzult emléke lehet (vö. THOROCZKAY: *i. h.* 2000. 579.), ami talán az általunk később még említett gregoriánus szellemű magyar egyházi törvényhozó tevékenységgel, pápai legátusok magyarországi szereplésével állhatott összefüggésbe.

¹² Az események és hátterük részletes áttekintése: MAKK Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged 1996.² /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2./ 139–150.

¹³ *DHA I.* 323.

¹⁴ THOROCZKAY: *i. h.* 2000. 573–574.

¹⁵ SZUROMI Szabolcs Anzelm: *Az első három esztergomi zsinat és a magyarországi egyházfe-gyelem a XII. században*. = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 377–409., különösen 377–400. (Megjelent még: *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*. [Kéziratos kódexek, zsinatok, középkori műfajok]. Szerk. ERDŐ Péter. Bp. 2002. /Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici... III. Studia 3./ 87–127.)

De miért írhatták meg éppen az 1090-es évek végén, esetleg az 1100-as évek legelején a pápai igényekkel burkoltan szembehelyezkedő Hartvik-legendát? Ennek egyik legfontosabb okát éppen II. Orbán azon híres levelében találhatjuk, amelyet 1096. július 27-én írt a magyar királyhoz. Ebben mások mellett a hozzá való hűségre szólítja fel, amely esetben mindazt a „tisztséget és méltóságot” megkaphatja a római egyház fejtől, amit már az államalapító király kiérdemelt a saját korában.¹⁶ Historiográfiai tény, hogy a magyar történetírás döntő része a Hartvik-legendát e levélre írott válaszként értékeli.¹⁷ Nem tanulságok nélkül való megsejteni, hogy az elmúlt évtizedekben, ill. itt vitatott dolgozatában hogyan vélekedett Gerics a pápai levél és a legenda viszonyáról:

1981:¹⁸

A Hartvik-féle István-legendamegszerkesztésére „éppen II. Orbán levele is buzdította Kálmánt: ha azzal a hódolattal fordul a pápához, mint hajdan István, és hűségén állhatatosan megmarad, akkor ő is megkaphatja mindazokat a jogokat..., mint István. Hartvik előadta tehát, mire hatalmazta fel (Kálmán szerint és öszerinte) Istvánt annak idején az akkori pápa.”

1994:¹⁹

[A pápai levél kivonatos fordítását követően] „Régóta ismert, szinte közhelyszámba megy, hogy itt a Hartvik-legendá egyik *ihlető forrásával* állunk szemben abban az értelemben, hogy utóbb Hartvik és Kálmán *a legendában voltaképpen pápai biztatásra adta elő*, milyen felhatalmazásban részesült szerintük István.”

2004:²⁰

„II. Orbán pápának 1096-ban ... Kálmán királyhoz küldött levele *közfelfogás* szerint jelentős, de *nem azonnali* befolyást gyakorolt a magyar király politikájára. Megítélésünk szerint a levél utóbb hatással volt a Kálmán meghagyásából Hartvik püspöktől készített Szent István életrajzra is, de nem Orbán, hanem már a következő pápa idején. ... Orbán levelének vitathatatlanul nagy hatása volt a Hartvik-legendának nem a szemléletére, hanem *szövegezésére*. ... A szükséges *átszövegezéshez* nyújtott Orbán 1096. évi levele – már utóda idején – lényeges segítséget.” [Kiemelések tőlünk. – T. G.]

Láthatjuk, hogy Gerics állásfoglalása a pápai levéllel kapcsolatban jelentősen módosult az elmúlt két évtized során. Korábban egyértelműen a Hartvik-legendát „ihlető forrásaként” tekintett II. Orbán munkájára, itt tárgyalt írásában azonban már nem tartalmi, hanem csak szövegezésbeli befolyást tulajdonít neki, világosan azért, hogy későbbre datálhassa Hartvik munkáját. Egyértelműen tendenciózus az a megállapítása, miszerint „közfelfogás szerint... nem azonnali” hatást tulajdonítanak a pápai episztolának. Miután az István által bírt „tisztségeket és méltóságokat” II. Orbán ajánlotta fel a könyves királynak, így a kutatásban bennünket jócskán megelőzve már néhányan (mint például Deér József) úgy gondolták, hogy a Hartvik-legendának a pápai levél kézhezvétele

¹⁶ *DHA I.* 317–318.

¹⁷ THOROCZKAY: *i. h.* 2003. passim

¹⁸ GERICS: *i. h.* 1981. 184.

¹⁹ GERICS József: *Szent László uralmának vitás kérdései a krónikában és a legendában.* = Aetas 1994. 1. sz. 28–35., különösen 32–33. (Megjelent még azonos címmel: *Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Bp. 1995. /METEM-könyvek 9./ 137–143.)

²⁰ GERICS: *i. h.* 2004. 317–318.

(1096) után hamarosan el kellett készülnie.²¹ Nehezen hihető, hogy Kálmán a kedvező választ csaláfan kigondolt egyházszervezési igényeire nem attól a pápától várta volna éppen, aki megígérte neki elődje honorjait és dignitasait. II. Paschalistól nem ismerünk a II. Orbán-féle levélhez tartalmilag hasonló, a magyar királynak címzett levelet, így sajátos eljárás forrásos adat hiányában ellentmondást nem tűrő hangon kijelenteni, hogy az 1096-ban kelt levélre már csak II. Orbán utóda idejében születhetett válasz. Milyen kütfökből tudja ezt Gerics József?

A magyar középkorkutatás már régen felhívta a figyelmet arra, hogy a Hartvik-féle, immáron harmadik István-legendá megírását – amely szentszéki beleegyezésről beszél az 1083. évi hazai szentté avatásoknál – erősen motiválhatta, hogy a pápaság szemmel láthatóan nem kívánta elismerni a minden bizonnyal csak lokális (püspöki avagy inkább nemzeti) kanonizációban részesült államalapító király szentségét. Erre a 11–12. század fordulójának két magyar vonatkozású pápai megnyilatkozását szokták bizonyítékkul hozni: az 1096. évi II. Orbán-levelet, valamint II. Paschalinak azon 1102. évi oklevélét, amelyben a pannonhalmi apát kérésére – hivatkozva István király diplomájára – a pápa megerősíti a monostort birtokaiban és privilégiumaiban.²² Miként Gerics József helyesen írja, ezek „szóhasználatá szerint a pápák nem ismerték el” az államalapító szent mivoltát „vagy nem tudtak” az államalapító király szentségéről. Miután ő is vallja, hogy a hartviki mű a kanonizációban a világegyházban való elismertetéséért is íródott, a következőképpen fogalmaz a pápai megnyilatkozások hatásáról, a legenda elkészítését elősegítő befolyásáról: „Egy oklevélnek a hallgatása önmagában bizonyítékként sokkal kisebb jelentőségű. Azonban az egymást követő két pápa oklevelének István szentségéről való ismételt meg nem nyilatkozása nyomós érv amellett, hogy a király legendájában”²³ Hartvik a szentté avatásoknál szóba hozta a pápa közreműködését.

A fentieket nem vitatva a következőkre hívnánk fel a figyelmet: bizonyára nem csak ez a két pápai levél létezett az 1090–1100-as évek Magyarországon, hanem csupán ezek maradtak korunkra. Példának okáért az 1096 után létrejövő normann dinasztikus köteléssel kapcsolatban is születhetett pápai megnyilatkozás, amiben esetleg szó eshetett István királyról, így az 1102. évről, mint a legenda keletkezési idejére vonatkozó, kényszerítő erejű „terminus post quem”-nek a bizonyító szerepe csökkenhet. A két szentszéki dokumentum jellege is más: az egyik magának a királynak szólt, a másik pedig – igaz, kiemelt szerepű – vidéki királyi monostornak. Kálmán bizonyosan számos alkalommal megfordult Pannonhalmán, de az apátságnak szóló, nem diplomáciai jellegű oklevél mégiscsak csekélyebb szerepet játszhatott a király külpolitikai tájékozódásában, politikája ideológiai háttérének megteremtésében.

De valójában tényleg csak 1102 után, a pannonhalmi oklevél információit megismerve „kapott észbe” Kálmán István szent mivoltának pápai tagadása miatt, és készítettett el egy – a kanonizáció ügyében is család információit tartalmazó – legendát Hartvik püspökkel? Harmadjára egy olyan körülményre hívnánk fel a figyelmet, amit a Hartvik-legendá datálásáról írt cikkünkben már tárgyaltunk, és tekintélyes, a korszakot elsőrangúan ismerő mediavista is egyetértéssel nyugtázott. Feltevendő ugyanis, hogy a könyves király uralma elején hallgatással mellőzte a trónutódlásnál őt háttérbe szorító elődje, Szent László király emlékét. Első törvénykönyvében nem is említi nevét, a bizonyosan 1095 után, de az őt forrásul használó Hartvik műve előtt íródott Kisebbik Legenda

²¹ DEÉR, JOSEF: *Der Anspruch der Herrscher der 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation.* = Archivum Historiae Pontificiae (2.) 1964. 117–186. (Megjelent még: *Byzanz und das abendländische Herrschertum. [Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér].* Hrsg. v. Peter CLASSEN. Sigmaringen, 1977. /Vorträge und Forschungen XXI./ 439–494.) (Magunk ez utóbbi kiadást használtuk, ott különösen 471–474., 479–480.)

²² *DHA I.* 333.

²³ GERICS: *i. h.* 2004. 318–319.

alig emlékezik meg róla stb.²⁴ Veszprémy László a kérdésről a következőket írta: „Mint arra legutóbb Thoroczkay Gábor is utalt, I. László személyének Kálmán-kori negligálása, a sokat emlegetett, s a jelek szerint döntő fontosságú II. Orbán pápa-féle levélben megfogalmazott pápai bírálatok szó nélkül hagyása magának Istvánnak a szentségét veszélyeztette volna.”²⁵ Mikor kezdődhetett el a László emléket körülvevő jégpáncél gyors olvadása, ami a Hartvik-legendában már László 1083. évi, a szentté avatásoknál játszott szerepének²⁶ teljes rehabilitálásához, sőt talán még egyfajta „túl-színezéséhez” is vezetett? Csak 1102 után, amikor Kálmán megismerte a pannonhalmi pápai oklevél István szentségét el nem ismerő passzusait, és a két szentszéki megnyilvánuláson megütközve elkezdett egy tendenciózus István-életrajz elkészíttetésén gondolkodni, miként Gerics véli? A válszunk egyértelműen nemleges: ugyanis a magyar krónika 146. fejezete szerint Kálmánnak „pedig első feleségétől az Úr 1101. évében László és István nevű fia született”. (Kiemelés tőlünk – T. G.)²⁷ Tehát a könyves uralkodó már a Pannonhalmának 1102-ben küldött II. Paschalís-féle oklevél előtt legalább egy évvel felülvizsgálta korábbi sértődöttségét, és szentté avató és szentté avatott elődei nevét adta gyermekeinek, bizonyára nem függetlenül az István hazai kanonizációját (el) nem ismerő, 1101-nél korábban született pápai megnyilatkozásoktól, amelyek közül mi már csak az 1096. évit ismerjük. Tehát már az 1090-es évek legvégén, az 1100-as évek legelején olyan légkör uralkodhatott a magyar királyi udvarban, ami László reális ártértékeléséhez, valamint – a más célok mellett – az államalapító uralkodó szent mivoltának római elismerését kicsikarni akaró Hartvik-legenda megszületéséhez vezethetett.

A fentieket összefoglalva: Gerics József azon próbálkozása, amely a Hartvik-féle Szent István-legendának az 1097–1103 közötti évkörben (annak is inkább a kezdetén) történő keletkezését valószínűsíteni kívánó, sok tekintetben éppen az ő korábbi kutatásaira alapozó érvrendszerünket próbálta meg nevünk említése nélkül hitelteleníteni, nem igazán állja ki a kritika próbáját. Ezért határoztuk el véleményünk újbóli, határozott megfogalmazását.

THOROCZKAY GÁBOR

A gyulafehérvári székesegyház építésének hagyománya Laskai Osvát Szent László-beszédeiben. A ferences Laskai Osvát a 15. század végén három prédikációt állított össze Szent Lászlóról,¹ ezek közül kettőben, a 48. és az 50. beszédben együtt szerepel Várad és Gyulafehérvár, azonban a beszédrészek értelmezése nem magától értetődő, ugyanis úgy tűnik, hogy a 48. sermóban két székesegyház építéséről, az 50. sermóban pedig két püspökség alapításáról beszél.

A 48. sermo részlete:

„Tertio dicta verba conveniunt beato Ladislao propter similis operis executionem, quare sicut rex Iosaphat domos edificaverat in Iuda ad instar turrium, sic beatus

²⁴ THOROCZKAY: *i. h.* 2000. 589–590.

²⁵ VESZPRÉMY László: *Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez.* = Századok (138.) 2004. 325–347., különösen 331.

²⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II.* Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. II. 432–440.

²⁷ Uo. I. 426.

¹ OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati.* Hagenau, 1497. (a továbbiakban: *De Sanctis*) 48., 49., 50. sermók. Az Országos Széchényi Könyvtár Inc. 1029. jelzetű példányát használtam.

Ladislaus monasteria episcopalia duo construxit, scilicet *Varadiense et Albense*, que regia largitate dotavit.”²

Az 50. sermo részlete:

„Sic enim dicitur de eo: Cum itaque pius rex Ladislaus armatus esset pietate, precipuus tamen erat humilitate, a quibus solum magna Dei potentia honoratur. Omnes enim ecclesie et monasteria regalia sive ab ipso, sive a quocumque alio fundata, elemosynis eius sunt locupletata, unde merito usque in hodiernum diem elemosynas eius enarrat omnis ecclesia Hungarorum. Duos quoque episcopatus ordinavit et regia largitate locupletavit, *Varadiense et Albense Gyele in Transilvania*.”³

Mindkét esetben megállapítható, hogy a ferences szerző a Szent László-legendának ugyanarról a helyéről merít, a 48. beszédben rövidebben (sic beatus Ladislaus ... dotavit), az 50. beszédben bővebben.⁴ Lássuk a forrásul szolgáló legendaszöveget:

„Cum itaque ipse pius rex esset armatus humilitate, potens pietate, precipuus tamen erat largitate. Omnes enim ecclesie et monasteria regalia, sive ab eo, sive a quocumque alio fundata, elemosinis eius sunt locupletata, unde merito usque in hodiernum diem elemosinas eius enarrat omnis ecclesia Ungarorum. Duosque episcopatus ordinavit et regia largitate locupletavit.”⁵

Várad és Gyulafehérvár együttes említése mindkét sermóban tartalmi többletet jelent a legendaszöveghez képest.⁶ A kérdés az, hogy ez a többlet honnan származik. Talán Laskai saját leleményéről van szó? Lehet, hogy egy ismeretlen legendaváltozatot használt a ferences barát? Esetleg valamilyen hagyományt tartott fenn? A kérdés megválaszolása hozzájárulhat a ferences író forráskezelő technikájának és szövegformáló módszerének jobb megismeréséhez is.

A probléma megoldásához mindenekelőtt értelmeznünk kell az idézett sermórészleteket. Először az 50. beszédet vizsgáljuk meg, amelyben a ferences író majdnem szó szerint idézi a László-legendát. A legendarészlet többek között két püspökség megszervezéséről is beszámol megnevezésük nélkül. Laskai a legendarészletet toldja meg Várad és Gyulafehérvár említésével, s így a prédikációban olvasható szöveg azt sugallja, mintha a két említett püspökség a váradi és a gyulafehérvári lenne. Ennek azonban a történeti kutatások eredményei ellentmondanak. A szakirodalomban általánosan elfogadottá vált az a vélemény, amely szerint László a feltehetőleg Szent István által ala-

² *De Sanctis*, v2v.

³ *De Sanctis*, x3v. A nyomtatványban Gyulafehérvár névalakjában 'alban' alak szerepel az 'n' betű fölött nazális rövidítéssel.

⁴ A „Sic enim dicitur de eo”-fordulat is a legenda használatára utal.

⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II*. Ed. SZENTPÉTERY, Emericus. Bp. 1937–1938. Reprint: Utószó és bibliográfia: SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László. Bp. 1999. II. 519. Az idézet fordítása: „Ámbár a kegyes királyt az alázatosság páncélja védte, hatalmas volt kegyessége, legkivált mégis bőkezűsége. Mindahány királyi egyházat s kolostort – akár ő, akár más alapította – adományokkal gazdagította, ezért méltán mesél adományairól a magyarok egész egyháza. Két püspökséget szervezett, s királyi bőkezűséggel berendezett.” (*Szent László király legendája*. Ford. KURCZ Ágnes. In: *Árpád-kori legendák és Intelmek*. Szerk. ÉRSZEGI Géza. Bp. 1983. 97.)

⁶ Gyulafehérvár középkori névalakjaihoz I. GYÖRFFY György: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma*. = Századok 1983. (a továbbiakban: *Gyulafehérvár*) 1103–1116. A szóban forgó helyeket mindkét prédikációrészletben kurzív betű jelöli.

pított bihari püspökség székhelyét helyezte át Váradra,⁷ s az erdélyi püspökséget sem ő, hanem Szent István alapította.⁸ Az erdélyi püspökség székhelye volt Gyulafehérvár, azonban ezt az egyházmegyét nem székhelyéről, hanem földrajzi területéről nevezték el;⁹ az pedig nehezen képzelhető el, hogy Laskai ne lett volna tisztában ezzel az elnevezéssel. Felmerül továbbá a kérdés: ha a ferences barát a Szent László által létrehozott püspökségeket akarta megnevezni, akkor miért hallgat a zágrábiról?¹⁰ Látható tehát, hogy Várad és Gyulafehérvár 50. sermóban történő említésének magyarázata nem magától értetődő.

Térjünk át ezek után a 48. sermo idézett részletének vizsgálatára. Laskai ebben a beszédben párhuzamot von a bibliai Iosaphat király és Szent László között. A thema-mondat így hangzik: „Crevit rex Iosaphat et magnificatus est usque in sublime, et edificavit domos in Iuda ad instar turrium,”¹¹ majd a folytatás:

„Licet, charissimi, hec verba ad litteram dicta sint de Iosaphat rege Iudee, rationabiliter tamen assumuntur ad gloriam beati Ladislai regis Hungarorum propter tria specialiter, videlicet:

Primo propter nominis significationem,
Secundo propter eius sublimationem,
Tertio propter operis similis executionem.”¹²

A háromtagú felosztás harmadik tagjának kifejtése kezdődik a 48. beszédnek a dolgozat elején idézett passzusával. Ebben a sermórészletében a ferences barát Iosaphat és Szent László építkezései között von párhuzamot. A szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy a Iosaphat tevékenységét jelölő 'aedificare' és a László tevékenységét jelölő 'construere' igék szinonimák, jelentésük: építeni. A magyarországi középkori latinságban a 'construere' igét használták az 'aedificare' szinonimájaként.¹³ Erre a szöveghelyre a kutatás már korábban is felfigyelt. Karácsonyi János az erdélyi püspökség megalapításával kapcsolatban, Entz Géza pedig a gyulafehérvári székesegyház építése kapcsán hivatkozik Laskai prédikációjára. A 'construere' igét mindketten 'építeni' jelentéssel fordítják.¹⁴ Tehát a szövegben nem két püspökség alapításáról vagy megszervezéséről, hanem két székesegyház építéséről van szó.

⁷ GYÖRFFY György: *A lovagszent uralkodása*. In: *Magyarország története tíz kötetben. I/2.* (a továbbiakban: *A lovagszent*) 916. KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988. 474–475.; ALMÁSI Tibor: *A váradai püspökség története*. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. KRISTÓ Gyula. Bp. 1994. (a továbbiakban: *KMTL*) 712.

⁸ KRISTÓ Gy.: *i. m.* 482.; BENKÓ Elek: *Az erdélyi püspökség története*. In: *KMTL* 192–193.

⁹ KRISTÓ Gy.: *i. m.* 482.

¹⁰ A zágrábi püspökség alapításához: GYÖRFFY Gy.: *A lovagszent*, 917–919. KRISTÓ Gy.: *i. m.* 305.; RÓKAY Péter: *A zágrábi püspökség története*. In: *KMTL* 739–740.

¹¹ II. Paral. XVII (12)

¹² *De Sanctis*, v2r.

¹³ *A magyarországi középkori latinság szótára. II.* Kiadásra előkészítette BORONKAI Iván. Bp. 1991. 347–348.

¹⁴ KARÁCSONYI János: *A honfoglalás és Erdély*. = *Katholikus Szemle* 1896. 474. Karácsonyi ismeretlen életirat használatát feltételezi: „Temesvári Pelbárt e tanítványa még mind Szent-Istvánról, mind Szent-Lászlóról több és részletesebb életiratot ismert, mint mi. Becsületességéhez ez életiratok hű közlésében kétség sem férhet ...” Uő: *Erdély és Szent László*. = Erdélyi Múzeum 1915. 35. Itt ismét feltételezi egy ismeretlen életirat használatát. ENTZ Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. (a továbbiakban: *A gyulafehérvári székesegyház*) 75. o. és 42. jegyzet. Entz tévesen Temesvári Pelbártnak tulajdonítja a beszédet.

A váradi székesegyház középkori történetére vonatkozó forrásszövegekben az 'ecclesia cathedralis' a leggyakrabban használt kifejezés a székesegyház jelölésére,¹⁵ ugyanakkor a 'monasterium' is felbukkan Károly Róbertnek egy 1327-ben kelt oklevelében: „... libertas ecclesiae, seu monasterii sanctissimi regis Ladislai Varadiensis per primogenitores nostros concessa ... et tandem per nos eidem ecclesiae confirmata ...”¹⁶ A 'monasterium' Du Cange szótára szerint is jelenthet székesegyházat.¹⁷ Az elmondottak alapján a „... beatus Ladislaus monasteria episcopalia duo construxit, scilicet Waradiense et Albense ...”-részletet így fordíthatjuk: „... Szent László két püspöki székesegyházat épített, tudniillik a váradit és a gyulafehérvárit ...” Az idézett prédikációszöveg értelmezése kapcsán arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy Laskai a legenda 'alapít', 'szervez' jelentésű 'ordinare' igéje helyett az 'épít' jelentésű 'construere' igét használja, nyilván tudatosan, mivel nem két püspökség szervezéséről beszél, miként a legenda, hanem két székesegyház építéséről.

Úgy tűnik, az 50. sermóban idézett legendaszöveget a ferences barát figyelmetlenül toldotta meg Várad és Gyulafehérvár említésével, így bővítése értelemszerű.

Ezek után azt kell megvizsgálnunk, hogy Lászlónak volt-e szerepe a váradi és a gyulafehérvári egyház építésében.

Nagyvárad középkori székesegyháza elpusztult. Az a kevés, amit alapításáról, történetéről, magáról az épületről tudunk, régészeti kutatások eredményein, valamint írásos és vizuális forrásokon alapszik.¹⁸ A régészeti ásatások kiderítették, hogy a váradi székesegyház épületét a középkor folyamán többször átalakították, bővítették.¹⁹ Az építkezés Szent László uralkodása idején, az 1080-as években kezdődhetett; egy kései, 16. század végi hagyomány szerint az alapítás 1080-ban történt,²⁰ s számos forrás bizonyítja, hogy a váradi egyház Szent László által történt alapítása és építése a középkor folyamán végig élt a köztudatban.²¹ A váradi püspökség történetének kiváló monográfusa, Bunyitay Vincze így ír erről: „De bár az épület, melyet az alapító szent király Isten-és hazaszeretete emelt Váradnak, már a XIV-ik században teljesen átváltozott, sőt elenyészett, nemzetünk mégis a kegyeletet, melylyel a szent király alkotása iránt viseltetett, átvitte az új székesegyházra is, s azt, mivel a szent király sírja benne pihent, híven és mindig Szent-László egyházának tartotta s nevezte.”²² Nyilvánvaló, hogy Laskai azt a középkor végén is közzismert hagyományt rögzíti, amely szerint a váradi székesegyházat Szent László alapította és építette. Lássuk ezek után, hogy mit mondhatunk el a gyulafehérvári székesegyházról.

Az erdélyi püspökség székhelyén az első bazilika építése a 11. század közepén, vagy talán már Szent István uralkodása alatt megindult, s a munka a század utolsó harmadában, Szent László alatt és feltehetőleg az ő támogatásával fejeződhetett be. A régészeti ásatásoknak köszönhetően ennek az épületnek az alaprajza ma már lényegében ismert. A második székesegyházat a 12. század végén kezdték el építeni, a munkálatok körülbelül egy évszázadot vettek igénybe. Az épület ekkor nyerte

¹⁵ BALOGH Jolán: *Varadinum. Várad vára. I–II.* Bp. 1982. II. 22–61.

¹⁶ KERESZTURI, J. A.: *Compendiaria Descriptio fundationis et vicissitudinum episcopatus et capituli M. Varadinensis.* Magno-Varadini, 1806. 144. Vö.: BALOGH J.: *i. m.* 32.

¹⁷ DU CANGE: *Glossarium mediae et infimae latinitatis.* V. Graz-Austria, 1954. 457.: „Monasterium saepe sumitur pro Ecclesia cathedrali ...”

¹⁸ A székesegyház középkori történetére vonatkozó adatokat BALOGH Jolán gyűjtötte össze: *i. m.* 22–61.

¹⁹ BUNYITAY Vincze: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. III.* Nagyvárad, 1884. 22–38.; HENSZLMANN Imre: *A nagy-várad-i kettős székesegyház.* Uo. 147–174. A székesegyház építéstörténetére vonatkozó további irodalmat lásd BALOGH J.: *i. m.* 288–289.

²⁰ BALOGH J.: *i. m.* 23.

²¹ L. BALOGH Jolán adattárának vonatkozó tételeit: *i. m.* 23–61.

²² BUNYITAY V.: *i. m.* 29.

el ma is látható formáját, a későbbi századok építkezései alapvető változtatásokat már nem eredményeztek. Az első székesegyházat valószínűleg a második építésével párhuzamosan bontották le; ez utóbbi rátelepült az első templomra magába foglalva annak egész területét.²³ Tehát Szent László az első székesegyház építésében játszhatott szerepet; feltételezhető, hogy az épület az ő uralkodása alatt lényegében elkészült.²⁴ Véleményem szerint nem véletlen, hogy a ferences barát Várad mellett éppen Gyulafehérvárat említi meg mindkét beszédében. Úgy gondolom, hogy Laskai a két idézett prédikációhely megfogalmazása során nem egy ismeretlen legendaváltozatot használt, hanem egy olyan hagyományból merített, amely, hasonlóan a váradi egyházhoz kötődő tradícióhoz, a templom építését Szent Lászlónak tulajdonította annak ellenére, hogy az első székesegyház a második építése során megszűnt.

Ezt a feltételezést IV. (Kun) Lászlónak egy 1278-ban kelt oklevele is alátámasztja: „ecclesia cathedralis beati Mychaelis archangeli Transsiluana, a sanctis progenitoribus nostris fabricata et dotata”.²⁵ Tehát az oklevél a székesegyház építését és megadományozását a szent elődöknek tulajdonítja, jóllehet az első székesegyház 1278-ban már nem állt. Egy másik, szintén 1278-ban kelt királyi oklevél a gyulafehérvári káptalan megszervezését tulajdonítja a szent elődöknek: „capitulum ecclesiae beati Michaelis Transsiluanae ordinatum a sanctis progenitoribus nostris et locatum”.²⁶

Összegzésként elmondható, hogy a 48. sermóból idézett részlet értelme világos, azonban az 50. beszédben a ferences barát valószínűleg figyelmetlenül toldotta meg a László-legenda szövegét. Úgy gondolom, hogy a két székesegyházhoz kötődő hagyomány összekapcsolása és felhasználása a Szent László-beszédekben Laskai Osvát leleményének tulajdonítható.

KERTÉSZ BALÁZS

Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában. Szenci Molnár Albert sokáig és szívesen időzött Marburgban. Naplója szerint 1607. május 23-án érkezett ide először,¹ majd néhány héttel később itt bérelt szobát Konrad Vietornál. Itt főleg magyar nyelvtankönyvén dolgozott, de miután Vietor elhagyta feleségét, Kunigunda Ferinariát, itt kérte meg „tiszteletre méltó régi vendéglátó asszonyának” a kezét, jóllehet a Marburgban kitört pestisjárvány miatt az esküvőt már Oppenheimben tartották.² Molnár sokat utazgatott, de vissza-visszatért Marburgba,

²³ ENTZ G.: *A gyulafehérvári székesegyház*, 68–130.; Uő: *A Szent István alapítású erdélyi püspökség első székesegyháza*. In: *Doctor et apostol*. Szent István-tanulmányok. Szerk. TÖRÖK József. Bp. 1994. /*Studia theologica Budapestinensia* 10./ 101–105. (a továbbiakban: *A Szent István alapítású*).

²⁴ Entz újabb tanulmányában feltételezi, hogy „a munkák a XII. század elejére is áthúzódhatnak.” (*A Szent István alapítású*, 103.)

²⁵ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Von Franz ZIMMERMANN und Carl WERNER. I. Hermannstadt, 1892. 133. (a továbbiakban: *Urkundenbuch*).

²⁶ *Urkundenbuch*, 133. GYÖRFFY mindkét idézetet közli: *Gyulafehérvár*, 1117. o. 54. jegyzet, azonban jelentésüket összemossa, amikor így fogalmaz: „Ami az erdélyi káptalant illeti, arra nézve, hogy a Szent István által alapított gyulafehérvári püspökség mellé Szent László ... szervezett székeskáptalant, két 1278 évi oklevél azon szavaiból is következtethetünk, miszerint a székesegyházat, ill. a káptalant a «szent királyok» (István és László) alapították és adományozták meg.” (*Gyulafehérvár*, 1117.)

¹ *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi SZABÓ András. Bp. Universitas Könyvkiadó, 2003. 152.

² Uo. 158.

44

VOTA GRATULATORIA
 AD
 GENERE NOBILITATIS,
 VIRTUTE ET ERUDITIONE
 CONSPICUUM VIRUM IUVENEM
 DN. JOHANNEM GEORGIUM
 à PONNICKAW EQUITEM LUSATIÆ
 Superioris,

Ex Illustri Marpurgensi Academiâ in Patriam abiturientem,

Honoris, moris & memoriæ ergò

Ab amicis & commenfalibus conscripta:

ANNO

In absentia homines Lingvâ rodere nolli.

MARPURGI CATTORVM
 Ex Officinâ Gwolphangi Ketzeliâ.

CIO 10CX.

*prostantibus in Marburg
 45. f. 10. 10. 10.*

s a várostól családjával együtt 1613 március 26-án vett végleg búcsút.³ A marburgi egyetemen még 1607-ben matrikulált, s úgy tetszik, a városhoz többségükben jó emlékek fűzték.

Marburgi tartózkodása alatt Szenci Molnár Albert több latin nyelvű, nyomtatásban is megjelent alkalmi verset írt. Ezek közül egyről, a lengyel Jan Turnowski doktorra avatását ünneplő 1608-as antológiában megjelent üdvözlő versről már korábban hírt adtam.⁴ Most az Anders-Beckmann által

³ Uo. 163.

⁴ ItK 2000. 5–6.

szerkesztett *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in Europaeische Bibliotheken und Archiven* (Hildesheim-Zürich-New York, 2003) Boroszlóra vonatkozó adatainak segítségével újabb rövid Szenci Molnár-versre bukkantam,⁵ amit a magyar tudós egy Johannes Georgius Ponnickau nevű felső-lauschitzi, tehát szászországi nemes ifjú búcsúztatására írt – ekkor ugyanis Ponnickau végleg búcsút mondott Marburgnak, ahol vagy három évig tanult. A kis kiadvány egyetlen példánya a boroszlói egyetemi könyvtárban maradt fenn – mikrofilmjéért itt mondom a könyvtárnak köszönetet.⁶

A kiadvány címe *Vota Gratulatoria ad genere nobilitatis, virtute et eruditione conspicuum virum juvenem Dn. Johannem Georgium à Ponnickaw Equitem Lusatae Superioris, Ex illustri Marpurgensi Academia in patriam abiturientem*, kiadója Wolfgang Kezelius Marburgban, 1610-ben. A kiadványcím alapján viselkedésében és műveltségében egyaránt kitűnő, előkelő, protestáns vallású, alighanem református ifjúról van szó, aki a Szászországhoz tartozó Elsdrából, vagy Elstrából, vagyis a Fekete Elster környékéről származott, legalább is így tartja számon a marburgi anyakönyv, amelybe valamikor 1607 folyamán írta be a nevét.⁷ Három évvel később már régi ismerőse lehetett Molnárnak, akivel körülbelül egy időben érkeztek az egyetemi városba.

Az antológiában, amelyben főleg Ponnickau sziléziai barátai, illetve egyetemi tanuló társai dominálnak, összesen tizenegy vers van, de a tekintélyesebb egyetemi emberek közül csak ketten adtak verset: Raphael Eglinus Iconius, a teológia doktora és Caspar Sturmius, aki magát a teológia professzorának, valamint „Stipendiarorum Ephorus”-nak nevezi – utóbbi minőségében lehetett kapcsolatban Ponnickauval. A harmadik fontosabb ember a kis antológiában a filozófián kívül az orvostudományban is járatos ifjabb Rudolf Goclenius, aki ekkor már több kiadványt mondhat magáénak, többek közt egy kis értekezést a pestis okairól.⁸ Ponnickau alighanem maga is verselt latinul, mert a Molnár-verset megelőző költemények egyikét egy bizonyos Nicolaus Zetserfledt Brémából jött tanuló társa a következő szavakkal kezdi: „Saalve JAN GEORGI, Musarum cultor et altor”. Johannes Ponnickaunak ez a képessége nem domborodik ki különösebben az alább közölt Molnár-féle tizennégy soros búcsúversből, ami tárgyilagos szavakkal állapítja meg, hogy a távozó éppen elég időt töltött már Marburgban, jól ismeri azt és már ideje hazatérni szülőföldjére. Viszont feltehető a kérdés, mi az oka annak, hogy Molnár Albert az egyetlen a marburgi kiadvány szerzői közül, aki nem német anyanyelvű, illetve nem földije a célszemélynek, s akit ennek ellenére felkértek a búcsúvers írására?

Talán nem tévedek, amikor Molnár gesztusát új családi kapcsolatával hozom összefüggésbe. „Tisztességes házassági szándékát” 1610 januárjában jelenti be Kunigunda asszonynak, aki erre biztató szavakkal válaszol.⁹ Kunigunda nővére, Elisabeth, 1596 óta Bautzenben van férjénél, ifj. Andreas Schöpsnél, a környéken lakik egy másik, tehető rokon, Tobias Scultetus, akit Molnárék pár évvel később meg is látogatnak.¹⁰ Alighanem ismerhették Ponnickaut, vagy a szászországi ifjú őket, s ezért látszik valószínűnek, hogy Molnár jövendőbelijének akart szivességet tenni, amikor ő is csatlakozott a kis búcsú-antológia szerzőinek csoportjához. Annyira viszont már nem volt fontos a kapcsolat, hogy 1615-ben, amikor Görlitz és az Odera folyó táján utazgattak, fel is keresék Johann Georgot, aki életének – úgy tűnik – fénypontja az a kis versantológia volt, amivel marburgi tanárai és tanuló társai búcsúztatták.

⁵ A sorozat 9. kötetének 0398-532680 tételében.

⁶ Jelzete: B-32/423/04

⁷ *Personen und Ortsregister zu der Matrikel und den Annalen der Universität Marburg 1527–1652*. Bearbeitet Wilhelm FALCKENHEIMER. Marburg, 1904. 124.

⁸ *De Pestis... Causis*. Marburgi Cattaneorum, 1607.

⁹ *Szenci ...naplója*. 155.

¹⁰ *I. m.* 179.

Most pedig következék maga a kis latin Molnár-vers, a *Vota Gratulatoria*... befejező darabja:

**Lanus: [at his votis Deus annuat ipse benignè]
Sis felix, iterumque iterumque iterumque Valet.**

Andreas Ambrosius Wort-
litianus Anhaltinus
Cammecalis.

Aliud

Ad patrios quoniam vertis tua vela penates
[Quod felix faustum sit tibi IANE precor.]
Discupis ut nostre tibi congratentur eunti
Pegasides: res est quam petis officii.
Dictat id officium: mensae communia jura,
Jam pridem quibus hic tu mihi junctus eras.
Ergo bonis avibus patriam pete, salvus amatos
Offendas salvos pectore & ore tibi.
Linquere ne doleas Marpurgum, iam satis isthic
Versatus: patriam tempus adire quoque.
Exhilara patriae florentis limina: cunctem
Sequentur Charites, Castalidesque deae.
Post ubi natales felix intraveris oras,
Esto memor nostri: vive deinde diu.

Albertus Molnar
Ungarus.

Aliud

Ad patrios quoniam vertis tua vela penates
(Quod felix faustum sit tibi IANE precor.)
Discupis, ut nostre tibi congratentur eunti
Pegasides: res est quam petis officii.
Dictat id officium: mensae communia jura,
Jam pridem quibus hic tu mihi junctus eras.
Ergo bonis avibus patriam pete, salvus amatos
Offendas salvos, pectore & ore tibi.
Linquere ne doleas Marpurgum, iam satis isthic
Versatus: patriam tempus adire quoque.

Exhilara patriae, florentis limina: euntem
 Sectentur Charites, Castalidesque deae.
 Post, ubi natales felix intraveris oras,
 Esto memor nostri: vive deinde diu.
 Albertus Molnar
 Ungarus

GÓMÓRI GYÖRGY

Adalékok Faludi erkölcsnemesítő írásainak forrásaihoz. *Sztoicizmus, Imitatio Christi, Exerctia spiritualia.* Újabb eszme- és irodalomtörténeti kutatások teljesebb fénybe állítják Faludi Ferenc erkölcsnemesítő prózai műveinek jelentőségét; hangsúlyozzák Szörényi Lászlóval, hogy „prózája semmiben sem marad el statisztikai tudatosságban költészete mögött”.¹ Azt is jobban látjuk, hogy az angol és spanyol jezsuiták műveinek „fordításai” igazában olyan átdolgozások, amelyeknek egyes részei Faludi saját szövegeinek tekinthetők. Ezt Vörös Imre kimutatta a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* „fordítási hűtlenségeinek tükrében”.² Különbön már Szörényi László megemlítette az általa készített válogatás (*Téli éjszakák*) utószavában: „A *Szent Ember* kimaradt e sorból, mert eredetijét nem ismerjük, s lehet, hogy Faludi saját munkája.”³

Többen foglalkoztak Faludi vallásosságával, természetszemléletével, a műveiben fellelhető latin és olasz irodalmi hatásokkal, „sztoikus” bölcsességével. Ez többira mindjárt visszatérek. De – amint ez Pázmány Péter prédikációinak elemzésekor is gyakran megtörtént – főleg a moralizáló és nyelvi szempontokra irányult a figyelem, és – különös módon – nemigen figyeltek a jezsuita Faludi jezsuita neveltetésére, a jezsuita szellem, nevezetesen az ignáci lelkigyakorlatok teológiájának hatására, ami egyébként az eredeti – angol és spanyol – jezsuita szerzőket is befolyásolta.

A jezsuita rend alapítója, Loyolai Szent Ignác a saját lelki tapasztalatait rögzítette a *Lelki-gyakorlatos könyvben* (= *LGy*), amelyet a lelkigyakorlatokat vezető jezsuitáknak szánt, és amely – a *Rendalkotmányon* kívül – a mai napig a jezsuita kiképzés legfőbb „segédeszköze”. Ezek hatják át a később megfogalmazott *Ratio studiorum*ot is, amely a jezsuita nevelés/oktatás vezérkönyve. Ha valaki jezsuita szerzőkkel foglalkozik eszmetörténeti vagy irodalomtörténeti szempontból, ezeket a „forrásokat” ismernie kell. Nem is forrásidézetekről van szó, hanem az ignáci szellemről, lelkiségről, amely a sokrétű jezsuita apostoli tevékenységet ihleti: mindent Isten nagyobb dicsőségére és az emberek üdvének szolgálatára állít be, irányít, és – teljesen elismerve a kegyelem mindenható erejét –, az emberi erőfeszítés teljes bevetését követeli. Mert Isten (a kegyelem) nem helyettünk cselekszik, hanem cselekvőkké tesz bennünket.

Keresztény sztoicizmus a 18. században

Kosáry Domokos állapította meg, hogy a „keresztény sztoicizmus” a 17–18. században a magyar jezsuiták – így Faludi – közvetítésével, a nemesi életbölcsetségben fejeződött ki legvilágosabban: az ’udvari ember’, a tisztségviselő magatartására vonatkozó irodalom, a moralizálva

¹ SZÖRÉNYI László: *Kalauz Faludi Ferenc prózájához.* (Utószó). In: FALUDI Ferenc: *Téli éjszakák.* Bp. Magvető, 1978. /Magyar tallózó./ 409.

² VÖRÖS Imre: Faludi Ferenc és a *Gentiluomo istruito.* = ITK 1994. 1. 19–31.

³ SZÖRÉNYI: *i. h.* 411.

oktató irodalom a rokokó 'udvariasság' jegyében – Faludinál magas szinten a szépirodalomba torkollik.⁴

Köztudott, hogy a sztoikus etika és életbölcseesség a századok során jelentősen hatott a keresztény moralizáló irodalomra. Már az egyházatyáknál, sőt Szent Pálnál is kimutatható a sztoikus hatás. Egy-egy tanulmányomban⁵ megvilágítottam Pázmánynál és Faludinál a sztoikus befolyást. Pázmány morális tárgyú prédikációiban, vagy pl. a halálról szóló beszédeiben feltűnően sok a sztoikusokra, főleg Senecára való hivatkozás. Például a jó halálról szóló prédikációban („Hogy a halál kívánatos jó”, ÖM VII, 633kk.) Pázmány tizenötször idézi Szent Ambrus *De bono mortis* c. traktátusát és huszonhatszor hivatkozik a sztoikusokra. Tegyük hozzá, hogy maga Szent Ambrus is erősen függ e témánál a sztoikusoktól.

Itt csupán ízelítőnek állítsuk párhuzamba Kempis, Pázmány és Faludi eszmélődéseit a halálról.

KEMPIS 1,23

Elmélkedés a halálról

Rövid az idő, jön a vég, bizonytalan, készenlét! óvakodni a büntől (Mt 24,42)
Rettenetes a halál, de még inkább a hosszú élet. – Ne halogasd üdvösségedet: bűnbánat, jótettek, önmegtadadás, most van a kedvező óra (2Kor 6,2), most tanulj meg meghalni Krisztussal. Az élet mint az árnyék elröpül, ki emlékezik meg rólad? Legfontosabb az üdvösség (Lk 16,9; Zsid 13,46) Akinek gyönyörűsége telik a bűnökben, nem csoda, ha retteg a haláltól és az ítélettől. Azért jó, hogy legalább a pokol félelme tartson zabolán, ha a tiszta szeretet nem tart vissza a rossztól. (Vö. Lgy, 65, a pokolról szóló elm.)

PÁZMÁNY
ÖM VII, 633kk

„Hogy a halál kívánatos jó.” Tizenötször hivatkozik Szt. Ambrus *De bono mortis* c. művére és huszonhatszor sztoikusokra. Egyébként Ambrus maga is idézi a sztoikusokat. Ezenkívül néhány egyházatyát és a Szentírást idézi. *A bűnös élettől óv*
A bűnös halála hajótörés, a bűnös halála a legrosszabb – *A halál. Jó:*
az életben több a keserűség, mint a gyönyörűség, a világ tele van az ördög töréivel és csapdáival – kísértések.
A halálon át az életre jutunk.
Különbség a pogányok és a keresztények között: a halál által a szentek gyülekezetébe, az igazak társaságába jutunk.
Ne a haláltól, hanem a büntől féljünk, hogy az örök kárhozattól ne féljünk!

FALUDI
Szent ember

Előjáró beszéd a forgandó világ haszontalanságáról, a *mulandó életről, kimúlásunk bizonytalan órájáról*, egyéb üdvösséges dolgokról...

A földi gyönyörűségek nem tartósak, félelemmel kell keresnünk üdvösségünket. Nincs jobb tanácsadó a halálnál. Ha rosszul élsz, nincs rosszabb az életnél. Bölcs, aki a világot meg tudja utáni. A gonosz embernek nincs nyugta, retteg a haláltól. *A bűnösnek* büntetése tulajdon vetke, kebelében hordozza eleven *poklát*. Az igaz szeretetnek törvénye az állandóság, célja az örökkévalóság. Zarándokok vagyunk a földön, az ég maradandó hazánk.

Tehát: a mulandó életben óvakodjunk a büntől, hogy elkerüljük a kárhozatot.

⁴ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. Akadémiai K. 1980. 194.

⁵ SZABÓ Ferenc: *Faludi lelkiisége sztoikus?* = *Távlatok* 1994. 2. sz. 242–250., Uő.: *A sztoicizmus befolyása Pázmány prédikációira.* = *Kortárs* 2001. nov., 11. sz. 61–68.

A *Szent ember* elemzésével Faludi „sztoicizmusára” is kitértem, ugyanakkor hangsúlyoztam Szent Ignác *Lelkigyakorlatainak*, általában az ignáci (jezsuita) lelkiségnek a világos befolyását. Ezt most majd a *Nemes ember* elemzésével is megmutatom. De előbb az ignáci lelkiség forrásait, nevezetesen az *Imitatio Christi* (az ún. „devotio moderna”) hatását kell megvilágítanunk.⁶

Az Imitatio Christi és a Lelkigyakorlatok

Szakemberek párhuzamba állították Szent Ignác *Lelkigyakorlatait* és az *Imitatio*t, hogy megmutassák a meglepő hasonlóságot a két lelkiség között, de a különbséget is jelezték. Kétségtelen, hogy az újkori keresztény lelkiségi művek között jelentős helyet foglal el Loyolai Szent Ignác *Exercitia spiritualia* c. könyvecskéje.⁷ Tudnunk kell, hogy a könyv elsősorban nem olvasásra íródott. Szent Ignác betegágyán, megtérése idején és később lelki tapasztalatait jegyezte fel, főleg az ún. „szellemek megkülönböztetését”. E könyvecske aztán a rendtársak „vezérkönyve” lett lelkigyakorlatok adásában (és végzésében), a lelkivezetésben. Krisztus és a szentek életén kívül éppen „Gerson” könyve volt Ignác legkedvesebb könyve a Manrézában és később is. A lelkigyakorlatozóknak is ezt ajánlja. Ignác korában az *Imitatio Christi*t Gerson kancellárnak tulajdonították.

„A Manrézában először látta Gerson kis könyvét, és sohasem akart más jámborsági könyvet olvasni: ezt ajánlotta mindenkinek, akivel társalgott; mindennap olvasott belőle egy fejezetet folytatásokban, ebéd után vagy más időpontokban, vagy pedig úgy találmra kinyitotta, és mindig olyan intelemre talált, amely megérintette szívét, mert éppen arra volt szüksége.” (Szt. Ignác Gonçalez de Camarának diktált visszaemlékezéseiben.)

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a főleg kolostorban élő szerzeteseknek szánt lelkiséget Ignác nem tette teljesen magáévá, hiszen a jezsuitákat szétküldte a világba, hogy a lelkek üdvösségét szolgálva a „cselekvésben legyenek szemlélődők.” Mindig és mindenben, minden helyzetben keressék Isten nagyobb dicsőségét!

⁶ *Imitatio Christi. Lexikon f. Theol. und Kirche. V.* Wien, Herder, 1996. 428–429.

A középkori (ferences) lelkiséget közvetítő „devotio moderna” a 16. század végén jelent meg Nyugat-Európában mint önálló lelkiségi irányzat. E lelkiséget a 15. században nevezték „modern”-nek. Gyökerei a középkor alkonyához nyúlnak vissza, a kulturális-lelkiségi válságba, amikor az egyházi élet külsőséggé vált és a katasztrófától (pl. a pestistől) sújtott emberek a hitben kerestek menedéket. Laikus mozgalomként indult. Első kezdeményezője Geert Groote. Világi közösségek után kolostori ág is alakult, Ma már általában Thomas von Kempen szerzetest tartják az *Imitatio Christi* szerzőjének (1380–1471), aki Agnetenbergben élt 72 éven át. 1159 szentírási idézettel, sok lelki és erkölcsi alapszabállyal vezet az önismeret és az askézis útján az Istennel való egyesülés felé. A Krisztus-követés útján a mindennapok misztikáját keresi. Megjegyzem még: a „devotio moderna” körében keletkezett ritmikus prózagyűjtemény, néha maximasorozat, eredetileg négy önálló rész volt. Hosszú ideig névtelen szerzőként terjedt; a találgatások összesen mintegy 35 szerzőt emlegettek. Az 1441-es eredeti kézirat végén Kempis Tamás szerepel szerzőként; mai véleményem szerint ő tekinthető a végső kompilátornak.

⁷ COGNET, Louis: *Histoire de la spiritualité chrétienne. III. La spiritualité moderne.* Paris, Aubier, 1966. 23–25. – DE GUIBERT, Joseph S. J.: *La spiritualité de la Compagnie de Jésus.* Roma 1953.

Az ignáci lelkiség hatása Faludira

Amikor az ignáci lelkiség, különösen is a *Lelkigyakorlatok* hatásáról beszélünk, nem egy könyv idézéséről van szó, hanem alapvető lelki beállítottságról, lelkiségi magatartásról. Már a *Szent ember* elemzések megmutatták ezt a hatást. Faludi élete vége felé korábbi „fordításaiból” (jezsuita szerzők voltak azok is!), saját jezsuita tapasztalataiból és olvasmányaiából merítve írhatta meg e könyvecskét. Egyébként már Faludi előtt az alapító Szent Ignác írásaiból és mondásaiból a magyar jezsuita, Hevenes Gábor összeállított egy könyvecskét *Scintillae Ignatianae* címmel, amelynek igen nagy sikere lett.⁸

Ismeretes, hogy Kempis Tamás *Krisztus követése* c. könyvét már 1604-ben Pázmány Péter is lefordította. Előszavában kifejti azt, hogy a Biblia után ezt a lelkiségi könyvet tartja leg többre, továbbá kifejti fordítási elveit. E „csuda nagy bölcsességgel” megírt könyvet,

„régén minden keresztyén nyelvekre, sőt még török nyelvre-is fordították, de én ez ideig nem láttam, hogy valaki azt magyarul kinyomtatta volna; jóllehet én a Biblia után nem olvastam könyvet, melynek előtte ezt nem ítéltem volna fordításra méltónak. Azért, a hívek vigasztalására magyarrá fordítám e könyvecskét. Igyekeztem azon, hogy a deák böjtinek értelmét híven magyaráznom; a szólásnak mógyát pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folya, mint-ha először magyar embertől, magyarul íratott volna.”

– Pázmány fordítását is használhatta Faludi.

A jórészt jezsuiták által művelt kegyességi irodalomba illeszkedik Faludi *Szent embere*, amelynek előljáró beszédében olvassuk:

„Ebbe a kis könyvecskébe se nem úgy, se nem avégre kell tekinteni, hogy mi újságot mond, hanem azt, amit mond lelkesen meg kell fontolni, nem-is múló félben vagy sietve, hanem mélyebben botsátván és ott marasztalván az elmét. Istenes ébresztő oktatásokat foglal magában: hivatalunkról, kötelességünkről, üdvösségünkről emlékeztet híven, igazán...”

Mint Szent Ignác, Faludi is azt ajánlja, hogy lassan elmélkedve „belsőleg izleljük” e bölcsességet, hogy elméket és akaratunkat „meglágyítsa”, cselekvésre indítson. Nem rendszerezett gondolataiból ki-ki esze és szíve szerint meríthet. Mint Pázmány, Faludi is emlékeztet, hogy „nem az ujjából szopta” e bölcsességet.

⁸ Kosáry Domokos a következőket írja a 18. századi kegyességi irodalomról: „A jezsuita latin kegyességi irodalom legnevesebb és legsokoldalúbb hazai képviselője Hevenes Gábor (1656–1715) volt, akit az utókor szívesebben emleget a hazai történetkutatás szervezőjeként. Akkoriban azonban főleg ilyen egyházi írásai váltak ismeretessé számos kiadásban külföldön is. Szent naptára, amelyben Loyolai Szent Ignác mondásait osztotta el az év minden napjára (*Scintillae Ignatianae*, 1705), több kiadásban látott itthon (1713, 1715, 1725, 1734, 1752), sőt német, lengyel, francia, spanyol területen, még Dél-Amerikában is napvilágot. Hasonló célokat szolgált Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatainak rövidített kiadása több változatban (1722, 1732), Xavéri Szent Ferenc imádságos könyve *Novem feriae* (1741) vagy akár Kempis Tamás nevezetes írása *Krisztus követéséről*, amely e század folyamán tíz kiadást ért meg Magyarországon. Mindennek magyar nyelvű változatában hasonló jellegű írásokkal találkozunk: jezsuita lelkigyakorlati könyvek fordításától a latinul nemigen olvasó nemesasszonyok számára írt imákig...” (I. m. 192.)

Ignáci vonások a Nemes emberben

A *Nemes ember* (1744) nem szerzeteseknek szól, hanem világi tisztségviselőknek, hogy jóra emlékeztesse „a világ gondgyaiban el-merült elméket”. Ismeretes a könyv elején olvasható „Védelmező intés”, amelynek első sora és utolsó szakasza így hangzik:

„Ezt a könyvet Magyar Országának, de nem Magyar Országurul irtam. (...) A' mit irtam, azért irtam, hogy messze-bujdosásimban ki-ne kopnék élő nyelvünkéből, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót nyujtanék a' hivalkodóknak, jóra emlékeztetném a' világ gondgyaiban el-merült elméket.”

Eusebius, az „ahétatos ember” keresztény erkölcsre oktatja az ifjú Neandert, „az iskolákon által ment urfit”. Faludi mint a Szent Péter-bazilika magyar gyóntatója (1740–45) az angol jezsuita, William Darrel (szerinte Dorell Jozef S.J.) olaszra fordított könyvét ülteti át magyarra.⁹

Eusebius a jót kereső, lelkét üdvözíteni akaró fiatal keresztény úrfit a „bolond világ” istentelenségétől és erkölcstelenségétől akarja óvni, és „közbeszédeiben” összefoglalja a katolikus hitre és erkölcsre vonatkozó tanítást. Nyilván az angol jezsuita is, miként Faludi, jól ismeri a trentói zsinat tanítását a hitről, kegyelemről és megigazulásról. Faludi Pázmány Péter *Kalauzából* is meríthetett, magyar stílusa nemegyszer a nagy elődjét idézi. Eusebius az ifjút állandóan lelke üdvösségére emlékezteti:

„Neander, vigyázz lelkedre, és más felől pénzes erszényedre, egyiknek-is, másinak-is gyenge szálon függ szerentséje, de kivált-képpen lelked-isméretinek. Szépen meg-terítették a' hálót előtted...” (I,26)

Neander tudja, hogy Isten nem kötelez arra, ami lehetetlen: idézi Mt 11,30-at és 1Kor 10,13-at. Nem szükséges, hogy az ifjú remetebarlangban vagy kolostorban éljen, vagy hogy papszentelésre készüljön. Eusebius:

„Okosan beszélsz: az Isten nem kényszerít bennünket (úgy mint Pharaó) nehéz munkára ahhoz tartozó szerszám nélkül. A' mi szükségünkhöz alkalmaztattya malasztyait, soha sem erőltet a' hartzra igyentlen erővel: mienk a szerentse, csak akarjuk.” (Uo.)

Meglepően sokszor előfordul a szerencse, a „forgandó szerencse” Faludi prózájában is! Neander kész meghallgatni az idős jámbor intelmeit, aki nem mint mester, hanem mint barát szól az ifjúhoz. A nemesnek és a kereszténynek szólnak intelmei. Az alapvető maxima: „jó légy és jót tégy!” (29) Szól az emberek (nemesek és köznép) egyenlőségéről:

„a köznép ... természetire nézve semmivel sem alábbvaló a' Főembernél: ugyan azon porrá lézzen teste, 's olly érdemes teremtmény lelke a' nyomorodott Lázárnak, mint a Dúsgazdának ...”.

Óv a címkórságtól, a hiú dicsekvéstől, beszél a társalgásról, a barátságról, a haszontalan költekészésről, a pénzt elverő szórakozásról, a ruházkodásról; mindig az arany középutat sugallja. Az ilyen erkölcsi intelmek után következik a keresztény hit alapvető igazságainak kifejtése.

⁹ *Faludi Ferenc prózai művei. I-II.* Szerk. VÖRÖS Imre. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. 22–110. – A könyvre csak az oldalszám megadásával hivatkozom a szövegben.

Eusebius bevezetőül megjegyzi: „Nehezeb’, kedves Neanderem, a Keresztyén Hitnek kötelességéről, hogy-sem az Úrfiakat illető Tisztességről terjeszteni a’ Közbeszédet, a’ mint nehezebb Istenesen élni, hogy-sem udvari erköltsre magát szoktatni.” Visszatér az üdvös figyelmeztetés: „ha életünk a’ Keresztyén Hitnek ösvényén kívül jár, és készületlen talál a’ halál, tellyességgel elvesztünk, nints reménység, melly biztasson...” Ez tehát a fundamentum, az alapigazság. Ezután Eusebius kifejti, hogy mire kötelez a keresztény hit (47kk):

„A’ Mindenható Isten, tengernyi bölcsességének rendeléséből formált bennünket, és az ő ingyen való jó-volta azt intézte felőlünk, hogy benne részesüljünk. Észt adott, hogy meg-ismérkessük, akaratot, hogy szeressük, lelket, hogy az ő tekéletes-ségében gyönyörködhessen. Ő Alpha, az Omega, ő kezdete, léte, ’s vége a mi terem-tésünknek (Jel 1,8)...” (48)

Itt ismét a *Lelkigyakorlatok* „Fundamentumá”-t idézi a megfontolás:

„az ő szent színe-látására, ’s örök öröme alkotott légyen bennünket az Ur, de bizonytalan marad, ha jutunk-e ama boldog rév-partra; minthogy az Isten mennyei javait nem ajándék, hanem jutalom nevében osztogat reánk.”

Faludi itt kitér a kárhozat lehetőségére; a pokol kínjai várnak arra, aki halálos bűnben hal meg. De itt számít az ellenvetésre is, és mindjárt ellensúlyozza a mondottakat:

„Nem-is panaszkodhatunk az Isten ellen, mintha felettőb’-való keménységgel bána velünk; mert jóllehet egy részről ki-nyujtván tsillagos udvarát, ’s kintses-tárházat örök dicsőségének, reménységgel biztat, ’s bátorítja gyarlóságunkat... Arrúl sem vádolhattuk, mintha szerentse, ’s holmi történet-esetre hagyta volna üdvességünket. Sőt inkább’ szabad akaratunkra engedte: kezünkben, erőnkben, hatalmunkban vagyon; mind ezek felett gyámolít, igazgat, vezérel, egy átallyában el nem vétettyük az utat; hanem szántsándékkal magunk ki-térünk s az ördöghöz szökünk...” (49) Isten nem kíván nagy dolgot tőlünk; „atyai szeretettel ölelget bennünket, oly édes törvényt szabott, oly könnyű terhet tett vállainkra, hogy akár melly akaratos kényesség sem neheztelhet iránta. Nem kíván egyebet tőlünk, hanem hogy szeressük, és szavát fogadjuk...” (49)

Faludi a továbbiakban felsorolja a motívumokat az Isten parancsainak megtartására (49kk). Óv a képmulatástól és főleg a bálványozástól, majd leírja az Isten akaratát teljesítő ember boldogságát, az erényes élet szépségét. Nagyon szép lapokat olvashatunk az isteni Gondviselésről. Aki a Gondviselésre bizza életét, nagy lelki békességet élvez.

„Mint-hogy a’ ki meg-hajtya nyakát egyszer az Isteni Gondviselésnek édes igája alatt: nem álmódik a’ reménységnek tündér biztatásával, nem aggódik szive heába-való félelmekkel...” „A mi Urunk nem Epicurus-féle egy Istenség, melly egek sarkain sétálván, tsak a’ maga boldogságában gyönyörködne, s’ ingyen sem aggódna mi rólunk szegényekről...” (53)

A Hegyi Beszéd szelleme sugárik mindabból, amit Faludi Eusebiusa az isteni Gondviselésről mond: Isten maga a jóság, hív öröznök, szerelmes jó-akarónk, gyermekeinek „nem nyújthat követ kenyér helyében, skorpiót hal gyanánt”. (54–55)

Ezután (55kk) szép szakasz következik Isten mindenütt való jelenlétéről: ennek tudatosítása is segít a bűn elkerülésében; majd a bizonytalanul biztos halálról eszmélődvé buzdít a penitencia-

tartásra. Ennek kapcsán (58) előadja a katolikus tanítást (a trentói zsinat szerint) az igazi penitenciatartás feltételeiről:

„*gratia*, vagy-is Isteni malaszt, és *cooperatio*, vagy-is véle-való iparkodás: ama' nélkül üdvességes bánatra nem indulhatunk, és e' nélkül az Isten nem akar megbocsátani”.

Megmagyarázza a kegyelmi hatást:

„A' malasztnak, belső 's tulajdon ereje szerint, vagyon ugyan helyes foganattya, mikor világosíttya értelmünket, 's jóra indíttya akaratumkat, de hogy külső-képpen 's tettében hathatós és foganatos légyen, a' mi iparkodásunktúl, 's véle való munkálkodásunktúl függ. (...) Osztan a' malaszt nem tartozott adósság, hanem ajándék (*aliter gratia non esset* = különben nem lenne kegyelem).

Mindez a klasszikus kegyelemtan, amely Szent Ágostonra megy vissza. A római gyóntató jól ismerte a katolikus penitenciatartást!

Kicsit később, Neander közbevetésére válaszolva, aki Eusebius bizonyos kijelentését a kárhozatra vonatkozóan túlzásnak tartja, Eusebius így folytatja:

„Nints különben: az Istennek jó volta fellyül-múllyá az emberi gonosztságot, a' mi lator magunk meg-kötése, ki-nem szárazthattya az Isteni irgalmasságnak tenger áradását. (...) „Akár melly legfeszlettebb', 's gonosszal leg-közöseb' veszni indúlt ifjunak-is vagyon elegendő malasztya, hogy szívében szálljon, 's megtérjen, de mi haszon benne, hogy ki-telne tőle a' jó, ha annál is inkább a' mind tsak a' rosszhoz tart.”

Eusebius később még arra inti az ifjút, hogy kerülni kell egyszerre a kétségbeesést és a vakmerő bizakodást (61). Ez a gondolat gyakran visszatér a *Szent ember* maximáiban is. Figyelmes olvasással megállapíthatjuk, hogy Faludi e kései munkájába sokat átvett korábbi fordításáiból.

Hosszabb rész következik az igaz vallás (a katolikus) és az ateisták, libertinusok, protestánsok felfogásának egybevetéséről, a megigazulásról (itt Szent Ágostonra hivatkozik), a protestánsok (angliai újítók) 'sola fides' tételéről, vagyis arról, hogy egyedül a hit üdvözít (jócselekedetek nélkül). Faludi e kérdéskörben bőven meríthetett Pázmány *Kalauzából*, illetve más vitairataiból. Különben megismétli, amit Pázmány is mondott: senki nem támaszt új vallást:

„Nints erőnkben 's hatalmunkban a' Hit-faragás, annak ágazatit se ide, se oda nem tekerhettyük, tikkelyeihez toldalékokat nem tehetünk... A' mit elő-hoztam, azt *ujjombúl nem szoptam...*” (77)

Összegezés

A *Nemes emberben* a továbbiakban kevesebb a teológia, több a moralizálás, példázódás, színes kázusok leírása. De az előbbiekből is látható, hogy már a *Nemes emberben* is, de még inkább a későbbi *Szent emberben* Faludi Ferenc lényegében a klasszikus – a Szentírás, egyházdoktorokon alapuló – teológiát követi és az ignáci *Lelkigyakorlatokat* veszi vezérfonalul, alapirányként (főleg a fundamentumot és az első hét elmélkedéseit). Természetesen, Szent Ignác maga is, a jezsuiták is, a több százados keresztény lelkiségi hagyományba kapcsolódnak, de ezt a rendalapító saját lelkisége (misztikája) rácsain szűri át. Láttuk, hogy sokat átvész az *Imitatio Christiből*, de annak világtól menekülő irányát nem követi, hiszen apostoli rendjének tagjaitól azt várja, hogy a cselek-

vésben legyenek szemlélődők, és mindenben keressék Istent, az ő jelenlétét, működését, üdvözítő jóságát, ahogy ezt Ignác a *Lelkigyakorlatok* végén a szeretetről szóló szemlélődésben leírja. Faldi Ferenc világiaknak szóló erkölcsi írásainak háttérében is ez az ignáci lelkiség húzódik meg; főként pedig a kegyelem és az emberi tevékenység kapcsolatánál láthatjuk a kiegyensúlyozott szemléletet. Mindent Isten (a kegyelem) tesz, és mindent a szabad ember – de más-más síkon. Isten nem helyettünk cselekszik, hanem azt akarja, hogy üdvösségünk művében részt vegyünk, ezért cselekvőkké tesz bennünket. Ráhagyatkozunk, de ez nem kvietizmus, hanem – paradox módon – „aktív passzivitás”: hagyjuk, hogy Isten kegyelme közreműködésünkkel kifejtse bennünk erejét.

SZABÓ FERENC

A füzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században. Művelődéstörténeti forrásaink egyik fontos szeletét képezik az egyházi intézmények könyvtárainak leírásai, jegyzékei, katalógusai. Ezek közé tartoznak a plébániai könyvtárak is, amelyek fennmaradt adatai kiválóan reprezentálják a korabeli alsópapság művelődését és olvasáskultúráját. Ezen könyvtárak története részben a plébániatörténetírás feladata kell hogy legyen,¹ de ezek a plébániatörténetek sok esetben még hiányoznak, így a könyvtárak kutatójának önállóan kell feldolgozni a munkája során előkerült adatokat. Remélhetően megfelelő képet kapunk e forrásanyag bemutatásával egy falusi plébániai könyvtár gyűjteményéről, majd pedig – egy következő munkában – kiegészítve ezt az előkerült néhány plébánosi magánkönyvtár jegyzékével értékes adalékokkal szolgálhatunk a korszak művelődéstörténetéhez.²

„Az 1773. évi megyei összeírás szerint »a füzesabonyi egyház a legrégebb időben alapítottotk.«³ A Vatikánban őrzött 1332–1337 közötti tizedjegyzék szerint plébániája ekkoriban a hevesi főesperesi kerülethez tartozott, maga a község pedig az egri püspökség birtoka volt.⁴ A római katolikus templomot a Keresztelő Szent János tiszteletére emelt középkori szentély felhasználásával 1732–1735 között újraépítették.⁵ Hiába azonban az évszázadokra visszanyúló múlt, a kutatás során szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy a plébániára vonatkozóan a 18. századból vagy ennél régebbi korokból csak nagyon kevés iratanyag maradt ránk és ezek sem foglalkoznak a könyvtárral. Négy fontos forrás áttanulmányozása történt meg, amelyek a következők voltak: a *canonica visitatio* Füzesabonyra vonatkozó kötetei, a füzesabonyi plébániára vonatkozó levéltári iratok, az 1711-től vezetett anyakönyvek plébánosváltást jelző szakaszai (ezek azonban nem tartalmaztak *fundus* jegyzékeket). Negyedikként a plébánosokra vonatkozó perszonáliák kerültek sorra, amelyek meglepően „gazdag” forrásnak bizonyultak, ugyanis magánkönyvtári jegyzékek éppúgy kerültek elő innen, mint inventáriumok, amelyek tartalmazták többek között a plébániai könyvtár jegyzékét is.

Alapos megfontolás után úgy döntöttem, hogy csak a plébániai könyveket veszem számba, a templom könyveivel nem foglalkozom. Ennek oka, hogy a templom könyveiről nem találtam egyértelmű,

¹ Vö. VANYÓ Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*. Pannonhalma, 1941.

² A legtöbb ilyen forrás a *canonica visitatio* jegyzőkönyveiben maradt fenn. Lásd: MONOK István: *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása*. (Kutatástörténeti áttekintés). = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1998. 203–207.

³ PÁSZTOR János: Füzesabony község monográfiája. 1935. 14. – Kézirat (Füzesabonyi Városi Könyvtár)

⁴ PÁSZTOR: *i. m.* 1935. 19.

⁵ SOÓS Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Bp., Szent István Társulat, 1985. 247.

használható adatokat, másrészt nem került elő olyan adat sem, amely azt bizonyította volna, hogy a templom könyveit külön (a templomban) helyezték volna el. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy néhány régi missálét jelenleg is a plébániai könyvei között őriznek.⁶ Az inventáriumokból, csak a plébániai könyvtárra vonatkozó részt emelem ki, de itt hívnám fel a figyelmet arra, hogy ezen leltárak többi része nagy fontossággal bírhat az életmódkutatás, gazdálkodástörténet és más tudományok számára is.

A könyvjegyzékek történetiségük sorrendjében, időrendben kerülnek bemutatásra, utalással összetételükre és tartalmi felosztásukra, végül pedig betűhív leírásban közlöm a jegyzékek teljes szövegét.

A legrégebbi katalógusok a canonica visitatio köteteiből kerültek ki. Az 1746. évi egyházlátogatói jegyzőkönyvben⁷ még nem találunk utalást a plébániai könyvtárra – ami nem jelenti a könyvek hiányát – ugyanis a könyvek összeírását csak a következő canonica visitatio alkalmával rendelte el gróf Eszterházy Károly püspök, tehát ennek értelmében az 1767. évi összeírás⁸ az ingóságok között már felsorolja a könyveket is. Ezt a jegyzéket már közölte a szakirodalom,⁹ de a többi katalógussal való összevetés, valamint a változások bemutatása okán szükséges a közlése. A műveket nem tételesen ismerteti, hanem egy folyamatos felsorolás formájában teszi közzé. Ez már önmagában is megnehezíti az egyes tételek szétválasztását, ráadásul ezt még fokozza a művek leírásának hiányossága és pontatlansága. A leírásokat sok esetben csak egy-két szó jelenti, megjelenési éveket nem közöl – emiatt reménytelen a kiadásváltozatok azonosítása, még akkor is, ha a művet sikerült azonosítani –, a tételek többségénél hiányzik a szerzőségi adatok feltüntetése is, valamint a kötetszámok és a méret megadásának hiányával elvész a formai felismerés lehetősége is. Ezek alapján elmondható, hogy a több mint félszáz tételből alig néhány azonosítható megbízhatóan.¹⁰ A dokumentumok felsorolása nem követ semmiféle rendezési elvet, sem tartalmilag, sem pedig betűrendesen nincs rendezve. Ez a tény arra enged utalni, hogy itt is (miként ebben az időszakban más esetekben is) valószínűleg olyan sorrendben jegyezték fel a műveket, ahogyan a polcokon sorakoztak.

⁶ *Missale romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum, S. Pii V. Pontificis Maximi jussu editum, Clementis VIII. & Urbani VIII. ... Venetiis, sumptibus Pauli Balleonii, 1713. [36], 460, LXXXIV l. – Hozzákötvé: 1. Missae in festis propriis sanctorum patronorum regni Hungariae. Viennae, in Officina Libraria Hueberiana ad Globum Terrestrem, 1742. 20 l.; 2. egy kézzel írt oldal; 3. 20 számozatlan nyomtatott oldal 1769 és 1793 megjelenési évekkkel; Ua., 1776. XXXV, 444, CVII l. – Hozzákötvé: 1. ua., 1771; 2. 20 számozatlan nyomtatott oldal 1769 és 1793 megjelenési évekkkel; Missae in agenda defunctorum ad celebrantium commoditatem ex missali romano depromptae. Venetiis, ex typographia Balleoniana, 1770. 24 l. – Marginália: Rmus Domus Josephus Wagner C. Agriensis; Missae in agenda defunctorum tantum deservientes, ex missali romano recognito desumptae, cum ordinario, & canone, ut in ipsis servatur : ad usum, et commoditatem omnium ecclesiarum. Agriae, typis scholae episcop., 1777. 40 l. – Marginália: 1874 július 17én újra bekötöttet Adamovics József káplán által*

⁷ Egri Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban EFL) I. F. 3414. Districtus Heves 1746.

⁸ EFL I. F. 3419. Comitatus Heves et Jazygia 1767.

⁹ Kovács Béla: *Plébániai könyvtárak Heves megyében 1767–1769*. In: *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár*. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1993. 112–113. (átalakított, nem betűhív közlés); *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei*. Közzéteszi Kovács Béla. Eger, Érseki Gyűjteményi Központ, 1997. 275–276.

¹⁰ Kovács Béla kísérletet tesz ugyan az azonosításukra, de többeket nem tud megfeleltetni, emellett az azonosítottak között is sok a bizonytalanság. Kovács: *i. m.* 1993. 124–140.

Lényegesen jobb képet mutat az 1810. évi egyházlátogatások jegyzőkönyve.¹¹ Gégel József (1774–?) plébános működése alatt a könyvtár rendezettebb alakot öltött formailag és tartalmilag is. Ehhez valószínűleg hozzájárult az is, hogy maga is rendelkezett saját könyvtárral, és minden jel szerint könyvszerető ember volt. A plébániai könyvtár állománya 89 műre és 103 kötetre szaporodott a közben eltelt bő negyven esztendő alatt. Az előző jegyzékben szereplő könyvek egy része már nem található meg az állományban, a megmaradottakhoz pedig jó néhány, esetenként új témakört is reprezentáló mű társult. A tételekben közölt leírások némileg bővebbek és pontosabbak, mint a korábbiak, bár sok esetben csak a szerző kiléte állapítható meg. A címek legtöbbször nem adnak elegendő támpontot a művek azonosításához, valamint a megjelenés évének hiánya itt is nehezíti a kutatást. Újdonság az előző összeírással szemben a formai jellemzők feltüntetése. A könyvek mérete (zömében negyed- és nyolcadrét) és a kötettség jelölése némely esetben hozzájárulhat a kiadásváltozatok megkülönböztetéséhez. A könyvjegyzék tematikus elrendezésével is új képet mutat. Nyolc szakra osztja az állományt: Historici, Matriculares & Protocolares, Theologici, Concionatores & Catechetici, Ascetici, Juridici, Varii és az ajándékba kapott könyvek. A témakörök-ből arra következtethetünk, hogy a plébániai könyvei elsősorban a hétköznapokat, a mindennapok lelkesítő tevékenységét szolgálták. Új témaként jelentkezik azonban a palettán a történetírás, ez valószínűleg Gégel Józsefnek és hasonló beállítottságú elődei gyűjtésének köszönhető. Szintén először szerepelnek a jegyzéken az anyakönyvek és a protocollumok. Az anyakönyvvezetés meglehetősen régre nyúlik vissza, a kezdeti időkben Bessenyő és Dormánd filiálék adataival közös kötetben vezették, majd 1767-től ezek külön kötetben kaptak helyet. Az anyakönyvek első kötete az 1711 és 1747 közötti időszakot öleli fel – 1998-ban került sor restaurálására az Országos Széchényi Könyvtárban –, jelenleg az Egri Főegyházmegyei Levéltárban őrzik.¹² Négy plébános működését örökíti meg: Olasz Márton, Farkas János, Bokros Ferenc és Markó György. Címoldalának szövege:

„Matricula Ecclesiae Füzes Abaniensis Ab Anno Salutis 1711. usq. 1747.”¹³ P. Olasz”

Negyedrét méretű, barna, vaknyomásos, egézbőr kötésű könyv, a gerincen három valódi bordával. A borítófedelek tükrein kissé elmosódott kézirásos bejegyzések és tollpróbák találhatók. A kötet 292 számozatlan oldalt tartalmaz.

Érdekes színfoltja még a gyűjteménynek az ajándékba kapott könyvek csoportja, amelyek között néhány magyar nyelvű munkát is találhatunk (Bielek László fordításai). A szakrendi felosztáson belül másodlagos rendezési elvet nem érvényesítettek a katalógus összeállításakor, az egyes szakokon belül a művek rendezetlenül szerepelnek, ez pedig az előző jegyzékhez hasonlóan a polcokon kialakított sorrendjükre utalhat.

A plébániai könyvtárról legközelebb 1837 júliusából találhatunk adatokat.¹⁴ Az összeírással ekkor a plébánosváltás okán került sor. Nevezetesen, Palma Pál (1789–1866) ekkor adta át füzesabonyi plébánosi hivatalát a Saár községből érkező gróf Velasco Vincének (1797–1854), aki ezután közel két évtizedig töltötte be ezt a tiszteletet. A könyvjegyzék az átadás során készült leltárnak csak egy töredékét képezi (a parókia leltárának harmadik fejezete), leltárba került ezen kívül a templom valamint a parókia teljes ingó és ingatlan tulajdona. A könyvtár állománya erre az időre szintén gyarapodást mutat, tekintve a jegyzékben szereplő 100 művet, amely 141 kötetével másfélszeres növekedést jelent az 1810. évi összeíráshoz képest. Az évek során ebben az esetben is kerültek ki

¹¹ EFL I. F. 3481. Füzesabony 1810.

¹² EFL I. D. 3329. Füzesabonyi plébániai keresztelési-házassági-halotti anyakönyve 1711–1747

¹³ A záróévszám második részét – 47 – később írták be.

¹⁴ EFL I. B. II. 983. Füzesabony 1805–1891. 579/1838.

könyvek az állományból, amelyek az előző jegyzéken még szerepeltek, de kisebb mértékben mint a két egyházlátogatási jegyzőkönyvben közölt lista esetében. Az egyes tételek szerkezete az előző jegyzékhez hasonló, azaz a legtöbb esetben közli a szerzőt és a címet is, valamint minden esetben feltünteti a méretet és a kötetszámot. Elrendezése tematikus, megtartotta az előző jegyzék osztályozását. Bizonyos eltérések azonban mutatkoznak, egyrészt az ajándékba kapott könyveket már nem külön csoportban helyezték el, valamint az anyakönyvek és a jegyzőkönyvek a jegyzék végére kerültek (talán ezzel is jelezve, hogy ezek nem egyértelműen a könyvtári állomány részei). Érdekeség a könyvek között, hogy Graveson¹⁵ egyháztörténeti munkájánál (Historici, 6. tétel) feltüntetik Gégel József volt füzesabonyi plébános nevét, aki a könyvet a plébánia könyvtárának ajándékozta. Ez arra utal, hogy a könyvben valószínűleg lehetett a donációra vonatkozó bejegyzés. Mivel egyéb rendezési elv az osztályokon belül itt sem található, ez ismételten arra enged következtetni, hogy megtartották a valóságos elrendezés sorrendjét.

A jegyzék igazi különlegességét az adja, hogy ez az egyetlen jelenleg ismert összeírás, amely a füzesabonyi plébánosváltások időszakából fennmaradt. Ez a tény azért is meglepő, mert számos ilyen személycserre történt, mióta a füzesabonyi plébánosok neveit ismerjük. Szám szerint 20 esetben cserélődtek a plébánosi hivatalt betöltő személyek 1711 és 1900 között.¹⁶ Mindenesetre nehezen hihető, hogy ez idő alatt egyszer sem készült fundus jegyzék az 1837. év kivételével.

Az utolsó ismert könyvjegyzék néhány évvel az előző után készült, még gróf Velasco Vince plébánossága idején, 1843-ban.¹⁷ Az okot, amiért ilyen rövid időn belül újabb leltárt kellett készíteni, Velasco plébános szolgáltatta zavaros pénzügyi helyzete által. Ez oka lehetett a Pálma-Velasco-féle inventárium elkészítésének is, hiszen Velasco adósságainak jórészt már Saár községből hozta magával. Ez kiderül a személyes iratai között található számtalan kontóból, melyeknek jelentős része csak halála után került kiegyenlítésre. Jól illusztrálja az adósságok göngyölítését Juhász György saári szabómester esete, akivel szemben 1830-ból származó tartozása volt, és ezt 1838-ban Füzesabonyban még csak „elősmeri”.¹⁸ Sőt az iratok tanúsága szerint még 1844-ben is voltak kifizetetlen saári adósságai.¹⁹ Ezekon felül pedig testamentuma²⁰ is egyértelműen tanúskodik ezekről a tartozásokról. A végrendelet tudunkra adja, hogy a hitelezők kielégítése után fennmaradó ingóságokat és pénzt Kopiairy Borbála öröklő, aki húsz éven át gondviselője volt. (Egyéb-iránt neki is tartozott 400 váltóforinttal.) Bartakovics Albert érsek mindezek mellett pedig úgy rendelkezett, hogy „breviáriumi az egyházmegyei irodába hozassanak”, az örökös pedig csak akkor kapja meg részét, ha a hitelezőket már kielégítették.²¹ Valójában azonban Kopiairy Borbála fizette ki a hitelezőknek a hagyatékon felül fedezetlenül maradt adósságokat.²² Ezek az okok és események voltak az előzményei és következményei az 1843. esztendőben végrehajtott részletes leltározásnak. Megelőzte azonban ezeket az eseményeket Kilián János kömlői plébános Velascohoz írt,

¹⁵ Ignace Hyacinthe Amat de Graveson (1670–1733), francia dominikánus, egyháztörténetíró, a teológia professzora. Itt szereplő munkája a 12 kötetes egyháztörténetének része. Jelentős darabja a 18. századi egyháztörténetírásnak.

¹⁶ Ez végigkövethető az anyakönyvekben, valamint az egyházmegyei schematizmusok megjelenésétől kezdve ezek adatain keresztül.

¹⁷ EFL I. B. I. 630. C. Velasco Vincentinus. 661/1843. (továbbiakban EFL Velasco)

¹⁸ EFL Velasco. 900/1839.

¹⁹ EFL Velasco. 297/1844.

²⁰ EFL I. B. I. 630. C. Velasco Vincentinus. Testamentum. 394/1854. (továbbiakban EFL Velasco. Testamentum)

²¹ EFL Velasco. Testamentum (Bartakovics levele csatolva a végrendelethez)

²² EFL Velasco. 913/1854.

1843. február 10-én kelt levele, amelyben összegzi, és tételesen felsorolja a fűzesabonyi plébános adósságait.²³ Ezután történt meg ténylegesen az inventáriumok elkészítése.

Az összeírás három részből áll: számba vették a templom és a parókia ingó és ingatlan vagyontárgyait, valamint a plébános személyes ingóságait. A templomban készült jegyzék könyveket nem tartalmazott. A plébániai könyvtár könyveinek leírását a második inventárium harmadik részében találhatjuk. A leltárak 1843. március 23-ára vannak dátumozva.

Az 1843. évi állapot – tekintve az előző inventárium készítése óta eltelt mindössze hat évet – lényegesen rosszabb képet mutat. Ez idő alatt az állomány jelentősen leapadt. Összesen 73 művet tartalmaz (27-tel kevesebbet az előzőnél!) 104 kötetben (ez 37-tel kevesebb mint 1837-ben). A leépülés sajnálatos módon nem járt együtt gyarapítással, tehát új könyv nem került az állományba az 1837. évi állapothoz képest. Véleményem szerint azonban – Velasco Vince maga is könyvgyűjtő lévén – nem magyarázható csak az anyagi gondokkal a könyvek megfogyatkozása. Itt kell megjegyezni, hogy egyetlen könyv sem került át a plébános saját könyvtárába, ezt egyértelműen bizonyítja a könyvtárának leltára is.²⁴ A könyvanyag számának csökkenésén kívül a jegyzék nem szolgál újabb adatokkal az azonosítások megkönnyítésére. Az egyes tételek szerkezete és leírásai kevés eltéréssel megegyeznek az előző jegyzékben találhatókcal, és ugyanezt mondhatjuk el a tartalmi csoportosításról és elrendezésről is.

A könyvtár további sorsáról, állományának változásairól nem kerültek elő adatok. Elképzelhető azonban, hogy a későbbi időkben is készültek jegyzékek, erre több forrásból is következtethetünk.

A 19. század második felében csak találgathatjuk a könyvtár gondozásának körülményeit, majd legközelebb a századforduló előtt, 1895-ben veszi át a plébánosi hivatalt igazolhatóan könyvgyűjtő, könyvszerető ember – Less Lajos (1851–?), aki csaknem három évtizedig töltötte be hivatalát. Egy-két tulajdonosi bélyegzőjével ellátott könyve még jelenleg is a plébániai könyvtárban található.

A 20. századi összeírásokról is hírt adnak a körlevelek. Czapik Gyula érsek 1947-ben rendeli el a plébániai könyvtárak állományának összeírását.²⁵ Túlságosan nagy reményt azonban ezekkel szemben sem lehet táplálni, erre utal egy néhány évvel későbbi körlevél, amelyben az érsek újfent felszólítja a plébániákat könyvtáraik katalogizálására.²⁶ Emellett megjegyzi, a felszólítás indokaként, hogy mindössze a plébániák egyharmadától érkezett be a kért könyvjegyzék. Meglehetősen nagy esély van tehát arra is, hogy a fűzesabonyi plébánián sem készült el ez az összeírás – főként ha figyelembe vesszük, hogy legutolsó tényszerű adataink sem a könyvtár épüléséről számoltak be. Legközelebb az 1974. évből kaphatnánk adatokat, ugyanis Bánk József érsek ebben az évben szintén jelentést kér az egyházi könyvtárakról,²⁷ majd 1977-ben megerősíti ezt a bővítéssel, hogy már nem csak a mennyiséget kell felmérni, hanem leltárt kell készíteni a könyvekről és folyóiratokról.²⁸ A katalogizáláshoz pontos szempontrendszer ad, amely alapján – és amint megjegyzi, az 1947. évi meglévő jegyzékek segítségével – a feladat könnyen elvégezhető. Jelenleg azonban mindkét időszakban beküldött jelentések lappanganak, így egyelőre a közelmúlt változásai nem kutathatók. A régi művekből mára egyetlenegy sem található meg (az értékesebb példányok az idők során valószínűleg bekerültek a főgyűjteményei könyvtár állományába). Igaz, hogy az ismertett jegyzékek tanúsága szerint is csupán néhány olyan mű volt, amely hosszabb ideig a könyvtár állományát gazdagította. Ezek elsősorban olyan alapművek voltak mint például Pázmány Péter

²³ EFL Velasco. 135/1843.

²⁴ EFL Velasco. Testamentum

²⁵ Egri főgyűjteményei körlevelek, 1947. IX. 4993. sz.

²⁶ Egri főgyűjteményei körlevelek, 1951. VI. 2598. sz.

²⁷ Egri érsekség körlevelei, 1974. VIII. 3595. sz.

²⁸ Egri érsekség körlevelei, 1977. I. 387. sz.

Kalauza vagy Kempis Tamás *Krisztus követése* c. munkája. A jelenlegi állomány köteteinek zöme a 19. század végéről és a 20. századból származik, teljességükben és viszonylagos épségükben csak az anyakönyvek és a protocollumok emlékeztetnek a plébánia könyvtárának boldogabb napjaira.

I.

Canonica visitatio parochiae Füzes Abonyiensis cum filialibus Dormánd et Bessenyő

Anno 1767. die 30. Majii Deo auxiliante pervenimus ad possessionem Füzes-Abony, inclitis comitatibus Heves et Exteriori-Szolnok ac districtui Superiori Hevesiensi ingremiatam, filiales Dormánd et Bessenyő habentem. In qua canonicam instituentes visitationes comperimus sequentia.

- [1.] Concordantia Sacrorum Bibliorum
- [2.] Scriptura Sacra Latina
- [3.] Pazmán 1.
- [4.] Fabri Conciones
- [5.] Epistolae Cypriani
- [6.] Bosseus Eucleatus
- [7.] Cornucopiae
- [8.] Spicilegium Concionarium
- [9.] Tractatus de Deo uno et trino
- [10.] Florilegium Sponsalium
- [11.] Stephani Illyés Cathedrae
- [12.] Tractatus Theologicus
- [13.] Conciones Panegiricae
- [14.] Novus Succursus
- [15.] Caeleste Pantheon
- [16.] Conceptus Theologici
- [17.] Andreae Mendo quadragesimalis
- [18.] Lux Evangelica
- [19.] Theologia Pophetica
- [20.] Alexandri Calamati
- [21.] Contiones Telegdi
- [22.] Testamentum Novum
- [23.] Pfefferi
- [24.] Theologiae tripartitae Tomi duo
- [25.] Dictionarium contionarium
- [26.] Explicatio Cathedrae Tomi tres
- [27.] Theatrum gloriae
- [28.] Contiones festuales P. Pensinger
- [29.] Anonimi Contiones Ungaricae
- [30.] Nucleus Coppenstani
- [31.] Csuzi Dominicalis Hung.
- [32.] Examen Reformationis Lutheri
- [33.] Questio Singulario Jacobi Shultesin
- [34.] Opusculus de hierarchia ecclesiastica
- [35.] Instructio practica Tobiae Lohner
- [36.] Calendarium Veritatis Francisci Nepoci tom. 2
- [37.] Lapis Lydius controversiarum fidei
- [38.] Febei Institutiones I. C. Concilium Tridentinum
- [39.] Instructi P. Segneri

- [40.] Trutina Theologiae Dominici Via
 [41.] Tymiana Caroli Lignoli
 [42.] Deus solus Josephi Anturini
 [43.] Institutiones christianae P. Kappi
 [44.] Institutio poenitentis P. Segneri
 [45.] Soliloquia Sancti Augustini
 [46.] Signa ecclesiae P. Rajcsani
 [47.] Mensis theologiae asceticae Nicolai Elffen tom. 2.
 [48.] Epistola Edmundi Campiani
 [49.] Arca sacrarum precum
 [50.] Jacobi Benigni Bosuet Doctrinae catholicae
 [51.] Doctrina christiana in lumine Naturae fundata
 [52.] Cosmographia tom. 2.
 [53.] Liber precatorius titulus vox clamantis in deserto
 [54.] De primatu Sancti Petri Institutiones
 [55.] Enthusiasmus Theodori Schönlin
 [56.] Thomas a' Campis

II.

Visitatio Canonica Parochiae Füzes Abony ac Filialium Dormándháza & Praed. Szikszó

Anno 1810 Die 31a May peracta pro usu Archivi Dioecesis

Catalogus Librorum Parochia Füzes Abanyiensis

Num.	<i>Libri Historici</i>	Formatum	Volumen
[1.]	1. Ludovici Danes Temporum notio	8	1
[2.]	2. Chronologia Regum Hungariae Michaelis Ambrozsovszky	8	1
[3.]	3. Mausoleum Regum Hungariae iti dem Michaelis Ambrozsovszky Canonici Agriensis	8	1
[4.]	4. Joannis Tresztyanszky Historia Comitum Gabrielis Erdödy Episcopi Agriensis	8	1
[5.]	5. Francisci Orosz Synopsis Annalium Eremitarum	8	1
[6.]	6. Cardinalis Belarmini de Conciliis	8	1
[7.]	7. Purpura Pannonica seu Res gestae Cardinalium	8	1
[8.]	8. Panegyrici Mathiae Corvini Regis Hung.	8	1
<i>Libri Matriculares, & Protocollares</i>			
[9.]	1. Matricula Baptisatorum, Mortuorum, et Copulatorum Ecclesiae Abanyiensis, Bessenyöiensis, et Dormándiensis, ab anno 1711 usq 1747um	4	1
[10.]	2. Matricula Baptisatorum, Mortuorum, et Copulatorum Ecclesiae Abanyiensis, Bessenyöiensis, et Dormándiensis, ab anno 1747, usq 1767um	folio	1
[11.]	3. Matricula Baptisatorum, et Copulatorum, Mortuorum Ecclesiae Abanyiensis, /:Bessenyöiensis jam non, nec Dormándiensis:/ ab anno 1767 usq annum currentem	folio	1
[12.]	4. Matricula Ecclesiae Dormándiensis solam ab anno 1767 usq annum currentem	folio	1

[13.]	5.	Protocollum Resolutionum Regiarum, & Ordinationum Praesulearum, ab anno 1767 usq currentem	folio	1
[14.]	6.	Statuta Dioecesis antiqua, & nova	4 & 8	2

Libri Theologici

[15.]	1.	Jacobi Tyrini Commentarius in Sacram Scripturam	fol.	1
[16.]	2.	Petri Bessaei de Sacerdotis eximia Dignitate	4	1
[17.]	3.	Sacra Scriptura Hungarica Vetus, & novum Testamentum	fol.	1
[18.]	4.	Sacra Scriptura Latina vulgatae editionis	4	1
[19.]	5.	Concordantiae Bibliorum	4	1
[20.]	6.	Pázmán Péter Kalauz in triplici exemplari	fol.	3
[21.]	7.	Georgii Kimpfler Theologia Moralis	8	1
[22.]	8.	Hungari Gemeopolitani Tractatus de Gratia	8	1
[23.]	9.	Gotti Ludovici az igaz Útnak meg váltása	4	1
[24.]	10.	Senney Examen Ordinandorum	8	3
[25.]	11.	Joannis Barclaii Paraenesis ad Sectarios	8	1
[26.]	12.	Georgii Scherrer Propugnatio Testi Theoporphiae	4	1
[27.]	13.	Novum Testamentum Vulgatae editionis	8	1
[28.]	14.	Helfrici – Ulrici, Hunnici invicta 12 argumenta	8	1

Libri Concionatores, & Catechetici

[29.]	1.	Claus Spicilegium Concinatorium	4	1
[30.]	2.	Pauli Segneri Sermones	4	1
[31.]	3.	Gersstoker Canonici Agriensis Conciones	4	2
[32.]	4.	Episcopi Stephani Illés Sertum Sacramentorum	4	2
[33.]	5.	Andreae Copensten Dominicani Conciones	4	2
[34.]	6.	Stephani Landovics Jesuitae Conciones	4	1
[35.]	7.	Sigismundi Csuzy Conciones	4	1
[36.]	8.	Antonii Gintler Currus Israel, et auriga ejus	4	1
[37.]	9.	Maximiliani Deza Conciones	4	1
[38.]	10.	Conciones Hungaricae sine authore	4	1
[39.]	11.	Josephi Illés Vita Sanctorum	4	1
[40.]	12.	Antonii Ardiae tripartita Tuba Catechetica	4	1
[41.]	13.	Hítnek eleje Francisci Nagy	8	2
[42.]	14.	Hungarica Catechetis sine authore	8	1
[43.]	15.	Heimbach Praxis Catechetica	8	1
[44.]	16.	Bernardini Mercatoris Nucleus Catecheticus	8	1

Libri Ascetici

[45.]	1.	Helitropium, seu conformatio humana cum Divina voluntate	8	1
[46.]	2.	Stanihurstii de quatuor novissimis	8	1
[47.]	3.	Stanihurstii patientis JESu Historia	8	1
[48.]	4.	Memoriale Confessariorum	8	1
[49.]	5.	Dominici Bouhours Circulus Menstruus	8	1
[50.]	6.	Martini Szent Iványi motiva 50 ad praeligendam Fidem Catholicam	8	1
[51.]	7.	Beuvelet Meditationes	8	1
[52.]	8.	Manuale Parochi	8	1
[53.]	9.	Thomae a Kempis de imitatione Christi	8	1
[54.]	10.	Patris Gabrielis Szerdahelyi antidotum contra venena	8	1
[55.]	11.	Joannis Körmendi Consolatorium animae de vita migrantis	8	1

[56.]	12.	Gabrielis Hevencsi Cura habituati, sive Exterminium peccati	8	1
[57.]	13.	S. Joannis Chrisostomi contra Vituperatores Monachorum	4	1
[58.]	14.	Viator Christianus Exercitia Spiritualia	8	1
[59.]	15.	Sancta Quadragesima	8	1
[60.]	16.	Élő vizeknek kúttya – seu Cultus B. Mariae Virginis Cellensis in Styria	8	1

Libri Juridici

[61.]	1.	Pichler Jus Canonicum	8	2
[62.]	2.	Juris Prudentia Stephani Huszty	4	3
[63.]	3.	Syntagma Juris Prudentiae Stephani Huszty	8	1

Libri Varii

[64.]	1.	Harduini Concilium Nicaenum	8	1
[65.]	2.	Historiae diversarum Benedictionum	4	1
[66.]	3.	Monita, exemplaque Politica Justi Lipsii	8	1
[67.]	4.	Ambrosii Mariani Theatrum Politicum	8	1
[68.]	5.	Acta Pii 6ti causa itineris sui Viennensis	4	1
[69.]	6.	Reflexiones Episcopi Hungarici dd[...] 10[...] May 1775 Exc:Consilio R. L. H[...] repraesentatae	4	1
[70.]	7.	Opinio, et Informatio de Episcopatu Graeci Ritus Unito Munkatsiensi non erigendo per piaae Memoriae Episcopum Agriensem Carolum C. Eszterhazy Summo Pontifici Clementi 13 data	4	1
[71.]	8.	Nova dispositio Sacram Scripturam quolibet anno commode legendi	8	1

*Libri per Suam Excellentiam Archi-Episcopalem Parochiae Füzés**Abanyiensi gratiose donati*

[72.]	1.	Methodus recte gubernandi Parochiam	8	2
[73.]	2.	Ladislai Bielek Vér szeme a' Religiónak	8	1
[74.]	3.	Ladislai Bielek Arany – gondolatok	8	1
[75.]	4.	Regnum Rationis	8	1
[76.]	5.	Conversatio Hominis cum DEO	8	1
[77.]	6.	Sensa Moralia, et Religiosa Virorum Soeculi 16i	8	1
[78.]	7.	Danielis Tobenz Commentarius in Sacram Scripturam Novi Foederis	4	1
[79.]	8.	Clementis Becher D. Dissertationes Theologicae	8	1
[80.]	9.	Emerici Vajkovics Iconismus Orationis Sacrae	8	1
[81.]	10.	Ladislai Bielek az Öreg Tobiás' élete	8	1
[82.]	11.	Ars longaevae Vitae	8	1
[83.]	12.	Moralis Philosophia Christiana, de Virtutibus, & Virtiis cum compendio Institutionis Pastoralis	8	1
[84.]	13.	Lang János Magyar Catechismus	8	1
[85.]	14.	Memoriale Vitae Sacerdotis	8	1
[86.]	15.	Krouszty Meditationes	8 min 6	2
[87.]	16.	Exercitia Spiritualia Antonii Maffei	8	1
[88.]	17.	Pauli Segneri Speculum non fallar	8	1
[89.]	18.	Praecepta Salamonis	8	1

III.

Inventarium II.

Omnium Rerum Mobilium, et Immobilium, Parochiam Füzes-Abonyiensem pertinentium, Anno 1837 Die 11ª Iulii in casu mutationis Parochi Reverendissimi Pauli Pálma conscriptarum, ac Successori Vincentio e Comitibus Velasco resignatarum.

3° In Libris

Num.	a) Historici	Frusta	Volum
[1.]	1. Mausoleum Regum Hungariae Michaelis Ambrusovszky	8	1
[2.]	2. Francisci Orosz Synopsis Annalium Eremitarum	8	1
[3.]	3. Cardinalis Bellarmini de Conciliis	8	1
[4.]	4. Purpura Pannonica seu res gestae Cardinalium ex Episcopis Hungariae	8	1
[5.]	5. Panegyrici Mathiae Corvini Regis Hungariae	8	1
[6.]	6. Graveson Historia Ecclesiastica in recompensationem (Librorum Parochiae donatus per Reverendissimum Josephum Gégel.)	fol.	3
<i>b) Libri Theologici</i>			
[7.]	1. Jacobi Tytini Commentarius in Scripturam Sacram	fol.	1
[8.]	2. Petri Bessei de Sacerdotis eximia dignitate	4	1
[9.]	3. Scriptura Sacra Veteris & Novi Foederis	fol.	1
[10.]	4. Scriptura Sacra Vulgatae Editionis Latina	4	1
[11.]	5. Concordantiae Bibliorum	fol.	1
[12.]	6. Pázmán Péter Kalauz	fol.	1
[13.]	7. Georgii Kimfler Theologia Moralis	8	1
[14.]	8. Hungari Gemeopolitani Tractatus de Gratia	8	1
[15.]	9. Ludovici Gotti: az igaz útnak meg választása	4	1
[16.]	10. Sennei Examen Ordinandorum	8	3
[17.]	11. Joannis Barclay Paraenesis ad Sectarios	8	1
[18.]	12. Georgii Scherer propugnatio Testi Theoforiae	4	1
[19.]	13. Novum Testamentum Vulgatae editionis	8	1
[20.]	14. Helfrici Ulrici Hunnici invicta 12 argumenta	8	1
[21.]	15. Schenkl Compendium Theologiae Moralis	8	1
[22.]	16. Bekker Theologia Dogmatica	8	1
[23.]	17. Martini Vigand Tribunal Confessariorum	8	1
[24.]	18. Szent Iványi motiva 50 praeligendi Fidem Catholicam	8	1
[25.]	19. Hanapi exempla Biblica	8	1
[26.]	20. Andreucei Memoriale Confessariorum	8	1
[27.]	21. Resolutio 50 casuum Paenitentiae	8	1
[28.]	22. Ignatii e LB. Szepesi Testamentu novum, Hungaricum	8	2
<i>c) Libri Concionatorii et Cathechetici</i>			
[29.]	1. Claus Spicilegium Concionatorum	4	1
[30.]	2. Pauli Segneri Sermones	4	1
[31.]	3. Gerstokker Canonici Agriensis Contiones	4	2
[32.]	4. Stephani Illés Eppi Sertum Sanctorum	4	2
[33.]	5. Andreae Koppenstein Dominicani Contiones	4	2

[34.]	6.	Stephani Landovits Jesuitae Contiones	4	1
[35.]	7.	Antonii Gintler Currus Israel, et auriga eius	4	1
[36.]	8.	Maximiliani Déza Conciones	4	1
[37.]	9.	Conciones Hungaricae sine nomine auctoris	4	1
[38.]	10.	Josephi Illés vita Sanctorum	4	1
[39.]	11.	Antonii Ardia tripartita Tuba Cathoecetica	4	1
[40.]	12.	Heimbach praxis Cathoecetica	8	1
[41.]	13.	Bernardini Mercatoris nucleus Cathoeceticus	8	1
[42.]	14.	Storchenau Contiones	8	1
[43.]	15.	Lang Cathoecismus in 5 partes divisus Hungaricus	8	1
[44.]	16.	Andreae Illés meg rövidítettett Ige	4	1
[45.]	17.	Hungarica Cathoecesis sine auctore	8	1
[46.]	18.	Basilii Alexovits Contiones per Rssimum Dnum Josephum Gégel donatae	8	5
[47.]	19.	Stapleronii Contiones	8	1

d) Libri Ascetici

[48.]	1.	Stanihurstii de quatuor novissimis	8	1
[49.]	2.	Stanihurstii patientis Jesu Historia	8	1
[50.]	3.	Thomae a Kempis de imitatione Christi	8	1
[51.]	4.	Gabrielis Hevencsi de cura habituali &c.	8	1
[52.]	5.	S. Joannis Chrisostomi contra Vituperatores Monachorum	4	1
[53.]	6.	Viator Christianus exercitia Spiritualia	8	1
[54.]	7.	Sancta Quadragesima	8	1
[55.]	8.	Heliotropium, seu conformatio	8	1
[56.]	9.	Bonvelet Meditationes	8	1

e) Libri Juridici

[57.]	1.	Pichler Jus Canonicum	8	2
[58.]	2.	Juris prudentia Stephani Huszti	4	3
[59.]	3.	Syntagma Juris prudentiae Stephani Huszti	8	1
[60.]	4.	Kazy Jus Canonicum	8	1
[61.]	5.	Augustini Barbosa Jus Canonicum per Rssimu D. Paulum Pálma Bibliothecae adscripta	fol.	11

f) Libri Varii

[62.]	1.	Methodus recte gubernandi Parochiam	8	2
[63.]	2.	Ladislai Bielek vér szem a' Religiónak	8	1
[64.]	3.	Ladislai Bielek arany gondolatok	8	1
[65.]	4.	Sensa Religiosa, et Moralia Virorum Saec. 16ti	8	1
[66.]	5.	Danielis Tobentz Commentarius in S.S. Novi Foederis	8	2
[67.]	6.	Emerici Vajkovits Iconismus Orationis Sacrae	8	1
[68.]	7.	Moralis Theologia de virtutibus, & Ovitiis	8	1
[69.]	8.	Memoriale vitae Sacerdotalis	8	1
[70.]	9.	Krouszt Meditationes	8	2
[71.]	10.	Pauli Segneri Speculum non fallax	8	1
[72.]	11.	Praecepta Salamonis	8	1
[73.]	12.	Antonii Maffei exercitia	8	1
[74.]	13.	Disertationes Theologicae	8	1
[75.]	14.	Krammer Fragmenta Isagogica de Religione &c.	8	4
[76.]	15.	Lectiones in usum Cleri	8	1
[77.]	16.	Concilium Tridentinum in duplici exemplari	8	2
[78.]	17.	Officia Episcoporum	4	1

[79.]	18.	Extractus Intimatorum Leopoldi Ii, Josephi Ii, Caroli III & Mariae Theresiae	4	2
[80.]	19.	Statuta Generalia Fuchsiana, et Fischeriana	8	6
[81.]	20.	Tisztelt Oltára 7ik Pius Pápnak Deák Gedeon által	8	1
[82.]	21.	Collectio omnium Encyclicarum Fischerianarum, ab Anno 1808–1822	8	1
[83.]	22.	De Hierarchia Ecclesiastica, seu de primatu Petri	8	1
[84.]	23.	Pia desideria Emblematis illustrata	8	1
[85.]	24.	Bekker Orator eitemporaneus	8	1
[86.]	25.	Hardium Concilium Nicaenum	8	1
[87.]	26.	Monita, et Exempla Politica Justi Lipsii	8	1
[88.]	27.	Reflexiones Episcopi Hungarici ddo 10 Maji 1775 &c.	4	1
[89.]	28.	Nova Dispositio Sacrarum Scripturarum quolibet Anno commode legendi	8	1
<i>g) Libri Protocollares</i>				
[90.]	1.	Matricula Baptisatorum Copulatorum et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis, Bessenyoensis, et Dormándiensis ab Anno 1711–1747 inclusive	4	1
[91.]	2.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Abony, Bessenyo, Dormánd ab anno exclusive 1747–1767 inclusive	fol.	1
[92.]	3.	Matricula Baptisatorum Copulatorum et Mortuorum solius Ecclesiae Abonyiensis ab anno 1767–1819 inclusive	fol.	1
[93.]	4.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis ab anno 1819–1836 inclusive	fol.	1
[94.]	5.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Dormándiensis ab anno 1767–1836 inclusive	fol.	1
[95.]	6.	Matriculae Baptisatorum, Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis ab anno 1837 exclusive	fol.	3
[96.]	7.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Dormándiensis ab anno 1837 exclusive	fol.	1
[97.]	8.	Protocolum Confirmatorum Ecclesiae tam Abonyiensis quam Dormándiensis ab anno 1810 usque nunc	fol.	1
[98.]	9.	Protocolum Pastoralium et Encyclicarum literarum ab anno 1808, et Protocolum Ordinationum Dioecesarum ab anno 1806	fol.	2
[99.]	10.	Protocolum Rationum Ecclesiae F Abonyiensis ab anno 1804	fol.	1
[100.]	11.	Decretum Visitationis Canonicae per Archi Episcopum B Fischer anno 1810 die 31 Maji peractae	fol.	1

IV.

II. Inventarium rerum Parochiae

1843. mar. 23.

3° In Libris

Num.	<i>a. Historici</i>	Formatum	Volumen
[1.]	1. Cardinalis Bellarmini de Concilio	8	1
[2.]	2. Purpura Pannonica, seu res gestae Cardinalium et Episcopi Hungariae	8	1
[3.]	3. Panegyrici Mathiae Corvini Regis Hungariae	8	1
[4.]	4. Graveson Historia Ecclesiastica	fol.	3
<i>b. Theologici</i>			
[5.]	1. Jacobi Tytini Comentarius in Scripturam S.	fol.	1
[6.]	2. Petri Bessei de Sacerdotio eximia dignitate	4	1
[7.]	3. Scriptura S. Vet. et novi foederis	fol.	1
[8.]	4. Scriptura S. vulgatae editionis latina	4	1
[9.]	5. Concordanciae Bibliorum	fol.	1
[10.]	6. Pázmán Péter igassága	fol.	1
[11.]	7. Hungari Gemeopolitani Tractatus Gratia	8	1
[12.]	8. Ludovici Gotti / Az igaz Útnak megválasztása	8	1
[13.]	9. Helfrici Ulrici Hunnicci invicta 12 argumenta	8	1
[14.]	9. Sennei examen Ordinandorum	8	3
[15.]	10. Joannis Barclay Paraenesis Sectariorum	8	1
[16.]	12. Georgii Scherer propugnatio Testi theophoriae	8	1
[17.]	13. Schenkl Compendium Theologiae Moralis	8	1
[18.]	14. Bekker Theologia Dogmatica	8	1
[19.]	15. Szent Iványi motiva 50 praeligendi fidem Catholicam	8	1
[20.]	16. Hanapi Exempla byblica	8	1
[21.]	17. Resolutio 50 Casuum paenitentiae	8	2
<i>c. Libri Concionatorii et Catechetici</i>			
[22.]	1. Pauli Segneri Sermones	4	1
[23.]	2. Gerstokker Canonici Agriensis Conciones	4	2
[24.]	3. Stephani Landovits Jesuitae Conciones	4	1
[25.]	4. Stephani Illés Eppi Sertum Sanctorum	4	1
[26.]	5. Maximiliani Déza Conciones	4	1
[27.]	6. Conciones Hungaricae absque nomine Auctoris	4	1
[28.]	7. Josephi Illés Vita Sanctorum	4	1
[29.]	8. Antonii Ardia tripartita tuba Catechetica	4	1
[30.]	9. Bernardini Mercatoris Nucleus Catecheticus	4	1
[31.]	10. Storchenau Conciones	8	1
[32.]	11. Lang Cathecismus in 5 partes divisus hungaricus	8	1
[33.]	12. Alexovits Conciones	8	5
<i>d. Libri Ascetici</i>			
[34.]	1. Stanihurstii de 4. novissimis	8	1
[35.]	2. Thomae a Kempis de imitationes Xti	8	1
[36.]	3. Gabrielis Hevntsi de Cura habituali	8	1

[37.]	4.	S. Joannis Chrysostomi Contra Vituperatores Monachoruium	4	1
[38.]	5.	Viator Christianus Exercitia Spiritualia	8	1
[39.]	6.	Sancta quadragesima	8	1
[40.]	7.	Heliotropium Seu Conformatio	8	1
[41.]	8.	Bonvelet Meditationes	8	1
<i>e. Libri Juridici</i>				
[42.]	1.	Pichler Jus Canonicum	8	1
[43.]	2.	Augustini Barbosa Jus Canonicum	fol.	9
<i>f. Libri Varii</i>				
[44.]	1.	Methodus recte gubernandi Parochiam	8	2
[45.]	2.	Ladislai Bielek Arany gondolatok	8	1
[46.]	3.	Sensa Religiosa et moralia Virorum Saeculi 16i	8	1
[47.]	4.	Gergius rectius Danielis Tobentz Commentarius S.S. Foederis	8	2
[48.]	5.	Emerici Vajkovits Iconismus Orationis Sacrae	8	1
[49.]	6.	Memoriale Vitae Sacerdotalis	8	1
[50.]	7.	Krouszt Meditationes	8	2
[51.]	8.	Pauli Segneri Speculum fallax	8	1
[52.]	9.	Antonii Maffei exercitia	8	1
[53.]	10.	Dissertationes theologiae	8	1
[54.]	11.	Krammer fragmenta Isagogica de Religione	8	4
[55.]	12.	Concilium Tridentium	8	1
[56.]	13.	Officia Episcoporum	4	1
[57.]	14.	Statuta Generalia Fuchsiana et Fischeriana	8	6
[58.]	15.	Collectio Encyclicarum fischerianarum ab ao 1808–1822	8	1
[59.]	16.	De Hierarchia Ecclesiastica seu de primatu Petri	8	1
[60.]	17.	Pia desideria Emblematis illustrata	8	1
[61.]	18.	Hardium Concilium Nicaenum	8	1
[62.]	19.	Reflexiones Epi Hungarici	4	1
<i>g. Libri Protocollares</i>				
[63.]	1.	Matricula Baptisatorum Copulatorum Mortuorum Ecclesiae F. Abonyiensis Bessenyoensis, et Dormándiensis ab ao 1711–1747 inclusive	4	1
[64.]	2.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Abony, Bessenyo, Dormánd ab anno exclusive 1747– 1767 inclusive	fol.	1
[65.]	3.	Matricula Baptisatorum Copulatorum et Mortuorum solius Ecclesiae Abonyiensis ab anno 1767–1819 inclusive	fol.	1
[66.]	4.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis ab anno 1819–1836 inclusive	fol.	1
[67.]	5.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Dormándiensis ab anno 1767–1836 inclusive	fol.	1
[68.]	6.	Matriculae Baptisatorum, Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis ab anno 1837 exclusive	fol.	3
[69.]	7.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Dormándiensis ab anno 1837 exclusive	fol.	1
[70.]	8.	Protocolum Ecclesiae tam Abonyiensis quam Dormán- diensis Confirmatorum ab anno 1810 usque nunc	fol.	1

[71.]	9.	Protocolum Pastoralium et Encyclicarum litterarum ab ao 1808, et protocolum ordinationum Dioecesanarum ab ao 1806	fol.	1
[72.]	10.	Protocolum Rationum Ecclesiae F. Abonyiensis ab ao 1804	fol.	1
[73.]	11.	Decretum Visitationis Canonicae per Episc B. Fischer 1810 die 31 ^a May peractae	fol.	1

CZEGLEDI LÁSZLÓ

Az első katolikus hitbuzgalmi folyóirat, a Magyar Szion és melléklapja az Anastasia (1838–1839). Még élt az *Egyházi Tár*, a Guzmics, majd Beély Fidél által szerkesztett korszerű katolikus folyóirat, amikor 1838 januárjában Gyarmathy János Pesten *Magyar Szion* címmel új egyházi lapot indított, amely 1838 júliusától *Szion* címmel jelent meg. Az új lap, amely alcíme szerint „Egyházi hír- s encyclopaediai lap”-nak nevezte magát, az első katolikus hitbuzgalmi jellegű folyóirat volt, de egyébként is elütött elődeitől, túlságosan merev, konzervatív irányzatával.

Szerkesztője, Gyarmathy János 1810-ben a Zala megyei Kis-Görbön született. Pesten bölcséleti és jogi tanulmányokat folytatott, a központi papneveldeben teológiai tanulmányokat végzett. Felszentelése után itt lett tanulmányi felügyelő, majd a szeminárium könyvtárának rendezésével bízta meg. 1838-ban indította meg a *Magyar Szion* című folyóiratot. 1845-ben Somlyóvásárhelyen plébánosként tevékenykedett, nyugalomba vonulása után, 1883-ban Pesten halt meg.

Lapja hetenként kétszer jelent meg, csütörtökön az ún. „Csütörtöki osztály” „főleg egyházi személyeknek”, a vasárnapi ún. „Vasárnapi osztály” pedig a „religió kedvelő világi hazafiaknak s leányoknak” készült. A kiadó-szerkesztő Gyarmathy János úgy remélte, hogy a folyóirat hézagpótló lesz az egyházi literatúrában és felszólított „minden rendű s rangu egyházi és világi férfit” vállalkozása támogatására.

A csütörtöki, egyháziak számára szánt lapban főleg egyházi, vagyis teológiai tudományok körébe tartozó cikkeket ígért, valamint egyháztörténeti és a „honi és külhoni” literatúrával foglalkozó írásokat.

A vasárnapi változatban mindenekelőtt a „religiói igazságok”-kal kapcsolatos cikkek megjelentetését ígérte meg a szerkesztő. Ennek annál inkább szükségét érezte, mert – mint írta – korában „a tudomány elnyomni látszik a hitet”. Fontosnak tartotta az egyházi intézményekről is írni a lapban, hiszen a velük összefüggő idegenkedés „csak szelleme félreértéséből” származik. Végül életrajzok közlését is terve vette, hogy a jó példákat követni lehessen.

A két változatban megjelent laphoz 1838. júliustól 1839. februárig *Anastasia* címmel melléklapot is csatoltak. Szerkesztője ennek is Gyarmathy volt. A negyedréti alakú főlapnál kisebb, nyolcadrés nagyságú *Anastasia* még négy nyelvű: magyar, latin, francia és német kiadásban is megjelent. Alcíme szerint némi különbséget mutatott a főlaphoz képest, mert a melléklap alcíme így hangzott: „Egyházi, polgári s családi érdekek tára”. Vagyis némileg népszerűbb tartalmat ígért.

A valóságban mind a *Szion*, mind pedig az *Anastasia* meglehetősen konzervatív szellemiséget képviselt, és e téren nem volt különbség a három változat között. A címlapon általában egy-egy elméleti cikk kezdődött. A főlapban ilyen volt például a keresztény missziókról szóló cikk, vagy máskor az ifjúság hitelenségét tárgyaló írás. Ezeket többnyire kisebb-nagyobb közlemények követték, a már jelzett témák szerint. Jellemző, hogy az *Anastasiában* a felvilágosodásról szóló hosszabb cikk mennyire beszűkültebb szemléletet tükröz, mint az *Egyházi Értekezésekben* korábban megjelent hasonló témájú, de a felvilágosodás eszméi iránt sokkal nyitottabb tanulmány. Az *Anastasia* cikkének szerzője Szabó J. erdélyi kanonok büszkeségnek minősíti, ha a többi embernél valaki töb-

bet akar tudni, mert ők „Voltérral, Rousseauval, Bailével akarnak láttatni bölcsen gondolkodni”.¹ De Sujánszky idézett cikkében a *Magyar Szion*ban is a felvilágosodás „istentelen újítótól” óvja az ifjúságot, akik

„a bölcselkedés által a hazának minden intézményét egészen alapjaiban megrendíték. A társasági kötéssel kezökben kívánnák az újítók az emberi nemet megszabadítani, s oly függetlenekké tenni, mellynek valósíthatásáért a vad ember kegyetlenségét a míveltnek minden nyomottságával kelle frigyesíteni.”

Ugyanakkor Majer István a *Magyar Szion* 1838. március 15-i számában a missziókról szóló cikkében, miközben örült, hogy már a magyarok is részt vehetnek a missziós tevékenységben, ezt írta:

„Valamint óhajtom, úgy hiszem is, hogy felvilágosodott nemzetem hovatovább éreztetni fogja elvadult felebarátaival emberszeretetét”.

Ugyancsak sokat mond 1839-ben, az *Anastasiában* leköszölt „Hódolati Dal”, amelyet V. Ferdinánd névnapja alkalmából küldtek be a Szatmári Püspöki Lyceum hallgatói.

(„Tartsad Isten Ferdinándot / Édes Hazánk Királyját / Kit gondviselésed adott, / Áld-meg minden munkáját”- hangzik az első versszak)

A lap munkatársai között pedig több fiatal szeminarista kispapot találunk, akik a későbbiek során is irogattak egyházi lapokba. Ilyen volt Sujánszky Antal, a pesti kispapok irodalmi társaságának tagja, aki később az *Őrangyal* és a *Katolikus Képeslap* szerkesztője lett. A cikkírók közt szerepelt a fiatal Majer István, a nagyszombati szeminárium magyar nyelvgyakorló egyletének megalapítója, a későbbi neves egyházi és pedagógiai író, valamint Pájer Antal, az egri kispapok irodalmi körének egyik vezetője, aki később számos folyóiratba írt vallásos költeményeket és elbeszéléseket.

A folyóirat sajtóvisszhangja meglehetősen kedvezőtlen volt. A *Figyelmező* lapszemléjében már a *Magyar Szion* indulásakor és az első számok után a túlzott konzervativizmusát emeli ki, mikor így írt:

„A Magyar Szionban, mellyet az új év hozott, nagy örömet fognak lelteni a lelki öregek. Ha érzésünk nem csal, úgy nem ez a szellem az, melly a legtiszteletesebb valóság érdekét a gondolkodás századában kivívandja.”

Az *Anastasiáról* pedig azt írta, hogy a benne közölt egyházi énekek

„érzelem-kifejezésre s formára a tisztábbak közül valók... Vajha már egyszer egyházi költészetünk is kiemelkednék ízetlen szélességéből (!) és hanyag szószaporításából.”²

Különösen éles visszautasítást és felháborodást váltott ki a Toldy–Vörösmarty–Bajza triász lapjában a *Sziomnak* a Kölcsey Ferenc halála alkalmából közölt állítólagos erdélyi szerzőtől származó írása. Ez ugyanis azt tartalmazta, hogy Kölcsey halála nyomán Szatmár vármegye közgyűlésén csupán „éretlen ifjakkból álló” kis csoport követelte a költő képének elhelyezését a terem falára.³ A *Figyelmező* cikkírója, Pap Endre, aki jelen volt ezen eseménynél felháborodottan cáfolta a fenti

¹ Anastasia 1839. ápr. 3.

² Figyelmező 1838. ápr. 10. 10–16. sz. 256.

³ Szion 1838. II. 23. sz.

állítást, és a *Szión* cikkét koholmányoknak nevezte. Szerinte ugyanis „a népes közgyűlésben csak három hang emelkedett az indítvány ellen és a névtelen cikkíró e százakat merészelté éretleneknek nevezni.”⁴ A lap következő számaiban is visszautasították a *Szión* cikkének állításait. Herepei Gergely azt írta: nem csodálkozik,

„hogy a Szion becsmérőleg emeli fel szavát Kőlcsey ellen, ... mert a Szion csak következetes maradt többi cikkelyei szelleméhez”,⁵

de visszautasítja, hogy a lap ezt erdélyi visszhangnak nevezi. Még több tiltakozás is érkezett e témával kapcsolatba a *Figyelmező* szerkesztőségéhez, ezek közül még csak egyet, Kovács Sándor Szatmár vármegyei táblabíró megjegyzését közölték, Kőlcsey védelmére „ama szent újságban kiírt rágalom ellenében.”⁶

De érte a *Szión* – úgy látszik – ezen ügyben, és más írásai miatt egyháziak részéről is kritika. „Egyik egyházmegyéből”, „tisztelendő kézből” is közölt a *Figyelmező* „többek nevében” – aláírással egy meglehetősen elmarasztaló levelet. Írói sajnálattal tapasztalták, hogy a *Szión* eltévesztette azt az ösvényt, amelyen haladnia kellene. Szentnek nevezik a lap célkitűzését:

„az isteni mester által égből hozott, malasztos ajkakkal hirdetett hitnek igazságait korszerű előadásokban nyújtani honfitársainak.”

A folyóirat azonban ez ügy kárával, „mellékutakra szédült” – írják. A Kőlcsey-kritikával kapcsolatban pedig így vélekedtek:

„Ez nem Jézus religiójának szelleme! – illyesekhez a Szionnak, mint olyannak semmi köze! Nem mentheti magát a Szion az által, hogy ő e rágalmaknak csupán közlője; mert írni rágalmat, vagy azt közlés által sajátjának vallani, mindegy.”⁷

Megemlékezett a *Figyelmező* a két lap formai és cím változásairól is: a Szion kisfolyóirából nagyra változott, az *Anasztasia* pedig nyolcadrétréből negyedrétre tért át. Alcímét pedig „hittudományi folyóirat”-ról „egyházi hírlappá” változtatta. A közlemény írója, Toldy (Schedel) Ferenc még megjegyzi, hogy a lap nem szorítkozott az alcímben jelzett korlátai közé, hisz itt jelent meg az „elhirhadt Kőlcseyána” is.

„S ezekből látszik, hogy a Szion épen nem tartozik a helyt álló s minden mozgalmat kizáró lapok közé – akármit mondjon a kor szelleméről – –”⁸

Ugyanebben az évben, amikor a *Figyelmező*ben ezek a *Szión* és melléklapját érintő bírálatok megjelentek, az *Egyházi Tár* egészen más értékelést kapott. Az 1839. végén megszűnő Guzmics által indított, majd Beély Fidél által szerkesztett folyóiratról, ezt írta a triász lapja:

„A még hátra lévő XIV-ik füzettel, az Egyházi Tár pályáját, mellyen szépet, jót, igazat terjesztve néhány évig haladott, bevégezendi, lesz-e vajjon lelkes férfiú, ki Guzmicsal hason szellemben munkálódván, e hasznos egyházi folyóiratot az enyészettől megmentendi?”

⁴ Figyelmező 1838. nov. 13. 46. sz. 805–806.

⁵ Figyelmező 1838. nov. 27. 48. sz. 842.

⁶ Figyelmező 1838. dec. 4. 46. sz. 848–852.

⁷ Figyelmező 1838. dec. 4. 49. sz. 852–859.

⁸ Figyelmező 1839. márc. 5. 10. sz. 168.

Vagyis a reformkor vezető íróit nem vezette valamiféle ellenézés a katolikus folyóiratok iránt, de tudtak köztük különbséget tenni. És ezt nem a lapok vallási vagy hitbuzgalmi tartalmú írásai, hanem a kor társadalmi és vezető eszméi, valamint a nemzeti kultúra nagyjaihoz fűződő viszonyuk alapján fogalmazták meg.

Az első tisztán hitbuzgalmi folyóirat – ellentétben a reformkor korábbi katolikus lapjaival – nem csak a laikus kritikusok, hanem a papság és a hívek körében sem aratott sikert. Ezt mutatta a jelzett egyházmegyei visszhang mellett főként az a körülmény, hogy a *Magyar Szion*, illetve utódja, a *Szion* nem volt hosszú életű: mindössze hét évig jelent meg, 1840 februárjában megszűnt.⁹

KÓKAY GYÖRGY

Egy reformkori röpirat a népnevelésről, és korabeli sajtóvisszhangja. Az 1830-as évektől kezdve egyre inkább a közérdeklődés előterébe kerültek a hazai oktatásügy reformjának kérdései. Az óvodai mozgalom, a népoktatásügy, a nőnevelés, a szakképzés, a pedagógusképzés, az oktatás magyar nyelvűsége állandó témái voltak a reformországgyűléseknek, de a sajtó is sokat foglalkozott ezekkel a problémákkal.

A felnőttek művelése, képzése, a korabeli szóhasználat szerint a „népnevelés” szintén ekkor vált sürgetően fontos, megoldásra váró problémává. Az 1830-as, 40-es években számos nevelésügygel köztük a népneveléssel kapcsolatos röpirat is napvilágot látott.¹ A röpirat – mint időszerű, közérdekű kérdéseket tartalmazó, népszerű formában, felvilágosító szándékkal, a közvélemény befolyásolása céljából készített rövid munka – alkalmas volt olyan kérdések polemikus tárgyalására, amelyek az adott korszakban sokakat foglalkoztattak.

Az erdélyi reformellenzék tagja, a későbbi neves író, Jósika Miklós, reformeszméit röpiratok formájában tette közzé, az *Irány* és a *Vázzolatok* című, 1835-ben, Kolozsváron megjelent kötetekben. E művei alapján Jósika Miklóst a Magyar Tudós Társaság 1835. szeptember 14-én levelező tagjává választotta.² Ezzel a két kötetel kezdődött Jósika Miklós írói pályája. Bár később sem ő maga, sem életrajzírói és munkásságának méltatói nem tartották életműve szempontjából jelentősnek a köteteket, mégis érdemes röviden ismertetni a *Vázzolatokban* megjelent népnevelésről szóló iratot³, mert érdekes, és a felnőttoktatás szempontjából figyelemre méltó munka.

⁹ A kutatás és a cikk az OTKA támogatásában részesült. (T 042579).

¹ BEKE Kristóf: *A nevelés ügyében, különösen a köznépre nézve*. Veszprém, 1833. 20 l.; ZSOLDOS Ignác: *Nevelésünk hiányai*. Buda, 1836. 85 l.; ELEKES Károly: *Az iffjak jó aránylatú nevelésökből sarjadzik nemzeti erő, boldogság*. Nagyenyed, 1837. 30 l.; SASKU Károly: *A Kelet és Nyugat népe. A köz intézetekről*. Pest, 1842. 40 l.; SCHOEPF August: *Néhány szó általánosan megalapult gyermeknevelési hiányok körül magyar szülökhöz*. Pest, 1844. 35 l.; PAPP János: *A közztanítás miért nem szül mindig kellő sikert*. Miskolc, 1845. 32 l.; [DE GERANDO Ágost]: *Egy tiszaháti magyar öszinte megjegyzései a hazafiság és a nevelés felett*. Pest, 1846. 24 l.; HORSCHETZKY Károly: *Szózat önökhöz, kik iskolaintézkedésre befolyással bírnak*. Magyar-Óvár, 1847. 19 l.; [ZEYK Miklós]: *Népügy*. Párizs, 1847. 66 l.

² Magyar Tudós Társaság Évkönyvei III. 144.

³ JÓSIKA Miklós: *Nép-nevelés*. In. Uő: *Vázzolatok*. Kolozsvár, 1835. 61–133.

„Én ...a Népmvelés első elvének a Nép boldogítását tartom”⁴ írja, és ez munkájának vezérgondolata. Az, „aki máról holnapra teng, kit nyavalya, ingatag helyzet, sorvasztó, szívhasító táplálati gondok emésztenek” nem lehet boldog. Csak az alkalmas a jó, és a nemes eszmék befogadására, aki „sanyarok nem görbesztenek-öszve, ki életének örül. A magyar nép azonban csak testileg létezik, vegetál, „növényi életben teng”, „szerfeletti terhektől lenyomva.” A haza nem gondoskodik a szegény nép fiairól. „Ha tudatlan, nem tanítja, ha elaggik, nem biztosítja, ha gonosz, nem jobbítja, sőt rémítő, undok börtöneiben még gonoszabbá, makacsabbá, s megátalkodottabbá teszi.”⁵

Mit lehet tenni? Az első feladat a nép „lelkének megteremtése”, hiszen enélkül „a Nép sikeres neveléséről csak gondolkozni is kábaság”. Hogyan lehet lelkeket teremteni? Elsősorban neveléssel. Jósika Miklós úgy látja, hogy „igen sokan gondolkoztak a néptanításról, de a népmvelésről kevesen.” A népet pedig nevelni kell, hiszen számos területen mélységes a tudatlanság.

A nép a saját egészségével mit sem törődik. Sokan halnak meg olyan betegségekben, amelyek könnyen gyógyíthatók, de a nép „igen keveset szokott a halállal gondolni, mert keveset vesz” – írja a szerző. A szegénység, de még inkább a tudatlanság miatt inkább javasasszonyhoz, mint orvoshoz fordulnak betegség idején. Sürgető feladat tehát a nép egészségügyi felvilágosítása, meggyőzése arról, hogy betegség esetén orvoshoz forduljon. A babonáság azonban mélyen gyökerezik az írástudatlan emberekben. A babonákat csak hosszú idő alatt, folyamatos meggyőzéssel lehet kiirtani. Ezt a nép gyermekeinél lehet a leghatékonyabban elkezdni. A falvakban képzett tanítókra van szükség, akiknek feladatai közé tartozna az egészségügyi felvilágosítás, és a gyermekek tisztaságra szoktatása. A tanítónak kellene figyelmeztetni a szülőket, hogy gyermekeik tiszta ruhában, „megmosdva, megfűsülve” jelenjenek meg az iskolában.

A falvakban élők nagy része írástudatlan. Hogyan lehet közöttük az ismereteket terjeszteni? Jósika Miklós szerint a legegyszerűbb mód a „vasárnapi olvasási gyakorlatok” bevezetése lenne. Azt javasolja, hogy vasárnaponként az iskolában a tanító vezetésével folyhatnának ezek az összejövetelek, amelyeken az iskolába járó gyermekek, az olyanok, akik már befejezték az iskolát, tehát a fiatal felnőttek, „sőt a korosabb férfiak és asszonyok is jelen lehetnének”.⁶ A szerző véleménye szerint eleinte olyan művek felolvasására kerülhetne sor, amelyek nyelvezete egyszerű, a köznép számára érthető. A vidám mesék, tréfák anekdoták elsősorban a szórakoztatást szolgálják. Ezek folyamatos hallgatása során az emberek „füle, s esze a jobbat, szebbet észre-vétlen, öntudatlan szívna be...s esze világulván kezdené a szebbet észre- venni, később ohajtani, vére a selejtes ellen kikelni.”⁷ Ezután, fokozatosan kerülhetne sor a hasznos ismeretek terjesztésére. Milyen jellegűek lehetnének ezek az ismeretek? Elsősorban gazdasági vonatkozásúak, melyek a mindennapi munkát segítik, de emellett „földleírási”, erkölcsi, egészségügyi, jogi ismeretek közvetítése is fontos lenne.

Kik végezzék a népfelvilágosító munkát? Jósika szerint a tanítók mellett a lelkészek azok, akiknek ez feladata lenne. Ám „ritka lelkészen van azon élénk szándék-hév”, hogy a néphez „leereszkedjen.” A nép többnyire a felét sem érti meg a lelkészek beszédeinek, hiszen azok többnyire „dogmatikai tömkelegben tévelyegnek, dagályos, néha durván feddő, többnyire pedig száraz tartalmúak.”⁸ Ezen változtatni kellene. „Nyílt fejű, ember szerető, derék lelkészekre” van szükség

⁴ Uo. 69.

⁵ Uo. 68.

⁶ Uo. 108.

⁷ Uo. 111.

⁸ Uo. 115.

a falvakban, „kik tiszta egyszerű előadásokban” igyekeznek a hasznos ismereteket és a jó erkölcsöt terjeszteni a nép között. A falusi lelkészek felelőssége óriási, ők azok, akik e téren sokat tehetnek.

Komoly nevelési eszköznek tartja a szerző az olvasás megszerettetését, a hasznos ismeretek terjesztésén kívül a régi népi játékokat és a multságokat. Ezeket a falu előljáróinak segíteni, és szorgalmazni kell. A vigalom, a játékok, a „népszerűs kedvtöltések”, vagyis a szórakozás nem öncélú, hiszen „új erőt adnak a lelkesebb munkásságra”, emellett a hagyományok tiszteletére, de elmésségre, ügyességre is nevelnek. Jósika szerint a népdalok és a néptánc „mint a legszokottabb népi kedvtöltések” nemesítik a lelket, éppen ezért a népnevelés fontos eszközei lehetnek. „Az ártatlan, testi erőt kifejtő, lelket vidámító kedvtöltéseknek” nagy befolyásuk van az erkölcsökre, hiszen ezek által „sokakban megszűnik a korcsmai buta, s többnyire ütlegekkel végződő, silány időtöltés keresése.”⁹

Jósika Miklós röpiratokat tartalmazó köteteiről bíráló jelent meg az 1830-as évek legszínvonalasabb folyóiratában, a Bajza József által szerkesztett *Kritikai Lapok*ban.¹⁰ A bírálatot Szamosy álnév alatt, a korszak egyik legjelentősebb kritikusa, Szontágh Gusztáv írta. A lap a kemény és igazságos kritikát honosított meg hazánkban. A szerző társadalmi állása a *Kritikai Lapok*ban többé már nem jelentett szempontot a bírálatnál, csakis a mű értékei. Erről Szontágh Gusztáv Jósika Miklós műveiről szóló kritikájában így ír:

„Méltóságos, nagyságos, tekintetes uraim! A polgári társaság urakra, polgárookra és pórnépre osztatik, mi joggal? Itt nem vizsgálhatom meg, s nem is ide tartoznék, de literatúránkban, kérem, ne fitogtassák uraságokat... Szükség-e emlékezetbe hoznom, hogy ezen osztályozás módja avulni kezd? S hogy legújabb természetbúváraink az emberiséget... belső tulajdonok után osztályozzák.”¹¹

A bíráló tehát nem vette figyelembe Jósika Miklós bárói rangját, hanem csakis azt vizsgálta, hogy a mű „Mely szükségét elégített ki? Mi hiányt pótol? Melly haladást eszközölt?”¹² A kritikus szerint a szerző gondolatai tiszták, „érezménye nemes, szándéka tiszta, előadásában mulattató, elmés.” Célja „nem annyira a tudós ismeretek szerzése, mint az volt, hogy az embert művelje ki, s ízlését képezze.” Minden elvont fejtegetést mellőzve, józan, világos fogalmak terjesztése által kíván hatni. Kifogásként említi azonban, hogy a két kötetben található röpiratok „tárgyai egymással nincsenek összefüggésben”, hogy a szerző túl sok idegen szót használ, és az újonnan alkotott magyar szavaknak „ollykori szokatlansága” az olvasót „imitt-amott megakasztja.”

Az alapvetően pozitív kritika, amelynek a magas társadalmi állású írókra vonatkozó részei nem is Jósika ellen irányultak, hosszú, magyarázkodásoktól sem mentes válaszra készítették a szerzőt. A *Nemzeti Társalkodó*ban megjelent írásában¹³ Jósika abból indul ki, azért kell válaszolnia a kritikára, mert „Szamosy úr bírálata félre értéket, s néhol ferde nézeteket árul el.” Részletesen válaszol Szontágh Gusztáv megjegyzésére, amely szerint a kötetek írásai „nincsenek egymással össze függésben”, egységet nem képeznek. Jósika szerint az ilyen műfajú könyvekben „nincsen az egyes szakaszok egybe függésére szükség; sőt a helyes vegyítés emeli érdeküket.” Ő mulattatva

⁹ Uo. 125.

¹⁰ *Kritikai Lapok* 1836. 3–17.

¹¹ Uo. 11–12.

¹² Uo. 6.

¹³ *Nemzeti Társalkodó* 1836. 6. sz. 81–84.

akart oktatni, és azt kívánta, hogy az értelmes olvasó felismerje, mennyire aktuális minden tárgy, amiről írt. A magas társadalmi állású íróról szólva Jósika leszögezi: munkáiban „a legkisebb, s legtávolibb aristocratiai dőllyf nem létezik, sőt elhatározottan, s kiemelve ennek ellentéte.” A munkákban semmi sincs, mi arra mutatna, hogy származását fitogtatni kívánná. Kifejti, hogy „a külső mázot, s ragasztékot” bírálója nem gyűlöli jobban, mint ő maga. A kritikus minden stilisztikai kifogását számba veszi, és igyekszik cáfolni. Végül leszögezi, örül a kritikának, köszöni azt, és úgy érzi, mindez segítette abban, hogy a jövőben jobb műveket írjon.

Jósika Miklós röpiratait, köztük a „Nép-nevelés”, azért különösen érdekes számunkra, mert a nép egészséges életmódra neveléséről, az olvasás népszerűsítéséről, a színvonalas szórakozásról szóló gondolatai sajnos napjainkban is aktuálisak.

FEHÉR KATALIN

FIGYELŐ

Vizkelety András és Borsa Gedeon magas kitüntetése. Vizkelety András a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottságának tagja Széchenyi-díjban, Borsa Gedeon folyóiratunk szerkesztőségének korábbi tagja és a *Magyar Könyvszemle* munkatársa Magyar Örökség-díjban részesült. Mindketten a magyar könyvtörténeti kutatások területén érték el magas kitüntetésekre méltó eredményeiket.

A Széchenyi díjat, a szellemi élet legmagasabb magyar kitüntetését így Csapodi Csaba után már második könyvtörténész kollégánk nyerte el, bizonyítva ezzel is e tudományág jelentőségét és hivatalos elismerését. Ez különösen azért is értékes napjainkban, mert egyesek nem egyszer kétségbe vonják a közvetlen anyagi hasznot nem eredményező kutatásoknak még a létjogosultságát is, főként akkor, ha nemzeti kultúránk örökségéről van szó. Pedig ezek enyhíthetik egyedül a „szép új világ”-unkban épülő globalizációs falanszter szürkességét.

Vizkelety András 1957 óta foglalkozik a középkori kéziratokkal az Országos Széchenyi Könyvtárban, majd – több mint két évtizede – az MTA Fragmenta Codicum Kutatócsoport vezető professzoraként. Irányítása alatt a magyar kódexirodalom számos értékét tárta fel és publikálta a jelenleg az OSZK-ban működő kutatócsoport. Tudományos eredményeiért 1986-ban Toldy Ferenc emlékérmét, 1990-ben Herder-díjat, 1995-ben Akadémiai díjat kapott. 1998-ban az MTA levelező tagja lett. Eredményei nemcsak a magyar, hanem a német könyv- és irodalomtörténet számára is nagy jelentőségűek voltak.

Borsa Gedeon ugyancsak évtizedek óta foglalkozik behatóan a régi magyarországi könyvek történetével és bibliográfiai feltárással. 1961 óta vezeti a régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai szerkesztőségét az OSZK-ban. A magyar nemzeti bibliográfiának korábbi hiányos és nem korszerű feldolgozottságú kötetei helyett egy nemzetközi színvonalon álló nemzeti bibliográfia létrehozását indította el, irányította a munkálatait, amelyek könyvészeti újdonságai mellett számos új művelődéstörténeti és irodalomtörténeti kutatási eredménnyel jártak. Borsa Gedeon neve méltán került azok közé a híres személyek nevei közé, akik a Magyar Örökség-díj eddigi kitüntetettjei voltak. Számunkra külön örvendetes, hogy a rangos nevek között ma már a régi magyar könyvek kutatója is szerepel.

A *Magyar Könyvszemle* és a hazai könyvtörténeti kutatás számára is megtisztelő kollégáink magas kitüntetése. Nem sok folyóirat dicsekedhet azzal, hogy munkatársai közül többen is elnyerték volna e két kitüntetést. Úgy érezzük, ez a körülmény is megerősíthet bennünket abban, hogy a több mint százhusz esztendeje fennálló, hazai és külföldi könyvtárak polcain egyaránt megtalálható folyóiraatra ma is szükség van. Profiljával élő igényeket elégít ki, hiszen kéziratot és nyomtatott nemzeti értékeink feltárással küldetését teljesít. Ehhez azonban mindig szükség volt és szükség lesz olyan kiemelkedő munkatársakra, mint Vizkelety András és Borsa Gedeon, akiknek érdemei közé tartozik az is, hogy kiváló munkát végző és a kutatásokat folytatni tudó munkatársakat neveltek.

Kitüntetésük alkalmából a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottsága tisztelettel köszönti őket.

SZEMLE

A tatai gimnázium névtára 1765–2002. A Kegyestanítórend Tatai Gimnáziuma (1765–1948) és az Állami Gimnázium (1948–1951) valamint az Eötvös József Gimnázium (1951–2002) tanárai és diákjai. Szerkesztette, bevezette, a kísérő tanulmányt írta KÖRMENDI Géza. Bp., Argumentum, 2004. 424 l.

„Bizonyos, hogy e névtár sok örömet okoz majd azoknak, akik lapjait forgatva szembesülnek saját, valamint családtagjaik és osztálytársaik nevével” – olvasható e szép kiállítású, gondosan szerkesztett, értékes kötet hátsó borítóján.

Tatán 1765–1948 között a kegyestanítórend vagyis a piaristák gimnáziuma működött, amely az egyházi iskolák államosítása után 1948–1951 között Állami Gimnázium, majd 1951-től Eötvös József gimnázium néven folytatta – s folytatja – tovább életét.

Hazánkban 1850-ig hat osztályos volt a gimnázium; 10 évesen kezdhették itt tanulányaikat a fiúk. 1850-től ezekből vagy nyolcosztályos gimnáziumot – végén érettségi vizsgával – lehetett szervezni, vagy pedig négy osztályos kisgimnáziumot. Ezekben is a betöltött tíz év volt a tanulmányok kezdési ideje. Tatán ekkor kisgimnázium létesült, majd az 1913/14-i tanévre épült ki a nyolc osztályos gimnázium, e tanév végén tartották itt az első érettségi vizsgát.

Kötetünk összeállítója az 1778/79-es tanévtől kezdve a gimnázium utolsó – hatodik – osztályos tanulóinak nevét, s a hozzátartozó bővebb-szűkebb adatsorát adta közre. Majd az 1851/52-es tanévtől a kisgimnázium utolsó – negyedik – osztályának tanulóit sorolja fel ugyanúgy, közzölve mindazt, ami róluk az anyakönyvekben

található. Aránylag elég sok vonatkozásra világít rá az anyakönyvi bejegyzéseknek ez az – első látásra száraznak tűnő – bőséges adatanyaga.

Ki kell ezért egészíteniünk a kötet szerkesztőjének – fentebb idézett – ajánlását: ez a gazdag tartalmú könyv nem csupán a mai és közelmúltbeli tanulóknak, családjuknak, rokonságuknak érdekes. Igen hasznos a mai és a jövőbeli történetkutatók számára is: a szakemberek jellemző adategyütteseket találhatnak benne a hazai iskolatörténet, a művelődéstörténet, a társadalomtörténet, a várostörténet mikropontjaira a tatai régió területén.

Mindezek igazolására álljon itt néhány rövid példa. A kötetben a legutolsó 18. századi osztálynévsor 1784-ből való: ekkor 31 tanuló fejezte be a hatodik osztályt. Szüleik helye a társadalmi rangsorban: 13 nemes, 17 közrendű, 1 polgár. Más hazai hasonló gimnáziumban is körülbelül ez az arány; a tatai anyakönyvek is jól jelzik, hogy a 18. század végén a „közrendűek” komoly mértékben jelen vannak a kor középiskolájában. De kit neveztek ekkor „polgár”-nak?

E végzős osztályban 20 tanuló nemzetisége magyar, 10 tanuló „szláv”, 1 német. Hosszú időn át megfigyelhető Tatán: felvidéki tehetsős családok a tatai gimnáziumban iskoláztatják fiaikat, alighanem a magyar nyelvtanulás-gyakorlás céljából.

Ha egy fiú 10 éves korában elkezdte a gimnáziumot, akkor – szerencsés esetben – 16 éves korában fejezte azt be. Ezért meglepő a végzős osztály 31 tanulójának életkori megoszlása: 14 éves: 1, 15 éves: 1, 16 éves: 2, 17 éves: 4, 18 éves: 12, 19 éves: 8, 20 éves: 2, 21 éves: 1. Így volt ez mindenütt hazánkban: a 19. század közepétől kezd ez összerázódni egy évszázad köré.

Feltűnő: az osztály csupán egyetlen tanuló-jának neve mellett olvasható ez: „szüleinél” lakik, Tatán a Kocsis utcában. A többi 30 tanuló családjáé ugyanis más településeken lakott, s az iskolás fiúkat szülei Tatán, családoknál helyezték el, kellő fizetség ellenében, az országos szokás szerint. Az adattár pontos címeikkel szolgál, de némelyik tanuló szálláshelyét így anyakönyveztek: a juhásznál lakik, a halászmesternél, a serfőzőnél, az iskolamesternél, a mérnöknel, az építésznél, a jegyzőnél, a patikusnál lakik. Az utóbbi megnevezések mögött felsejlik a kisváros „polgár”-rétege.

Két-két tanuló az iskola kollégiumában s a kapucinus atyáknál kapott helyet. Két tanuló ugyan-csak a kollégiumban lakott, de ők „szolgadiákok” voltak. Apró jel a gimnazista tanulók szociográfiájához!

Egy másik metszet: 1848-ban a gimnázium hatodik osztályába 24 tanuló járt. A szülők társadalmi rangsorolása – rávetítve a fiúkra – itt is megvan: 1 gróf, 7 nemes, 2 polgár, 14 közrendű. De már a szülők foglalkozását is feltüntették. Nemesek a következők: földbirtokos, alszolgabíró, tiszttartó, ügyvéd és három táblabíró. S a többiek: jószágigazgató, számtartó, sebész, kapitány – három fiúnak gyámja volt – asztalos, szűrszabó, szabó, hajdú, két gazda és egy kereskedő. Egy kivételével mindegyik tanuló katolikus; a kereskedő apa gimnazista fia izraelita vallású. Most már pontosan feljegyezték a szülők lakhelyét is: Tatáról vagyis otthonról nyolc tanuló jár a gimnáziumba. A többiek a tatai szálláshelyeiken laknak, s családjuk a következő településeken él: Mór /2/, Pest /2/, Budaörs, Tiszaabony, Csurgó, Kistagyer /Komárom megye/, Vámos /Somogy megye/, Pécs; a Felvidékről /Beckó, Stomfa, Szakolca, Gomba, Trencsén/, s egy horvát polgárfiú Varasdról.

Az 1850–60-as években a tanévek többségében azt is feljegyezték, hogy egyes végzett tanulóknak mi a további tanulási szándéka. Az 1857–1864 közötti nyolc tanévben összesen 143 tanuló fejezte be a tatai piarista kisgimnázium negyedik osztályát. Mindegyik fiú „továbbtanult”. Ekkor a középszintű továbbtanulásnak egyetlen útja volt: a nyolcosztályos gimnázium ötödik

osztályában folytatni a tanulást s érettségit szerezní. A régióban erre a pesti piarista, az esztergomi és győri bencés, esetleg a székesfehérvári ciszterci gimnáziumban nyílt lehetőség.

De sok tanulónál konkrétabb pályamegjelölés is található. E nyolc tanévben 24 tanuló az egyházi pályát választotta /közülük hatan a piarista, ketten a kapucinus rendbe igyekeztek; a többiek: orvos /6/, gyógyszerész /3/, vegyész, mérnök, építész, tanár, katona /2/, gazdász /3/, kereskedő.

Az 1850-es évek elejétől már nem jegyezték be a nemesi, polgári vagy közrendű származást, megkülönböztetést.

A magyar társadalom polgárosodásának első csúcspontján, a millennium időszakából az 1894/95-ös tanév végzős tanulóinak névsora található a kötetben. Ekkor 29 tanuló végzett a tatai kisgimnázium negyedik osztályában. Érdekes tükröképe a tatai régió társadalmának a szülők foglalkozásának összegezése: földbirtokos /2/, ügyvéd /2/, vasútigazgatósági tiszt, telekkönyvvezető, uradalmi tiszt – kertész, lovas, csizmadia /2/, asztalos, kereskedő /3/, „segéd”, vendéglős, kocsmáros /4/, végül egy földművelő, két özvegy és egy magánzó.

Magántanuló volt egy földbirtokos, egy örnagy és egy főhadnagy fia, valamint egy „túlkoros”, 23 éves komáromi fiatalember.

A tanulók vallása is színesebbé vált: 20 katolikus, egy református és nyolc izraelita.

Mikroadalék a hazai zsidó értelmiség kialakulásának kétgenerációs folyamatához: ebben az osztályban a két kereskedő, a vendéglős és a négy kocsmáros volt az izraelita tanulók szülője; de egy izraelita diák édesapja ügyvéd volt.

Hat tanuló kapott tandíjmentességet, a két csizmadia, az asztalos, a segéd, a kertész és a földműves édesapa gyermeke.

A tanulók több mint a fele már helyi családból, „otthonról” jött: Tatáról 9-en, Tóvárosból 7-en jártak ekkor ide. A többiek: Budapest /3/, Kisbér, Komárom, Szomód, Kocs, Szöllős, Szár, Nagyigmánd, Keszthely, Rácalmás /2/. A felvidékiek tehát már elmaradtak.

Végül az utolsó, az egyes nevek után elegendő adatot tartalmazó osztálynévsor: ez az 1907/

1908-as tanévből való, a kisgimnázium negyedik osztályát alkotó 33 tanulóról.

Színesedett a származási paletta: a két földbirtokos és egy királyi tanácsos szülő mellett bővült az értelmiségi családból jött fiúk köre: ügyvéd, jogügyi előadó, közjegyző, pénzügyi ellenőr, könyvelő, tanár, egyetemi tanár, orvos, községi jegyző, építész.

Egy másik társadalmi csoport: bányatulajdonos, terménykereskedő, kereskedő /4/, vendéglős; van a szülők között két magánzó; majd az iparosok és hasonlók: cipész, csizmadia, szjgyártó; lovász, vasúti pályaoőr, gázmester, rendőr. És ami újszerű: három földműves család gyermeke fejezte be sikerral a kisgimnáziumot.

Ekkorra vált a gimnázium valóban a tatai régió központi iskolájává, ezt jelzik a szülők lakóhelyére vonatkozó adatok: Tata /11/, Tóváros /5/, Süttő /2/, Környe, Felsőgalla, Kömlőd, Szár, Füzitő, Tatabánya. Távolabbi vidéken élő családból már csak három tanuló jött, viszont feltűnő a budapestiek nagy száma /6/.

A tanulók vallása: 24 katolikus, 2 református, 1 evangélikus és 6 izraelita (ez utóbbiak szüleinek foglalkozása: magánzó, vendéglős, három kereskedő). Az osztályban 9 rászorult tanuló kapott tandíjmentességet. E kiragadott szemelvények mutatják: a magyarországi értelmiségnevelés egyik kis műhelye volt az 1914 előtti bő évszázadban ez a tatai oktatási-nevelési intézmény, ez világosan kiderül Körmendi Géza kötetéből. Alkalmat, lehetőséget adott a saját gyermekeik számára valamilyen értelmiségi létformát választó szülőknek arra, hogy fiaik benne elkezdhesék az efelé vezető utat /amelyet majd folytatni kell a középiskola felsőbb szintjén, azután akadémián, egyetemen/. Másrészt próbát jelentett ez szülőknek-diákoknak egyaránt: bírják-e tehetéssel, vagyis a fiúk észbeli tehetséggel, a szülők pedig anyagi „tehetséggel”.

De mikroméretben azt is jól szemlélteti ez a kötet: szinte évtizedről évtizedre hogyan bővül azoknak a szülőknek a társadalmi származási palettája, akik beiratják ide gyermeküket, fokozatosan lerombolva azokat a társadalmi előfeltételeket, amelyek az értelmiségi létet csak egy

bizonyos szűk körre privilegizálták. De jelzi a másik oldalon jelentkező differenciálódást is: a társadalom egyre nagyobb teret adott, egyre több olyan foglalkozást teremtett, amelyek igénylik az értelmiséginek nevezhető létformát, a legkülönbélebb szintekkel és tartalmakkal, a legalsó-legegyszerűbbtől annak legmagasabb, legfelsőbb fokáig. Ilyen tartalmú kutatások és tanulmányok kiváló forrása ez a kötet.

1914-től kezdve azonban kötetünk szerkesztője a nyolcadikos érettségiző osztály tanulóinak csupán névsorát közli, hozzátevé születési évüket, helyüket. Sajnos, ezekből nem sok következtetés vonható le. Talán az, hogy 1919-től a lányok is megjelentek az iskolában, mint magántanulók, majd 1946-tól, mint rendes tanulók, tehát koedukálttá vált az iskola. Vagy az, hogy az 1920-as években 20–30 között mozgott az érettségiző osztály tanulóinak száma; az 1930-as évektől 40 körül, 1957-től 60 körül. Az első csúcs az 1966/67-es tanévben következett be: 169 érettségiző. Végül a kötet utolsó adata: 2001-ben 172 tanuló kezdte el az érettségi vizsgát.

Értékes része a kötetnek az egykori kezdetektől 2002-ig itt oktató-nevelő pedagógusok terjedelmes névtára. Szerepelnek benne mind a piarista paptanárok, mind pedig a világi tanárok, tanárnők. Nevük mellett olvashatók itteni működésük, tevékenységük adatai is.

Jól tette a szerkesztő, hogy nem jelezte egyes pedagógusoknál, ha később magasabb tudományos vagy közéleti ismertségre tettek szert. Valóban így helyes a kép: a sok-sok „névtelen”, de annak idején szívüket-lelküket ezért az iskoláért, az itt tanuló diákok hitben-tudásban-erkölcsben való növekedéséért áldozó pedagógusok az igazán nagyok, a minden elismerést megérdemlők, az utókor háláját joggal elvárók. Ők, a „névtelen” pedagógusok, akik e kötet megjelenése után már nem névtelenek. Igazi nevelőre valló gesztus: a szerkesztő, ahol lehetett, az egykori tanárok temetkezési helyét is megadta.

Értékes mű ez *A tatai gimnázium névtára 1765–2002* című kötet. Magam csupán történeti és pedagógiai értékére mutattam rá. De érdemes más tudománysszakok művelőinek is kézbe

venni. Például azoknak, akikre az utószó utal: „a más-más keresztnevek megjelenése a névtanul foglalkozók számára jelenthet fontos forrásanyagot.”

MÉSZÁROS ISTVÁN

Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratok térképeken. Szerk.: NÉMA Sándor. Győr, 2003. Győr-Moson-Sopron megye Levéltára, 284 szöve. és térk.

Különleges szellemi tér- és időutazást is lehetségessé tevő kiadvánnyal gyarapodott a magyar helytörténeti irodalom. Az itt bemutatott, – harántalakú, kézbeillő s ezért praktikus –, igényes kialakítású, szemre szép kötet képanyagának közrebocsátásában is igényes. Segítségével történelmi múltunk egy újabb szelete vált az érdeklődők számára kutathatóvá, s vélhetőleg további lendületet adhat a helytörténeti-honismereti tevékenységnek, munkára sarkallja a lakálpatriótát, egyént vagy közösséget.

Óriási erénye a kötetnek, hogy egy terület térképanyagát elsődleges forrásként s nem segédanyagként helyezi el a történeti kutatásban. E méltatlanul elhanyagolt anyagcsoport ugyanis a könyvészeti és levéltári forrás mellett legtöbb esetben még ma is kellemes, színes illusztrációs anyagként, mellékletként kap helyet a történelmi különböző szakágainak művelői körében.

A könyvet Ivanics Ferenc megyei közgyűlési alelnök „Köszöntő”-je vezeti be, ezt a szerkesztők által írt „Lectori salutem!” követi. Ebben megjelölik az elérendő célt (sajátos forrásközlés), körvonalazzák a leendő olvasói-felhasználói kört, valamint ismertetik a könyv felépítését. Eszerint a kötet három nagy részre tagolódik. Az első nagy egységet a tanulmányok jelentik; ezt követik a térképleírások tömbje, majd végül maguk a térképek. Mi is kövessük áttekintésünk e sorrendet.

E kiadvány első tanulmánya az ismeretterjesztéssel, földrajztudománnyal évtizedek sokasága óta elhivatottan foglalkozó Göcsei Imre tanár úr tollából származik, s „A térkép, mint

tudományos forrás” címet viseli. A helyi történelem hivatott kutatója, doyenje különösen nagy fába vágta fejszéjét, amikor e különleges történeti forrás szóra bírhatóságát kívánta elemezni, méghozzá egy szűkre szabott tanulmány keretében. Ennek keretein belül ugyanis szinte lehetetlen az egyetemes, illetve magyar térképtörténeti ismeretek igényes, mindenre kiterjedő összefoglalása. Így nem csoda, ha színopszisa meglehetősen elnagyoltta sikeredett. Sajnálatos, hogy az áttekintésben kisebb-nagyobb, bosszantó pontatlanságok észlelhetők, amelyek kiküszöbölése igen sokat javított volna az írás színvonalán. Jó volna például tudni, hogy melyik az a Sevillai Izidor által rajzolt térkép, amely az akkor ismert világot „gömbön ábrázolta”? Valószínűleg a felhasználó, ma már elavult és meghaladott álláspontot képviselő szakirodalom régies írásmódjának, felfogásának tudható be, hogy a szerző következetesen „Epstorfi” világtérképről beszél, holott Ebstorfi volna a ma használatos megnevezés. Hasonlóan Magyarország első nyomtatott térképét „egy bizonyos Lázár” – és nem „Lázár deák” – alkotta, s művét nem Tansletter György metszette fába. A névalak írása sem szerencsés: a német Georg Tanstetter egyébként pedig az eredeti lázári kézirat nyomdai előkészítésében vett részt, nem volt fametsző. Hevenes Gábor *Parvus Atlas Hungariae* (és nem *Atlas parvus Hungarie*) című műve sem térképgyűjtemény, hanem Magyarország térképeinek szelvényekre osztott atlasza. – A somnás fogalmazás is félrevezető lehet: Abu A'bdallah Muhammad al-Idrisi marokkói herceg volt, aki világtérképet alkotott 1154-ben, amelyen – hasonlóan más világtérképekhez – a középkori Magyarország is helyet kapott, de nem központi szereplőként. – A nyomda ördöge talán az oka annak, hogy Gerard Mercator híres atlasza 1695-ben látta meg volna a napvilágot, nem pedig – helyesen – 1595-ben. – Apró melléfo-gásnak kell tekintenünk azt az állítást, hogy Görög Demeter jeles munkája az első hazánkban kiadott atlasz lenne, mivel a szóban forgó mű Bécsben jelent meg. S végül nem az 1777-ben kiadott oktatási törvény, a Ratio Educationis iskolai térképigénye hívta életre Lipszky János,

Aszalay József, Schedius Lajos Magyarország-falítérképeit sem.

A második tanulmány a nyelvtörténész Unti Mária „A térkép, mint forrás a földrajzi névkutatásban” címet viseli. A szerző a földrajzi nevek elemzésére szakosodott, ezen belül is előszeretettel foglalkozik szűkebb pártiája helynév-anyagával. E tanulmányában négy település: Günyű, Gyórszentiván, Bönyrértalap és Szap példáján keresztül villantja fel azt a sokszínű világot, amely egy-egy földrajzi névadás mögött megbújhat. A megnevezések időbeli változásai bepillantást engednek abba a szokásrendszerbe, ahogy egy-egy település lakói megpróbálták lakóhelyük részeit egyedi azonosító nevekkel ellátni. Voltak olyan földrajzi nevek, amelyek hosszú időn át időtállóknak bizonyultak, míg mások változékonyabbnak bizonyultak. A laikus számára mindenképpen megkapó e megnevezések ízesége: Harcsa-szántás, Vidocsa, Koldus-telek (dülönevek). Mint erről a szerző maga is vall, nem törekedett még e keresztmetszetben sem teljességre: a továbbiakban mindenképp érdemes lenne az ígért történeti–művelődéstörténeti szempontú vizsgálat eredményeinek közreadása is.

A harmadik tanulmány az ismert etnográfus-muzeológus, Filep Antal a „Térképek vallomása Győr megye néprajzáról, tájtörténetéről és környezeti kultúrájáról” közreadott írása. Igen élvezetes és izgalmas olvasmány mindazok számára, akik nemcsak a néprajz, hanem egy nálunk csak az utóbbi évtizedben polgárjogot nyert kutatási módszer, a történeti ökológia segítségével kívánják megérteni, milyen népi tudásanyag ment veszendőbe napjainkra. Ezek a nemzedékről nemzedékre továbbadott ismeretek szolgáltak alapul ahhoz, hogy az ember ne a természet ellenében, hanem az általa felkínált lehetőségek szerint éljen. A szerző járasonként részletezve veszi sorra a településeket, azok történetét is áttekintve szinte érintésközelbe hozza azt a mára már eltűnt világot, amely az ott élőkől ugyan rengeteg fizikai munkát kívánt meg, de annak ellenében gazdagon meg is ajándékozta őket. A történelem viharai – éppen úgy, mint a természet esetenként kiszámíthatatlan szeszélye – több ízben ellehe-

tetlenítették az emberi életet Magyarország e térségében is. Igaz, utóbb például az árvizek nyomában gazdag termőtalaj maradt vissza, „kárpótlásul” az elszenvedett veszteségeikért. Az érdekes, szellemiekben és gyakorlatban egyaránt használható tanulmányt olvasva legfeljebb az teszi a témában kevésbé járatos olvasó számára nehezzé a továbblépést, hogy az irodalomjegyzékben szereplő művek és a tanulmány egyes megállapításai közötti kapcsolat nem igazán fedhető fel.

A negyedik tanulmányt a kötet szerkesztője, helytörténész-levéltáros Néma Sándor készítette „Vázlat Győr vármegye településhálózatának átalakulásáról 1516 és 1720 között” címmel. Írása segítségével feltárul előttünk az a hatalmas változás, amelyet épített és természeti környezetében maga az ember idézett elő. Győr és környéke hadászati jelentőségét – úgy vélem – e helyütt nem kell bemutatni. A kora újkorban a különböző hadjáratok elszenvedői és kárvalottjai gyakran csak „futás”-sal, azaz lakóhelyük elhagyásával menthették életüket. Utóbb az elmaradt adó, a pénzbevételek hiánya gyakran rádöbentette az egykori hódítókat, hogy a terület megszerzése és megtartása ugyan nagyon fontos, de ha nincs, aki fizessen, akkor a nyereség már közel sem olyan nagy. Az elnéptelenedett terület benépesítése, az elfutottak visszacsábítása, vagy más területekről származók letelepítése viszont csak különböző kedvezményekkel volt lehetséges. Az újonnan érkezettek nem rendelkeztek helyi termelési tapasztalatokkal, megélhetésük érdekében saját kárukon kellett alkalmazkodást tanulniuk a kistérség kínálta természeti–gazdasági környezethez. Ám a türelmi idő lejártával adófizetőkkel váltak, s ez sem ment zökkenőmentesen. – A szerző statisztikai adatokra alapozva járasonként mutatja be azt a népességmozgást, amely a hódoltság időszakával vette kezdetét. A tanulmány végén található statisztikai táblázat jó és hasznos kiegészítője a más részeiben is alapos és részletes munkának. Külön hangsúlyozni kívánom, hogy a szerkesztés nehéz munkája mellett az adott kötetbe még tanulmányt is írni mindenképpen elismerésre méltó tett.

Az ötödik tanulmány egy fiatal kutató szakdolgozatának részlete: Nemeséri Lilla „Hajómalmok a Tó-Sziget-Csilizközi járásban a XVII–XIX. században”. A témaválasztás igen szerencsés, a feldolgozás módja nemkülönben. A kötetben a történeti tanulmányoknál megszokott, klasszikus lábjegyzet-apparátussal csak ezen írás keretében találkozhatunk. – Hazánk vizeiről, az ott folytatott vagy ahhoz kapcsolódó mesterségekről és tevékenységekről sajnálatosan kevés ismerettel bír a laikus olvasóközönség. Így van ez a hajómalmok esetében is. A technikátörténet és etnográfia megközelítési módszereit egyaránt alkalmazó írás épp ezért kitér a malomtípusokra, a hajómalmok szerkezetére, sőt a céhrendszerre is. Ahogy a történelmi Magyarország más területein, a Tiszán és mellékfolyóin, vagy épp a Száván vagy a Dráva vidékén, a vizsgált térségben is komoly ellentétek feszültek, illetve léteztek a hajómalmok tulajdonosai, a folyón hajózni kívánók és az árvizektől szenvedő földművesek érdekcsoportjai között. A téma érdekes, ipartörténeti ínyencségekkel gazdagon fűszerezett feldolgozása egyszerre üdítő olvasmány és gondosan adatolt tudományos munka.

A hatodik tanulmány szintén egy pályakezdő, Tanai Péter alkotása, amely a megye egyetlen településének: „Nyalka térképeinek leírása”-ra összpontosít. A szerző a különböző korban keletkezett, e településre vonatkozó kartográfiai alkotásokat és légifotókat egymásra vetítve és vizsgálva kívánt új eredményre jutni. Ahogy tanulmányának alcímében is fogalmaz, az csupán „Kísérlet: különböző léptékű, tájolású, lelőhelyű és jellegű térképdokumentumok egybevetésére”. Sajnos kísérlete eredményeiről a szerző csak igen szűkszavú és általánosító összefoglalást adott.

A kötet második, egyben legterjedelmesebb része (109–287. oldal) „Győr város és megye térképeinek leírása”. A leírásokat egy 14 fős teamnek köszönhetjük, amelynek tagjai közt – bizonyára nem véletlenül – a tanulmányok szerzői közül is jó néhányan szerepelnek. A feldolgozó csoport – már amennyire ez a könyv alapján követhető – az interdiszciplinaritás je-

gyében a minél több oldalú megközelítést tűzte ki célul. A térképek leírása egyaránt magán viseli ennek előnyeit és árnyoldalait. A 36, kétféle fontossági kategóriába sorolt szempont egy-egy számkódot kapott. Nyilvánvalóan a sokszor kárhozottat terjedelmi korlátok, minden tudományos kutató ősi ellensége szorította rá a szerkesztőket arra, hogy az egyes térképek leírásánál csak ezeket a számkódokat tüntessék fel. Értelemszerűen könnyebbséget jelentett ez az adatbevitelnél is. Mindemellett érdemes lett volna a közgyűjteményi alapadatokat – amelyek a feldolgozó levéltáros, illetve az őket őrző intézet vagy egy másik (köz)gyűjtemény számára fontosak: például a mű állapota, anyaga, eredeti jelzete, jelzete – világosan különválasztani a felhasználót (is) érdeklő adatoktól: mint a méretarány, tartalom, egyéb megjegyzések. Így, bár az egyes térképek leírásai igen terjedelmesek, az adatok felvételének sorrendje a felhasználó szemszögéből nézve nem igazán tekinthető gyakorlatiasnak: újra és újra vissza kell lapozni az adatok értelmezése érdekében. – A térképi adatok kiértékelése szempontjából a méretarány megadása alig szorítkozik többre, mint ami a térképen van, például „1 hüvelyk 100 öl”; ezt mindenképpen érdemes lett volna kiegészíteni úgy, hogy a térképen mért adat a valóságban minek felel meg. Eszerint, ha a térképen 1 hüvelyk = 100 öllel, akkor annak méretaránya 1:7 200.

Igen szerencsés és a kötet gondos összeállítását dicséri, hogy a könyvhöz készült a településekről helynévmutató. Mégis, ha a felhasználói kör a lokálpatriótákra, helytörténészekre is kiterjed (és ők minden bizonnyal örömmel fogják forgatni a kötetet!) jó lett volna a mutatót az összes, a térképleírásban szereplő földrajzi névre (dülők, határnevek, stb.) is kiterjeszteni, ezért a – tudom, nem kis fáradságot igénylő – segédletért igen hálás lett volna az olvasó-kutató.

A harmadik részben magukkal a térképekkel ismerkedhetünk meg. A fotók minősége igen jó, a kötet méretének köszönhetően legtöbbjük kitűnően olvasható, értelmezhető. Összességében elmondhatjuk, hogy a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a megyei önkormányzat, valamint

a további hét szponzor által támogatott kiadványra jellemző az igényes, reprezentatív kivitelezés, a tartalom nem szenvedett pénzsűke miatt csorbát.

Nem feledkezhetünk el a példaértékű közgyűjteményi együttműködés felemlegetéséről sem, amely a kötet létrehozását jellemzi. A Győri Egyházmegyei Levéltár, a Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára és Könyvtára, a Xántus János Múzeum Könyvtára, a Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár anyaga és munkatársai szerepelnek, illetve lelkesen közreműködtek a kiadvány elkészítésében. Az sem véletlen, hogy a kötet Gecsényi Lajos, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója hathatós támogatását és szaktanácsadását élvezte.

A kötet borítóján fülszövegben a tanulmányok szerzőinek életpályájáról, szakmai tevékenységéről nyerhetünk információkat. Ez – úgy vélem – a kutatókat szintén segítheti a kapcsolat-teremtésben, konzultációban.

A recenzens a műben talált hibák, apró szerkesztésműhibák dacára – e mű jövőendő használati, olvasói nevében is – egyértelműen elismeréssel és köszönettel tartozik mindazoknak, akik e kiadvány létrejöttét bármilyen formában segítették. A magyar helytörténeti irodalom egy újabb fontos művel gyarapodott, ezzel egyben követendő példát adva más megyék számára, ahol a levéltárak – jól tudjuk – hasonló kincsek őrizői. – A térkép és az egyéb térképészeti ábrázolási formák (földgömb, domborzati modell, perspektivikus tömbszelvény stb.), mint a környezeti realitás specifikus modelljei nagy hűséggel képeznek le bizonyos térbeli szerkezeteket és kapcsolatokat, meghatározó szerepet töltenek be mind a gyakorlati élet ezernyi területén, mind a tudományos megismerési folyamatában. Ugyanakkor a térképek különleges, értő szemmel könnyen szóra bírható források, hasznukat, értéküket a történeti, néprajzi, statisztikai kutatásokban sem győzzük eléggé hangsúlyozni.

PLIHÁL KATALIN

Зельдхейн-Деак, Жужанна: Роль немецкого посредничества в венгерской рецепции русской литературы (XIX век) [A német közvetítés szerepe az orosz irodalom magyar recepciójában]. Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik. Hrsg. Von P. THIERGEN. Band 46. München, 2004. Verlag Otto Sagner, 130 l.

A Bambergi Egyetem szlavisztikai tanszékének professzora, Peter Thiergen 1980 óta adja ki jeles szlavisták dolgozatait a „Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik” sorozatban. A szerzők közt szerepelnek német, orosz, cseh, lengyel, magyar, finn, szlovén és amerikai kutatók, s a kötetek tartalma is nagyon változatos. Irodalomtörténeti, irodalomelméleti, bibliográfiai, recepciótörténeti és nyelvészeti munkák követik egymást, van, amikor egy évben három kötet is megjelenik. A sorozatban két szerző képviseli a magyarországi szlavisztikát: Lőkös István az 1999-ben megjelent 36. kötetben (*Erlebnisse und Rezeption. Krležas Kerempuh-Balladen aus ungarischer Sicht*), D. Zöldhelyi Zsuzsa pedig a legutóbbi, azaz a 46. kötetben, magyar–orosz–német recepciótörténeti kérdések elemzésével.

A könyv az orosz irodalom 19. századi magyar befogadásának korszakait, s a német (ritkább esetben francia) közvetítés hatását mutatja be, igen alapos filológiai argumentációval, több évtizedes kutatási eredményekre támaszkodva. Maga a téma azért érdekes, mert a magyar irodalom a korábbi századok öröksége szerint mindig elsősorban Nyugatra tekintett, a nyugati hatások dominanciája volt a jellemző. A 19. században ez az egyirányúság változik, most már Kelet is érdekessé válik, de főként az orosz irodalom. Viszont az orosz irodalom – különös, de a magyar kultúra múltjából mégis érthető módon – először Nyugatról érkezik el hozzánk, vagyis kicsit Nyugat tükrében látjuk Keletet. Zöldhelyi Zsuzsa recepciótörténeti kutatásaiból összeállítható a kép, miként hatott a 19. századi magyar szellemi életre azoknak a német fordítóknak, kritikusoknak a tevékenysége, akik az orosz iro-

dalmat a saját kultúrájukkal igyekeztek megismertetni. Az ő nyomdokaikat követve fordult a magyar irodalomkritika s azután a szélesebb olvasói érdeklődés is az oroszok felé.

A kötetben a befogadás három fő korszakát ismerteti meg a szerző: a kezdeti időszak, az 1820–1840-es évek, a második korszak a század dereka, a harmadik pedig az 1870-es évektől kezdve a 19–20. század fordulójáig tart.

Az első korszakra kezdetben a kulturális és történeti kérdések iránti érdeklődés a jellemző. Karamzin történeti munkájának (*История Государства Российского* [Az Orosz Állam története]) német kiadására (1820–27) fölfigyelt a neves magyar történész, Horváth István, s ismertetést közölt róla a korszak egyik legrangosabb tudományos folyóiratában. Zöldhelyi Zsuzsa kiemeli Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor szerepét az első időszak orosz recepciójában: mindkettőn figyelemmel kísérték a kortárs orosz irodalmat – természetesen német közvetítés alapján. Kazinczy Gábor ismertette Odojevszkij és Puskin műveit (pl. *Pikk dáma*, *A kapitány lánya*, *Belkin elbeszélései*), valamint lefordította a *A lővés* című elbeszélést. Érdekes adat ebből a korszakból Bulgarin *Mazepa* c. regényének magyar fogadtatása: igaz, hogy csak néhány részlet jelent meg a műből az egyik irodalmi lapban, de ez azt jelzi, hogy a 19. század első felében a Mazepa-téma mennyire népszerű volt Európában: Byron elbeszélő költeménye, Puskin *Poltavája*, Rilejev *Konrad Wallenrođa*, Victor Hugo feldolgozása, Juliusz Słowacki *Mazepa*-drámája tanúsodik a felfokozott érdeklődésről.

Ugyancsak fontos észrevétele Zöldhelyi Zsuzsának a műfordítás problematikájának hasonlósága az 1830–40-es években az orosz és a magyar irodalomban: Toldy Ferenc elvei a műfordítás céljára és funkciójára vonatkozóan egybecsengenek Belinszkij 1836-ban megfogalmazott nézeteivel. Ennek oka a két kultúra nagyjából azonos fejlődési stádiumából következik: a nemzeti hagyományok számbavétele és a külföldi minták követésének kérdése a romantika eredetiség-programja nyomán vált fontossá mindegyik irodalomban, a magyarban például Kölcsey Ferenc tanulmányai foglalkoznak e témával 1825–26-ban.

A következő fejezet („Восприятие русской литературы в 1850–1860-е годы” [Az orosz irodalom fogadtatása az 1850–60-as években]) az orosz irodalom iránti érdeklődés kiszélesedését tárgyalja: a közvetítő nyelv még ekkor is elsősorban a német. Varnhagen von Ense, F. Bodenstedt, T. Opitz, W. Schott nevét említhetjük az orosz irodalom magyarországi befogadásának elősegítésében. Ekkor bontakozik ki Arany János munkássága, s különösen érdekes, hogy az orosz irodalom iránti érdeklődés éppen Arany baráti és ismeretségi körére jellemző, sőt, fia, Arany László is sokat tett az orosz irodalom megismertetésében. Verses regényéhez a mintát Puskin *Anyeginje* adta. Arany János két orosz elbeszélést is lefordított, Gogoltól a *A köpönyeg*, Vlagyimir Szollogubtól pedig a *Большой свет* (Nagyvilág) c. műveket, az 1851-ben megjelent *Russisches Leben und Dichten* (Leipzig) kötet alapján.

Ebben az időszakban jut el a magyar irodalom látókörébe Lermontov, két poemája 1855-ben magyarul is megjelenik (*Ismael bey*, *Hadschi Abrek*). Az orosz irodalomról és politikáról szóló információk Herzen tanulmányára („О развитии революционных идей в России” [A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban]) vezethetők vissza, ennek részletes feltárását Zöldhelyi Zsuzsa már az 1960-as évek elején elvégezte.

Külön ki kell emelnünk ebből a korszakból Puskin *Anyeginjének* első magyar fordítását (1866), illetve ennek részletes tárgyalását a kötetben. Az indítást ezúttal is a német közvetítés, nevezetesen Bodenstedt fordítása adta, de a magyar fordító, Bérczy Károly úgy döntött, hogy inkább az eredetiből ülteti át a verses regényt s rövid idő alatt megtanult oroszul. Bérczy lelkesedése és munkájának eredménye hosszú időre meghatározta a magyar irodalom Puskin-képét, s ezen belül is az *Anyegin* sajátos helyzetét: sikerült megteremtenie egy romantikus, finom árnyalatokban, hangulatokban gazdag nyelvet és stílust, amely ugyan nem mindig azonos Puskin világával, de nagyon beleillett a 19. század második felének magyar irodalmi kánonjába, ízlésvilágába. Ezzel is magyarázható, hogy Bérczy fordítása sokkal népszerűbb volt Magyarországon, mint Boden-

stedté Németországban. Zöldhelyi Zsuzsa rámutat azokra a pontokra, ahol Bérczy eltávolodik az eredeti szövegtől, de mégis, az egész művet tekintve szép és harmonikus fordítást hoz létre. Az *Anyegin* magyarországi népszerűségére jellemző, hogy a 20. században még három műfordítása jelent meg (Mészöly Gedeoné, Árpily Lajosé és Galgóczy Árpádé).

A harmadik korszak, az 1870-es évektől a század végéig terjedő időszak már sokkal bonyolultabb képet mutat az orosz irodalom és kultúra recepciójáról. A befogadást bizonyos mértékig meghatározzák a feszültebbé váló külpolitikai viszonyok, az orosz–török háború, a német–orosz, valamint az orosz–osztrák–magyar kapcsolatok ellenségessé válása. Emellett még két kulturális tényező is hozzájárult az Oroszországról kialakuló negatív képhez: a század második felének „izmusait” – pánszlávizmus, nihilizmus, abszolutizmus – a magyar publicisztika gyakran összemossa, s általánosságban Oroszországra vonatkoztatja, ezt a negatív képet pedig megerősítik az éppen ebben az időszakban magyarra fordított Gogol-művek, a *Revizor* és a *Holt lelkek*, valamint Csernisevszkij *Mit tegyünk* c. regénye.

Zöldhelyi Zsuzsa arra is rávilágít, hogy a magyar sajtóban a nihilizmusról kialakított képben szintén a német interpretáció játszott nagyobb szerepet. A korabeli francia elemzések ugyanis jóval enyhébb hangnemben ítélik meg ezt a szellemi irányzatot. A legnagyobb hatású lapok, mint a *Budapesti Szemle*, *Szépirodalmi Közöny*, *Pesti Napló*, kritikákat, ismertetéseket közölnek Csernisevszkij és Turgenyev regényeiről. Az *Apák és fiúk*, valamint az *Új föld* magyar fordítása azonos időben jelenik meg, bár a valóságban több mint másfél évtized választja el a két művet. Ilyen módon a nihilizmus témájához a magyar olvasók egyszerre kaptak koncentráltabb anyagot, s a két regény között is szervezettebb kapcsolatot tételtek föl.

Az 1880-as évektől kezdve változás figyelhető meg az orosz irodalom magyar recepciójában: intenzívebbé válnak a szellemi, kulturális kapcsolatok mind Nyugattal, mind Kelettel, oroszul is tudó műfordítók lépnek színre, s így eredetiből, közvetítő nyelv nélkül ültetik át ma-

gyarra Turgenyev, Tolsztoj és Dosztojevszkij műveit. Az 1880-as évek közepéig még Turgenyevé a vezető szerep a magyar olvasók körében, de hamarosan megváltozik ez is, ugyanis a nyugati recepcióban ekkor már Dosztojevszkij és Tolsztoj felé fordul az érdeklődés. Zöldhelyi Zsuzsa áttekintést ad a fordítások megjelenéséről, színvonaláról, majd ismerteti a korabeli kritikai fogadtatást. Rámutat azokra a sajátos magyar jelenségekre, amelyek a század utolsó évtizedeiben meghatározták az orosz irodalom befogadását: a magyar irodalomkritika akkori állapotára, a népmozgalmi irányzat, valamint a nyugati hatásokra, filozófiai és politikai nézetekre reflektáló modernebb szemlélet konfrontációjára. Ebből a korszakból egyebek közt Reviczky Gyula orosz tárgyú kritikáit elemzi a szerző, továbbá az orosz eredetiből fordító Szabó Endre tevékenységét, akinek komoly érdeme Dosztojevszkij regényeinek magyarra fordítása. Goncsarov és Tolsztoj magyar fogadtatásáról is érdekes képet tár elénk a kötet a korabeli újságcikkek és fordítások alapján.

A könyv függelékében Zöldhelyi Zsuzsa az orosz irodalom magyar recepciójának egy sajátos és nagyon érdekes esetét foglalja össze. A magyar regényirodalom egyik legnagyobb alakjának, Jókai Mórnak két alkotása is orosz témára épül. Az utópisztikus mű, *A jövő század regénye* (1874) cselekményének bizonyos színhelyei kapcsolódnak Oroszországhoz, a *Szabadság a hó alatt* (1879) című regény szüzséjét pedig a dekabrista mozgalom és Puskin életrajzának elemei adják. Zöldhelyi Zsuzsa korábbi kutatásai során, a két mű akadémiai kiadásának elkészítésekor föltárta azokat a külföldi, német és francia forrásokat, könyveket, lexikonokat, amelyekből Jókai az orosz kultúrára és történelemre vonatkozó ismereteit merítette. Ebben a tömör áttekintésben a dokumentum és a fikció, valóság és költészet (vagy Goethe nyomán „költészet és igazság”) sajátos keveredésére irányítja a figyelmet: hogyan alakítja át az író fantáziája a történelmi vagy geográfiai valóságot, miként közzelíti Puskin alakját, szabadságszeretétét Petőfiéhez, akinek szintén a „szabadság, szerelem” volt a credója.

Zöldhelyi Zsuzsa könyvéből a komparatiztika iránt érdeklődő kutató igen érdekes és részletes képet kaphat arról, hogy a 19. század folyamán, a pánszlávizmus kibontakozása miatti aggodalmak ellenére a soknemzetiségű Monarchiában a magyar kultúra legjobb képviselői mekkora érdeklődéssel fordultak a korabeli orosz irodalom felé. S bár időnként a politikai viszonyok alakulása befolyásolta a publicisztikát, a művészek, írók, költők, műfordítók a politikai körülményektől függetlenül, szuverén módon járultak hozzá egy nagy irodalom magyarországi befogadásának megalapozásához. Minderre visszatekintve elmondhatjuk, hogy a 19. század végén elindult az a folyamat, amelyet Németh László 1929-ben, a *Nyugat*-ban még óhajként fogalmazott meg:

„Talán épp az orosz hatás vonhatná a magyar irodalom fölé az örök problémáknak azt a kék egét, amely nélkül a nemzeti irodalom csak egy néptörzs irodalma lehet.”

DUKKON ÁGNES

Bibliographia Sociniana. A Bibliographical Reference Tool for the Study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism. Comp. by Philip KNIJFF, Sibbe Jan VISSER. Ed. by Piet VISSER. Hilversum, Amsterdam, 2004. Uitgeverij Verloren, Doopsgezinde Historische Kring, 313 l.

A másságot sokféleképpen lehet vállalni. Napjainkban ellátó rendszerek működnek a többségitől eltérő álláspontot képviselők érdekeinek védelmében, a társadalom jelentős része megértéssel és türelemmel viseltetik a kisebbségi nézeteket képviselők iránt. Sőt, talán már létezik „másság-üzlet” is: megéri „más”-nak kijelenteni magunkat, mert kedvezményekhez juthatunk. Más volt másnak lenni a 16. században, de sokan akkor is vállalták ezt. Az itáliai reformáció csaknem egész története a száműzetésben élő itáliai tudósok története (a klasszikus monográfiáktól (Merle d’Aubigné) a modernebb feldolgozásokig (Angela Bentigvolio) tanúsítják ezt). Ezek a nonkomformista gondolkodók sokszor

több országból is kényszerűségből továbbköltözve terjesztették nézeteiket, fogalmazták meg azokat a kérdéseket, amelyekre a választ sokszor maguk sem tudták, de a válaszok keresése sokakat késztetett arra, hogy új utakat keressen a teológiai és a filozófiai gondolkodásban.

Az antitrinitarizmus Miguel Servet *De Trinitatis erroribus libri septem* (Hagenau, 1531) című munkájával vált koherens teológiai rendszeré. 1546 körül a vicenzai colloquiumon (collegia Vicentina) ezek a tételek már jelentős részben elfogadtattak, részben vitattattak. Az itt aktív Lelio Sozzini azonban már egy év múlva elhagyni kényszerült Itáliát, Bázalban telepedett el, ahol barátira talált a francia humanista Sébastien Castellioiban, és honfitársaiban Celio Secondo Curioneban és Bernardino Ochinoban. Ez volt a kezdet, és a svájci városokban (Genf, Bázal, Zürich) egyre többen szimpatizáltak nézeteikkel. Fausto Sozzini (1539–1604) Lelio Sozzini unokaöccse volt, ez utóbbi 1562-ben bekövetkezett halála után ő rendezte sajtó alá hagyatékát, majd az egy év múlva elhunyt Castellio több művét is. Fausto a lengyel antitrinitarizmus megalapozója 1579-ben utazott Krakkóba, és élete végéig Lengyelországban maradt. Halála után vált a lengyel „ecclesia minor” de facto sociniánussá.

Az első lengyel sociniánusok 1598-ban érkeztek Németalföldre (Christoph Ostorodt és Andrzej Woidowsky), megjelenésük, első teológiai vitáik azonnal heves reakciókat váltottak ki a leideni teológusokból és – nem mellesleg – a hatóságokból.

A bibliográfia bevezetője részletesen követi végig az antitrinitarizmus és a socinianizmus németalföldi történetét, a nevesebb művek megjelenését, a jelentősebb vitákat, bemutatva a pro és a contra szereplőit ezeknek a küzdelmeknek. A kötet azonban elsősorban bibliográfia, és nem a németalföldi socinianizmus történetének monografikus feldolgozása.

A kötet nagy erénye a világos szerkezete. Az első fejezet a pre-sociniánus antitrinitarizmus műveinek németalföldi megjelenéseit veszi számba. Főként Sébastien Castellio műveit fordították flamandra és adták ki latinul (28 kiadás), de 10 kiadással szerepel Celio Secondo Curio-

ne, kevesebbel Bernardino Ochino, Matteo Gribaldi, Adam Pastor, eggyel Erasmus Johannis és Servet.

A második fejezet a lengyel testvérek sociniánus művei kiadásainak bibliográfiai bemutatása. A *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, a *Catechesis Rakoviensis* editiói, a jelentősebb személyiségek *Opera omnia* kiadásai (Sozzini, Johannes Crellius, Johannes Ludovicus Wollzogen, Samuel Przytkovius) mellett az összegyűjtött levelezés közreadása, illetve az egyes művek egyedi editiói összesen 154 különféle kiadványt jelentenek. Feltűnő a flamand nyelvű kiadványok nagy száma, ami arra utal, hogy a lengyelek nem csupán a nemzetközi tudományos köröket akarták meggyőzni teológiai kérdésekben hangoztatott véleményük igazáról.

A harmadik fejezet a németalföldi sociniánus irodalmat veszi számba szerzői alfabetikus rendben. A 166 bibliográfiai tétel mögött 26 helybéli és külföldi szerző áll, néhány névtelenül megjelent vitairat mellett. A sort Johannes Becius nyitja, de a nemzetközi teológiai vitákban sokkal ismertebb nevekkel is találkozunk, mint Johannes Amos Comenius, Andreas Wissowatius, Daniel Zwicker, vagy Christophorus Sandinus. Mellettük sok helybéli teológus, akik szimpatizáltak a sociniánus gondolkodás egyes elemeivel.

A negyedik fejezetben az antisociniánus kiadványok bibliográfiai leírása következik. Nagyon fontos fejezet ez, hiszen nagyon sokan, főként diákok, csak Fausto Sozzini tanait ellenző professzoraik előadásain hallottak ezekről a tanokról. Több közép-európai diák – így magyarok is – éppen azért választotta disputációja tárgyául valamelyik antitrinitárius, vagy sociniánus tétel megcáfolását, mert fel akart készülni a hazatérés utáni vitákra. Nem csoda hát, hogy az ebben a fejezetben leírt 414 kiadvány számottevő része egyetemi tézisfüzet. A legismertebb professzorok, akik ezeket a vitákat vezették: Guilielmus Amesius, Ruardus Andala, Nicolaas Arnoldi, Johannes Cloppenburch, Johannes Cocceius, Johannes Hoornbeek, Samuel Maresius, Campegius Vitringa. A kor valóságát jól jelzi, hogy a szerzők Comenius egyes műveit a sociniánus,

nagyobb számban pedig az anti-sociniánus irodalomhoz sorolták.

Az ötödik fejezet már a historiográfiai bibliográfia. Erőssége a holland szakirodalom összefoglalása, viszonylag szép számban szerepelnek lengyel tételek, de a cseh és a magyar szakirodalom csaknem teljes egészében hiányzik.

Mint minden bibliográfiában, itt is a legizgalmasabb olvasmány a mutatók sora. Jó ötlet a művek címmutatója, de a legtanulságosabb talán a kiadási helyek és a kiadók regisztere. A legtöbb sociniánus munka Amsterdamban jelent meg, a legtöbb ellenzőjük pedig Leidenben publikált. Nem véletlen a nagyszámú titkos nyomdahellyel megjelent kiadvány jelenléte sem.

Ez a bibliográfia hasznos kiegészítője, és bizonyos tekintetben előkészítője annak a 16–17. századi nonkomformista szellemi áramlatok képviselőit kritikai szándékkal számba vevő bibliográfiai sorozatnak, amely a „Bibliotheca Dissidentium” címet viseli (szerkesztője André Seguenny, kiadója Valentin Koerner Baden-Badenban).

MONOK ISTVÁN

Grefte, Florence – Lothe, José: La vie, les livres et les lectures de Pierre de L'Estoile. Nouvelles recherches. Préface d'Henri-Jean MARTIN. Paris, 2004. Honoré Champion, 1181 l. /Pages d'archives/

Az Annales-iskola utolsó generációja már nagyon idős, mégis, hála Istennek, az iskola „hivatalos” bezárása után szelleme, szemlélete továbbra is működik. Lucien Febvre 1941-ben megjelent klasszikus tanulmánya (Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers. = Annales d'histoire sociale 1941. 41–54.) óta a hagyatéki inventárium előkelő forrássá nőtte ki magát. Az alapvetően ezeket a dokumentumokat használó nagyobb összefoglalások (LABARRE: *Amiens*; MARTIN: *Paris*) megjelenése után megtörtént a francia szakírók módszertani eredményekben gazdag értékelése (Marseille, 1972. januárban; anyaga megjelent: *Centre Méridio-*

nal de Rencontres sur le XVIIe siècle. Marseille, 1973. – lásd Louis van Delft hozzászólását, 69–87.), a nemzetközileg is fellendült kutatások eredményeit pedig módszertanilag 1980-ban Wagingenben összegezték (*Probate inventories.* Ed. by Ad van der WOUDE, Anton SCHURMAN). Angliában (JAYNE: *Private Libraries of Renaissance England*), Németországban (Wittmann, Weyrauch, Bátori), Spanyolországban (Chevalier), Észak- (Grönroos, Nyman) és Közép-Európa (Pokorny, Moczulska, Čičaj, Monok) több országában ezek után fellendültek azok a könyvtörténeti kutatások, amelyek forrásbázisul a hagyatéki összeírásokat választották. Számos példát találunk tehát az európai kutatásokban, de olyat, amelyben a szerzők nem elkülönítve interpretálják a hagyatéki dokumentumokat – művészettörténeti értékelés, életmódtörténet, könyv-, és olvasmánytörténet stb. – nem túl sokat. A most kézben tartott monumentális kötet (1180 oldal) ez utóbbiak számát gyarapítja. Nem véletlen, hogy bevezetőjét Henri-Jean Martin írta, hiszen több vonatkozásban az ő életművének szerves folytatását láthatja ebben a munkában.

Pierre de L'Estoile (1546–1611) élete során folyamatosan magas tisztséget töltött be az udvarnál, illetve a kancellárián (törvényszéki bíró volt sokáig). Nagyapja kezdte a könyvgyűjtést. Pierre Toussain de L'Estoile (1480–1537) az orleans-i egyetem jogász professzora volt, a parlament tanácsosa. Nem csupán politikai kapcsolatokkal rendelkezett, hanem a kortárs humanista elit számos tagját is barátai közé sorolhatta. Halálakor közel félezer könyvet hagyott fiára, Louis de L'Estoile-ra (? – 1558). Az ő karrierje már tipikus hivatali karriernek mondható, hiszen az udvar és a parlament körül számos tisztséget töltött be. Apja kapcsolatait is örökölte, így a humanista Jean Budé, Jacques Toussaint, illetve Lazare de Bâif, vagy Pierre de Ronsard lehettek barátai. A kötet szerzői részletesen elemzik Louis de L'Estoile olvasmányait, összevetve az ismert kortárs párizsi gyűjtemények anyagával, különösen Antoine Dupratéval. Az elemzésből kitűnik, hogy a 16. század közepének modern humanista, jogi, teológiai és filozófiai könyvei mellett már jelentős számú természettudományi és or-

vosi munka is bekerült könyvtárába, emellett külön említhető az, hogy a kortárs szépirodalom is szép számban jelen volt a polcokon. Louis fia, Pierre de L'Estoile tehát jelentős humanista és kortárs francia gyűjteményt, és ennél jelentősebb kapcsolatrendszert és nem utolsó sorban vagyont örökölt. Törvényszéki állása (1566–1601), a királyok közvetlen szolgálata, a velük való napi kapcsolat környezetét is arra sarkallta, hogy a kapcsolatai rendszerek legyenek, és sokan igyekeztek jóindulata megnyerésére. A kiterjedt családi (18 gyermeke volt), politikai és tudományos kapcsolatrendszere (Christopher de Thou, Montaigne stb.) mentén külön gondot fordított könyvtárának gyarapítására.

A kötet egyik nagy erénye, hogy a könyvtárat elhelyezi Pierre de L'Estoile házában. Bemutatja a tulajdonos négy emeletes párizsi házát, annak szobabeosztását, majd berendezését részletezi. A hagyatéki jegyzék 231 tárgyat sorol fel: bútorok, faliszőnyegek, festmények és metszetek, szobrok, háztartási ruhaneműk, ékszerek, ezüstnemű, öltözetek. A szerzők ezek közül részletesebben a festmények, de különösen a metszetek elemzésével foglalkoznak. Pierre de L'Estoile naplói ugyanis lehetővé teszik a vásárlás körülményeinek a rekonstruálását is, így képet kapunk a beszerzés motivációjáról is.

Könyvtáráról, illetve olvasmányairól a halála után összeírt könyveinek jegyzéke és naplói tanúskodnak. Az azonosítható könyveinek száma 2632. Naplói, amelynek számos másolatai is ismert kiváló kortörténeti forrásértékük mellett kapcsolatairól és olvasmányairól is árulkodnak. Megelevenítik az olvasmányokat, gyakran érdekes adalékkal szolgálnak egy-egy történeti, vagy politikai műben szereplő történethez, hiszen a tulajdonos a történelem alakítóival állt szoros kapcsolatban. Jó példa erre annak összevetése, hogy miként ír André Thévet geográfus haláláról (1590. november) naplójában Pierre de L'Estoile, és miként emlékezik meg erről a történetíró Jacques-Auguste de Thou az 1604-ben megjelent *Historiájában*.

A szerzőpáros ezt a könyvanyagot és az egyes tételekhez kötődő, az olvasási gyakorlatról szóló naplóbejegyzéseket monografikus szinten ele-

mezte könyvében úgy, hogy 12 nagyobb tematikus egységet különített el. Az első a protestáns művek csoportja. A következőes katolikus Pierre de L'Estoile élete a francia történelem egyik gyászos, a vallásháború által terhelt korszakában telt el. Természetesnek mondható egy értelmiségiektől körülvelt művelt embertől a vallásbéke vágya, a másik – akár elítélt – nézeteinek megismerése és megértése. A hugenotta humanisták (Calvin, Bèze, Vatable), teológusok alapművei, de a lutheránus teoretikusok (Luther, Melancthon, Flacius Illyricus, Martin Chemnitz) néhány munkája is ezért volt meg könyvtárában. Életében azonban a megbékélésre vágyott, így érthető az 1606-ban vásárolt Hermann Badius könyvecske feletti öröme, amely erről szól (*Union de toutes les discordes*). A második csoport a katolikus könyveké, amelyhez elsősorban a Biblia és az egyházatyák kiadásai, illetve a napi vallásgyakorlatkönyvei tartoznak, természetesen néhány alapvető teológiai munka is. Casare Baronius egyháztörténeti sorozata mellett a zsinati iratok (főként a kortárs Tridenti zsinaté), a főbb jezsuita rendszerezők (pl. Belarmino) munkái, illetve viszonylag nagy számban a lelki épülést segítő olvasmányok. A harmadik és a negyedik csoport, a korra, amelyben élt oly jellemző vallási és politikai vitairadalom. Számos pamflet, indulattal teli irat mellett komoly vitaművek is ehhez a csoporthoz sorolhatók. Az ötödik és a hatodik csoport Pierre de L'Estoile szakmájához, illetve beosztásához leginkább kötődő jogi és a királyságra, illetve a királyi családra vonatkozó művek együttese. Az ő életében uralkodó királyok (III. és IV. Henrik, XIII. Lajos) idején a francia trónon bekövetkező dinasztia váltás számos elméleti kérdést is felvetett, amely a kortárs irodalomban természetesen módon tárgyalatott. A király és a parlament viszonya, az uralkodás módja stb. mind olyan kérdések, amelyekre vonatkozó művekre Pierre de L'Estoile-nak szüksége volt. A hetedik csoportba a minden könyvtárban megtalálható klasszikus (antik) auktorok kiadásai tartoznak. A nagypapa és édesapja könyvtárát öröklő

tulajdonos ezt a gyűjteményt az egyes szerzők modern, új filológiai eredményekkel bővített kiadásaival is gazdagította. A nyolcadik csoport alkotója a kortárs történeti irodalom, főként Franciaország, de a szomszédos területek történelméje, persze számos, a távolibb vidékek történelmét bemutató könyv is. Szorosan ehhez kötődően a szerzők kilencedik csoportként különválasztották a politikai pamfletekből (canards) álló kiadvány-együttest, illetve a 16. század végén már megjelenő folyóiratokat is. A tizedik csoport nagyon érdekes, hiszen a filozófiai, erkölcsi és politikaelméleti műveket egyetlen együttesként elemezték a szerzők. Valóban, a 16–17. század fordulóján a keresztény újszoicizmus, mint erkölcsfilozófiai rendszer, a keresztény hatalmak megbékélését elméleti síkon kereső politikaelmélet, illetve az uralkodásetikai munkák egyetlen gondolatmenettel összekapcsolhatóak. A tizenegyedik csoportba a természettudományi és orvosi munkák tartoznak. Jól látszik az itt felsorolt művekből, hogy a 16. század második fele nem csupán vallásháborúkkal telt, hanem kialakult egy új logikai rendszer, egy új világkép, megszülettek Copernicus, Galilei és Giordano Bruno művei, új naptári rendszert vezettek be. Aristotelész, Ptolemaiosz és Hippokratész trónfosztása mentén a tudományok új rendszere alakult ki. Pierre de L'Estoile követte ezeket a változásokat. A francia bibliofília mindig a nemzeti irodalom pártolásával is összekötődik. Nem csoda hát, hogy a tizenkettedik, szépirodalom csoport számos kortárs művet és klasszikust is magába foglal.

A most kézbevert kötet nem csupán szerkesztésében, de a forrásközlés módjában is példaadó. Az egyes könyvtételek azonosítása nem csupán bibliográfiai értelemben történt meg, hanem a könyv és a tulajdonos viszonyára (beszerzés, olvasás, vélemény róla stb.) vonatkozó adatokat is rögzítik a kiadók. A vaskos könyv jól használható, a szükséges és elégséges mutatók jól eligazítanak benne.

Mellot, Jean-Dominique-Queval, Élisabeth, avec la collab. d'Antoine Monaque: Répertoire d'imprimeurs/libraires (vers 1500 – vers 1810). Nouvelle édition mise à jour et augmentée. Paris, 2004. Bibliothèque nationale de France, 668 l.

Könyvtörténeti vizsgákon minimum-kérdés Josef Benzing, vagy Borsa Gedeon kézikönyveinek ismerete, csakúgy, mint az *Index Aureliensis* vállalkozás eredményeként, a Koerner kiadó által kiadott kumulatív index Európa 16. századi nyomdászairól. A Consortium of European Research Libraries régi könyves adatbankja (vö. ECSEDY Judit, MKsz 2004. 1. sz. 86–88.) mellett épülő kontroll fájl megalkotásához azonban még nagyon sok munka van hátra. A legtöbb területen ugyanis még nem regisztráltak valamennyi nyomdász, illetve könyvkiadó tevékenységét. A regisztráció részletessége az elkészült munkáknál is nagyon különböző.

A francia nemzeti könyvtárban készülő repertórium egész Európára kiterjedő anyaggyűjtéssel készül. Első kiadása 1991-ben jelent meg, 2000 szócikkkel, a második kiadásban (1995) már ennek duplája szerepelt, most a harmadikban már 5200 név található. Az európai merítés nyilvánvalóan nagyon francia központú, ami nem meglepő (2752 franciaországi nyomdász és kiadó mellett csak 536 angliai, 532 német nyelvterületről származó és 445 itáliai névvel találkozunk. Magyarországi is van egy, és egy „szlovákiai”). A repertórium tehát elsősorban a francia nyelvterület kutatásakor, illetve az onnan származó könyvek leírásakor használható. Ismerve azon-

ban a szerkesztők tevékenységét, az újabb kiadásban már valamennyi magyarországi név szerepelni fog, és ugyanígy jelentős bővítés várható más országok, nyelvterületek vonatkozásában is. Mai változatában – és ezt az előszó be is vallja – praktikus segédeszköz a francia könyvtárosok számára a régi könyvek feldolgozásához. Ennél azonban több is.

A repertórium a természetes személyeken kívül testületi neveket és hamis nyomdahelyek elnevezéseit is tartalmazza. Az egyes szócikkek felépítése: a nyomdász, vagy kiadó neve, életrajzi dátumai, nevének variánsai. A tevékenység helye, lehetőleg pontosan, utca és házszámmal megjelölve. Rövid életrajz, említve a családtagok nevét is, kitérve az üzlet örökösödési ismereteire. Ezután rövid bibliográfiai utalás a nyomtatott és kéziratos forrásokra. Az egyes szócikkek részletessége nem egyenletes. Akiről jelentős szakirodalom áll rendelkezésre, arról természetesen több információ szerepel a repertóriumban.

Az indexek sorát a nyomdahelyek mutatója nyitja, így egy-egy város nyomdászattörténete az ott tevékenykedő mesterek időrendi felsorolásának áttekintésével nyomon követhető. Ezután egy nyomdászattörténeti bibliográfia következik, vagyis ha valakinek kevés az a nem franciaországi nyomdászatra vonatkozó ismeret, amelyet a repertórium ad, könnyen tovább tud lépni a tájékozódásában.

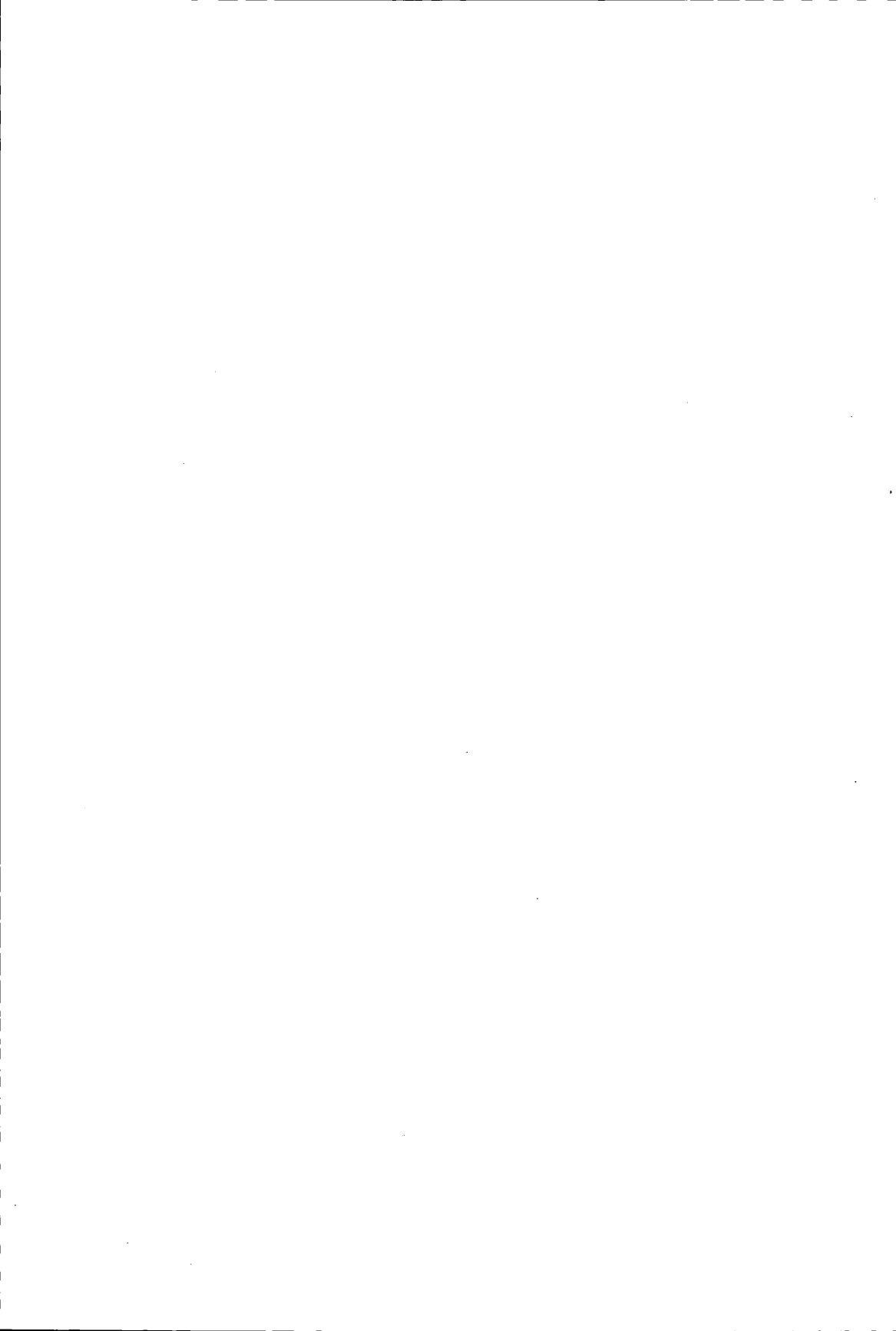
MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

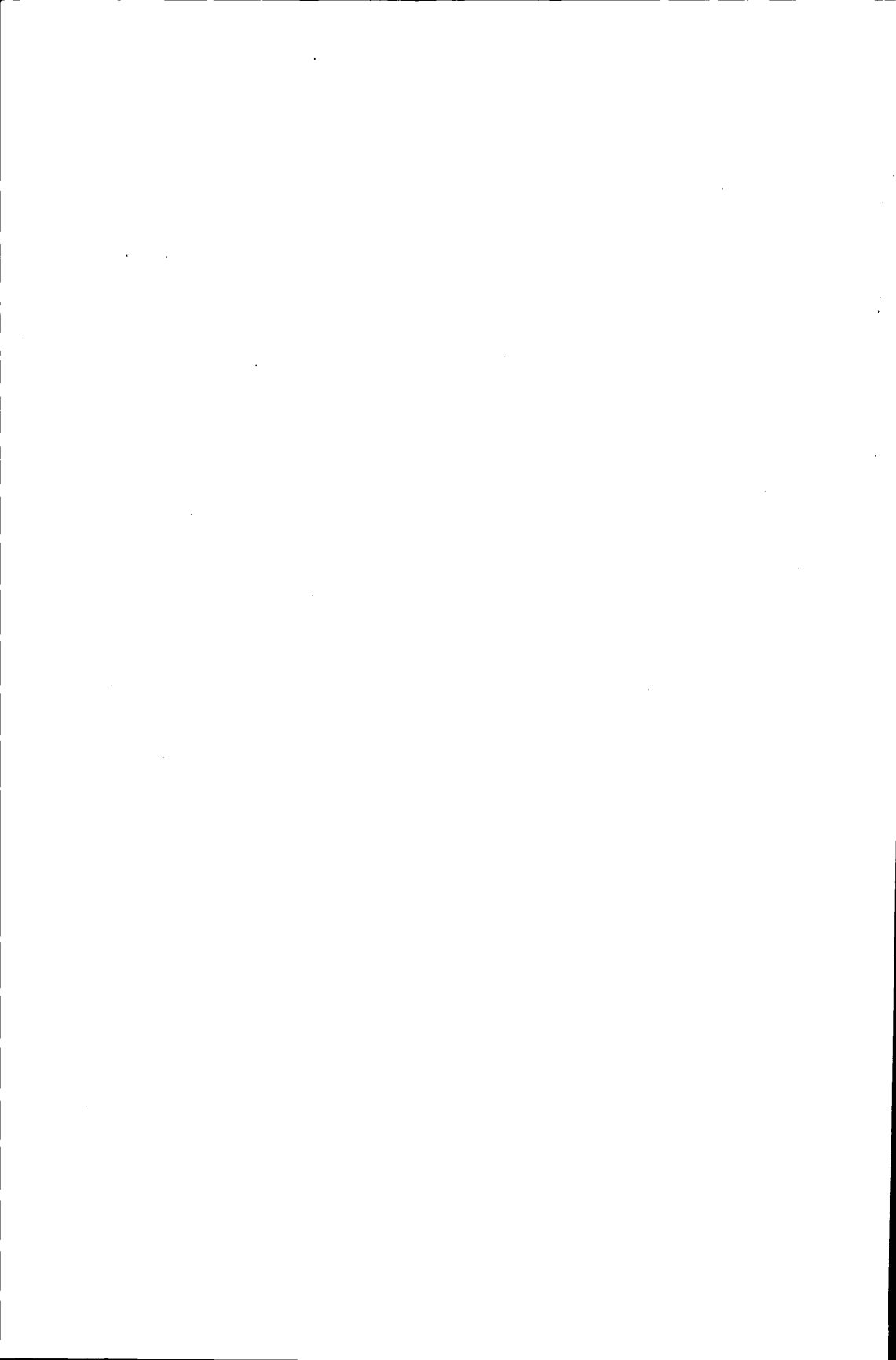

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Láng Benedek</i> : Angyalok a kristály körül: Ulászló király imádságos könyve	117
<i>Kiss Farkas Gábor</i> : Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban	140
<i>Knapp Éva</i> : Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez	167
<i>Bálint Gábor</i> : Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei	193

KÖZLEMÉNYEK

<i>Thoroczkay Gábor</i> : Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról	213
<i>Kertész Balázs</i> : A gyulafehérvári székesegyház építésének hagyománya Laskai Osvát Szent László-beszédeiben	218
<i>Gömöri György</i> : Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában	222
<i>Szabó Ferenc</i> : Adalékok Faludi erkölcsnemesítő írásainak forrásaihoz	226
<i>Czeglédi László</i> : A füzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században	233
<i>Kókay György</i> : Az első katolikus hitbuzgalmi folyóirat, a Magyar Szion és melléklapja az Anastasia (1838–1839)	247
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori röpirat a népnevelésről, és korabeli sajtóvisszhangja	250

FIGYELŐ

<i>K. Gy.</i> : Vizkelety András és Borsa Gedeon magas kitüntetése	254
--	-----

SZEMLE

A tatai gimnázium névtára 1765–2002. A Kegyestanítórend Tatai Gimnáziuma (1765–1948) és az Állami Gimnázium (1948–1951) valamint az Eötvös József Gimnázium (1951–2002) tanárai és diákjai. Szerk. Körmendi Géza. Bp. 2004. (<i>Mészáros István</i>)	255
Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken. Szerk. Néma Sándor. Győr, 2003. (<i>Plihál Katalin</i>)	258
Zjoldheji-Deak, Zsuzsanna: Rol nyemeckovo poszrednyicesztva v vengerszkoj recepcii ruszszkoj lityeraturi (XIX vek). München, 2004. (<i>Dukkon Ágnes</i>)	261
Bibliographia Sociniana. Ed. by Piet Visser. Hilversum–Amsterdam, 2004. (<i>Monok István</i>)	264
Greffé, Florence – Lothe, José: La vie, les livres et les lectures de Pierre de L'Estoile. Nouvelles recherches. Paris, 2004. (<i>Monok István</i>)	265
Mellot, Jean-Dominique – Queval, Élisabeth: Répertoire d'imprimeurs/libraires (vers 1500–vers 1810). Paris, 2004. (<i>Monok István</i>)	268

SOMMAIRE

<i>Láng, Benedek</i> : Anges autour du crystal: livre de prière du roi Vladislas	117
<i>Kiss, Farkas Gábor</i> : Johann Misch Astrophilus à Nagyszombat	140
<i>Knapp, Éva</i> : Contributions au problème des archaïsmes linguistiques de la fin du 18 ^e siècle	167
<i>Bálint, Gábor</i> : Jenő Rejtő et les romans d'aventures des Éditions de Nova	193

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Thoroczkay, Gábor</i> : Encore une fois de la datation de la légende de Saint Étienne de Hartvik	213
<i>Kertész, Balázs</i> : La tradition de la construction de la cathédrale d'Alba Julia dans les sermons de St.Ladislas de Osualdus de Lasko	218
<i>Gömöri, György</i> : Poésie inconnue de Albert Szenci Molnár dans l'anthologie d'adieu de Ponnickau	222
<i>Szabó, Ferenc</i> : Contributions aux sources des écrits moraux de Faludi	226
<i>Czeglédi, László</i> : La bibliothèque paroissiale de Füzesabony aux 18 ^e -19 ^e siècles	233
<i>Kókay, György</i> : La première revue catholique de piété, 'Magyar Szion' (Le Sion Hongrois) et son bulletin d'annexe 'Anastasia' (1838-1839)	247
<i>Fehér, Katalin</i> : Une feuille volante de l'Ere des Réformes au sujet de l'instruction publique, et son écho contemporaine	250

CHRONIQUE

<i>K., Gy.</i> : Hautes décorations remises à András Vizkelety et à Gedeon Borsa	254
--	-----

REVUE

L'annuaire du lycée de Tata 1765-2002. Les professeurs et les élèves du Lycée Piariste de Tata (1765-1948), ceux du Lycée d'État (1948-1951) et du Lycée József Eötvös (1951-2002). Réd. Géza Körmendi. Bp. 2004. (<i>Mészáros, István</i>)	255
Les agglomérations du comitat Győr sur les cartes du 18 ^e -19 ^e siècles. Réd. Sándor Néma. Győr, 2003. (<i>Plihál, Katalin</i>)	258
Zjoldheji-Deak, Zsuzsanna: Rol nyemeckovo posrednyicesztva v vengerszkoj recepcii ruszskoj, lityeraturi (XIX vek.) München, 2004. (<i>Dukkon, Ágnes</i>)	261
Bibliographia Sociniana. Ed. By Piet Visser. Hilversum-Amsterdam, 2004. (<i>Monok, István</i>)	264
Greffé, Florence -Lothe, José: La vie, les livres et les lectures de Pierre de L'Estoile. Nouvelles recherches. Paris, 2004. (<i>Monok, István</i>)	265
Mellot, Jean-Dominique - Queval, Élisabeth: Répertoire d'imprimeurs/libraires (vers 1500-vers 1810) Paris, 2004. (<i>Monok, István</i>)	268